महात्मा रायचन्द्र.

લેખક અને પ્રકાશક.
ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મ્હેતા.

॥ श्रीरामकृष्णाय नमः ॥

आध्यात्मिक ग्रन्थमाला

द्वितीय पुष्प.

श्रीरामकृष्ण परमहंसदेवना प्रिय शिष्य

महात्मा रामचन्द्र

(एमनी सचित्र जीवन-कथा)

लेखक-प्रकाशक.
डाह्याभाई रामचन्द्र महेता.
अमदावाद.

मूल्यः-
रु. १-८-०.

श्री रामकृष्ण-संगीत.

सर्वादिदेवं शरणं व्रजामि। श्रीरामकृष्णं समाश्रयामि ॥
नरदेवमूर्तिं चिद्घनरूपं। ज्योतिर्मयं ब्रह्मस्वरूप अरूपं ॥
जगतामतीतं जगदेकवंद्यं। श्रीरामकृष्णं श्रीगुरुं नमामि ॥
चिदम्बरं देव स्वबोध स्वरूपं। शिवात्मकं शान्त द्वैताद्वैतहीनं ॥
सत्यं निरालम्ब समाधि-गम्यं। श्रीरामकृष्णं श्रीगुरुं ध्यायामि ॥
अपार सम्बिद्-नीर निधि-हंसं। यतीश-मानसे समुदं रमन्तं ॥
अघौघ, वारकं त्रिताप-हारकं। श्रीरामकृष्णं श्रीगुरुं भजामि ॥
धर्म-समन्वयमुद्घोषयन्तं। तत्त्वस्य सारं परिप्रकाशयन्तं ॥
शास्त्र-विवादं इह खण्डयन्तं। श्रीरामकृष्णं श्रीगुरुं स्मरामि ॥
कुरु कृपा-लेशं मयि दीन हीने। निषीद निर्मले हृदि-पद्मासने ॥
चरण-मेलकं देहि मे सुखदं। भवार्णवं भीमं सलीलं तरामि ॥

श्री अमुल्यरत्न काव्यतीर्थ.

પ્રાર્થના—આ પુસ્તકના તમામ નફો શ્રીરામકૃષ્ણ-પરમહંસ-માતૃ મંદિર-સ્થાન-સિમલતલા-પ્રાંત-બિહાર એ સ્થળે આપી દેવામાં આવશે. માટે પ્રત્યેક સજ્જને આ પુસ્તક ખપાવવા બનતા યત્ન કરવો.

प्रथमावृत्ति। (सर्व हक्क संवत १९७७ फाल्गुन.
१,००० स्वाधिन) सन १९२१ मार्च.

लेखक-प्रकाशक
डाह्याभाई रामचन्द्र म्हेता.
ठे. दाणापीठ, नवोवास
वचली पोळ-अमदावाद.

આ પુસ્તક—અમદાવાદ, પાનકોરના નાકે ચુડીઓળમાં 'વસંત' પ્રેસમાં ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલે છાપ્યું.

ॐ रामकृष्ण परमहंस ।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुस्साक्षात परब्रह्म तस्मै श्री गुरवेनमः ॥

जन्म स. १८३६. स्वस्वरूपमिलन स. १८८६.

श्री रामकृष्ण परमहंसदेवना प्रिय भक्त

महात्मा रामचन्द्र.

जन्म सं. १९०९. देहावसान सं. १९५६.

धर्मनिष्ठ वांसदानरेश श्रीमन्महारावल श्री इन्द्रसिंहजी साहेब.

स्व. वांसदा.

સમર્પણ.

પુણ્ય પ્રભાવશીલ, વિદ્યાનુરાગી, યશશ્રીસમ્પન્ન,
સોલંકી રાજકુલ ભૂષણ, સ્વધર્મનિષ્ઠ, મહામાન્ય

શ્રીમાન્ ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજા સાહેબ બાહદુર.

સ્વ૦ વાંસદા.

આપ શ્રીમંતના ઉદાર આશ્રયથી પ્રસિદ્ધ થતું, ભક્ત-શિરોમણી **મહાત્મા રામચંદ્ર**નું જીવન ચરિત્ર, આપના વરદ હસ્ત દ્વારા ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સબીજ પ્રકાશો એવી શુભ આશાથી, અનેક કલ્યાણ કામના સહ, આપને સમર્પણ કરતાં પ્રેમ ગદ્દગદ્દ થાઉં છું.

અમદાવાદ.
૧૯૭૭ વૈશાખ વદ ૧૦
તા. ૧-૬-૨૧.

લિ. નમ્ર સેવક
ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતાના
જયગુરૂ વંદન.

નિવેદન.

ઓગણીશમી શતાબ્દીના ઘોર-ધર્મ-વિપ્લવ કાલમાં કલકત્તા નજીક દક્ષિણેશ્વરમાં ઇશ્વરાવતાર–ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના જન્મોદય-ની વાર્તા, ભારત વર્ષના–એટલુંજ નહિ પણ–સમગ્ર પૃથ્વિના ધર્મ પિપાસુ જનોના જાણવામાં છે. પરમહંસદેવને શ્રીમુખેથી સરલ ભાષામાં અપાતો મધુર ધર્મ-ઉપદેશ શ્રવણ કરવાથી અનેક પાષાણમય મનુષ્યના કઠોર–કઠિન હૃદય પણ પિગળી ગયાં છે. અનેક નાસ્તિક મનુષ્યો આસ્તિક થઈ ઇશ્વર ગુણગાન કરતા થયા છે. અનેક એન્જ્યુએટો, યુક્તિ તર્કની જાળમાં ફસાઇ ઇશ્વરને નિરાકાર નિરંજન માનતા તેઓ તેને સાકાર અને સાક્ષાત્કાર કરી શકાય એવો માનતા થયા છે. એજ પરમહંસદેવની ઉપદેશાવલી અને અભયવાણી તેમના પ્રિય-શિષ્ય સેવક મહાત્મા રામચંદ્ર દત્તે સૌથી પ્રથમ ભારતવાસીયોને વિદિત કરી, તેઓ સર્વ જનસમાજના ધન્ય-વાદને પાત્ર તેમજ શ્રદ્ધાસ્પદ થયા હતા. મહાત્મા રામચંદ્રનું જીવન વાંચનાર સજ્જનો જાણી શકશે કે તેઓ એક વખત નિરાકારવાદી–અરે ! નાસ્તિક હતા. તેઓ કોઇ પણ ધર્મોપદેશકના યુક્તિ-તર્કો માનતા ન હતા, પરંતુ તેમના સદ્ભાગ્યે–કહો કે પૂર્વ પુણ્ય સંસ્કા-રને લીધે, ગમે તેમ પણ તેઓ પરમહંસદેવના સમાગમમાં આવ્યા અને તેમનો ધર્મ–બોધ શ્રવણ કર્યો તેજ સમયથી તેમની ચિત્તવૃત્તિમાં ફેરફાર થયો. જેમ જેમ તેઓ પરમહંસદેવના સમાગમમાં વિશેષ આવતા ગયા–જેમ જેમ તેમણે તેમનો સમાગમ કરી–ધર્મબોધ વિશેષપણે શ્રવણ કર્યો તેમ તેમ તેઓ પરમહંસદેવના બોધમાં લીન થઇ ગયે

કેવળ નિરાકારને બદલે નિરાકાર અને સાકાર બન્નેને માનવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ પરમહંસદેવે જે જે ઉપદેશ દીધા તે સર્વ સત્ય અને અનુભવમાં ઉતારી શકાય એવા માની તેઓ તેમના પરમ-ભક્ત બન્યા. એ સર્વ તેમના પ્રસ્તુત જીવન-ચરિત્ર ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે. સેવક રામચંદ્રે પોતાના ગુરૂદેવ-પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પ્રભુને પોતાના જીવનના ધ્રુવ-તારા સમજી પોતાનું જીવન પરમહંસદેવના ચરણ-કમળમાં સમર્પણ કર્યું હતું, અને ગુરૂદેવની કૃપાભિક્ષા ચાહી હતી તેથીજ સદ્‌ગુરૂદેવે તેમના ઉપર કૃપા કરી હતી. એ કૃપાના બળથીજ સેવક રામચંદ્ર સંસારની વિષય જાળમાંથી મુકત થઇ, ભોગ તેટલા રોગ સમજી ગયા હતા અને તેનો ત્યાગ કરી-વિષયો ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડી નાંખી-ગુરૂદેવ પ્રદર્શિત માર્ગે હરિભજનમાં મંડ્યા હતા. ગુરૂદેવે વારંવાર તેમને જે જે ઉપદેશ દીધા હતા તે તેમણે તુરતજ સ્વજીવનમાં-સ્વવર્તનમાં ઉતારી લીધા હતા. તેનેજ પરિણામે કીટ ભ્રમર થવા પામ્યો હતો-તેનેજ પરિણામે જીવ શિવ થવા પામ્યો હતો-તેનેજ પરિણામે તેઓ અસાર સંસારની ભ્રમજાળ તોડી ફોડી જીવન-મુક્ત થવા પામ્યા હતા. વાંચક બંધુઓ એ મહાપુરૂષના જીવન પ્રસંગો વાંચી સારી પેઠે સમજી શકશે કે: કોઇ પણ મનુષ્ય સદ્‌ગુરૂનો ઉપદેશ સ્વજીવનમાં તુરતજ ઉતારવા માંડે તોજ તેનું કલ્યાણ થાય છે, અન્યથા નહિ.

મહાત્મા રામચંદ્રની અતિ ઉત્તમ-બોધપ્રદ-જીવન કથા અનેક મનુષ્યો જાણવા પામે, તેમાંથી તેઓ કંઇક શીખવા પામે, અને તે દ્વારા વાંચકોનું થોડે-ઘણે અંશે પણ કલ્યાણ સધાય એજ સદ્-ધારણાથી આ પુણ્ય-કથા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થઇ છે. વાંચક મહાજનો તેનો લાભ લેશે એવી આશા છે. ગુજરાતમાં

અનેક શ્રીરામકૃષ્ણ-ભક્તો છે, અનેક સજ્જનો પૂજ્યપાદ સ્વામી વિવેકાનંદજીના ધર્મોપદેશ ઉપર મોહ પામી તેમને વ્હાલાં શીષ્યા છે, ગુજરાતમાં રામકૃષ્ણદેવની જયંતીઓ પણ ઉજવાય છે, આવી પરિસ્થીતિમાં જો ગુજરાતના કોઈ સુંદર પ્રદેશમાં **રામકૃષ્ણ-મઠની** સ્થાપના થાય, ત્યાંથી રામકૃષ્ણદેવના ઉપદેશાનુસાર ધર્મ પ્રચારનું મહત્ કાર્ય સધાય અને દુઃખી દરિદ્રી જીવાત્માઓની સેવા કરવાનું બની શકે તો તે દ્વારા મહદ્ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાશે. ગુજરાતના ધર્મ-પ્રાણ બંધુઓ, સર્વ ધર્મને સમાન માનની દષ્ટિએ જોઇ એવાં મહત્ કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થશે એવી આશા છે. અનેક મનુષ્યો રાતદિવસ કેવળ ઉદર પોષણ માટે અને વિષય ભોગ ભોગવવા માટે અનેક પ્રવૃત્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે, અનેક શ્રીમંતોને ઘોડાગાડી અને મોટરોમાંથી નીચે પગ મૂકવાનો કિંવા પરમાર્થની વાત કરવાનો પણ ભાગ્યેજ અવકાશ હોય છે ત્યાં પછી ધર્મ-કથા શ્રવણ કરવાનો કે વાંચવાનો અવકાશ તો હોયજ ક્યાંથી ? અને તેથી પણ આગળ વધીને વિશેષ કહીએ તો એ ધર્મામૃતનાં ઘુંટડા પાન કરવાનું તો તેમના ભાગ્યમાં લખાયલું હોયજ કયાંથી ? એવા સજ્જનો પણ થોડો થોડો અવકાશ લઈને આ અને આવી અન્ય પુણ્ય કથાઓનું વાંચન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરશે (તેમજ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર કે જે અમારા તરફથી પ્રકટ થયું છે તે વાંચી) તેમાંનું કંઇક પણ ગ્રહણ કરશે તો તેથી તેમનું કલ્યાણજ છે. સ્વધર્મ સેવન સિવાય કોઇની મુક્તિ નથી. અનેક પ્રકારની ધાંધલો કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસો ભોગવવામાં આવે, અનેક પ્રકારના પાપ, પ્રપંચ કે લોભ, મોહ, કરવામાં આવે તોપણ તેનું અંતીમ પરિણામ શું ? તેમાં તેમને સુખ

શાંતિ કેટલી પ્રાપ્ત થશે ? વાંચકોજ એનો વિચાર કરશે, કારણકે પ્રત્યેક સજ્જનને થોડો ઘણો પણ તેનો અનુભવ થયો હશેજ અને સહૃદય સજ્જનો તો અવશ્ય કહેશે કે ધર્મ-સાધનમાંજ સાચી શાંતિ-સાચું સુખ છે. જો એજ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય તો સજ્જન વાંચક બંધુઓ ! ધર્મ-સાધન કરવા શા માટે વિલંબ કરતા હશે ? વિલંબનું કારણ એજ છે કે: મનુષ્ય-મનને અનેક પ્રકારની ટેવો પડી ગઇ છે. તે ટેવો છુટતી નથી, તેથીજ વારંવાર લોભ-મોહ તરફ જીવાત્મા આકર્ષાય છે, અને તેથીજ ધર્મકથા, ધર્મામૃત, ઇશ્વર-દર્શન, આત્મજ્ઞાન અને અંતે ઇશ્વર-સાધન-કે જે દ્વારા ઇશ્વરનું જ્ઞાન થાય અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય, એ સર્વને ભૂલી જવામાં આવે છે. સજ્જન વાંચકો એ તત્વ સમજી જઇ મહાત્મા રામચંદ્રની પેઠે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તી, ઇશ્વર સાધન, અને ઇશ્વર-દર્શનમાં તત્પર થશે તો તેથીજ જીવનનું સાર્થકય થશે એમાં જરા પણ શંકા નથી. સત્ય કહીએ તો એજ કારણને માટે ગુરૂદેવની આવશ્યકતા છે. ઘણા સજ્જનો ગુરૂને માનતાજ નથી. કેટલાક સંસારના અનેક દુઃખથી કંટાળી અંતે સદ્‌ગુરૂને શોધે છે. કેટલાકને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેટલાકને પ્રાપ્ત થતા નથી. વળી કેટલાકને પ્રાપ્ત થાય છે છતાં તેઓ પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર તેમનાં ચરણ-શરણ-ગ્રહણ કરતા નથી ! જેને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેઓ ગુરૂ માહાત્મ્ય સમજે છે તેઓ તુરતજ તેમનું શરણ લઇ મનુષ્ય જન્મનું સાર્થકય કરી લે છે. એનું નામજ દૈવી જીવ ! એવીજ તત્પરતા દર્શાવવાથી જીવાત્માનું કલ્યાણ સધાય છે.

મહાત્મા રામચંદ્રના વિધ વિધ જીવન પ્રસંગો ઉપરથી દૈવી જીવોને અનેક પ્રકારનો બોધ મળે એમ છે. એક ભક્તરાજને ભાગે

એવા તેમનામાં સકળ ગુણ વિદ્યમાન હતા. તેમણે મન, વાણી, કર્મ, એ સર્વ ગુરૂદેવના કાર્ય-કારણ માટે અર્પણ કર્યાં હતાં-ભક્તે પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને અર્પણ કર્યું હતું. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં ત્યાગી-સન્યાસી હતા. તેઓ આ જમાનાના જનક વિદેહી હતા. તેમની ત્યાગવૃત્તિ, સત્યનિષ્ટા, નિરાભિમાન અને ભગવદ્ ભક્તિ, એ સર્વ ભક્ત જીવનને યોગ્ય હતાં. તેઓ સંસારી છતાં ત્યાગી-વિરાગી હતા. ગુરૂદેવના ઉપદેશ પ્રમાણે તેમણે મોહ, માયા, અને અહંમમત્વનો ત્યાગ કર્યો હતો. ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાએ સ્વ-જીવનમાં જે ભગવદ્ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે તે જૂદે રૂપે મહાત્મા રામચંદ્રના જીવનમાં જણાઇ આવે છે. પરમહંસદેવના બે મૂખ્ય શિષ્યોમાં એક શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજી છે. સ્વામીજીએ દેશ-પરદેશમાં વિચરી-ને ગુરૂદેવની આજ્ઞાનુસાર-સનાતન આર્યધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે અને ઠેઠ અમેરિકાપર્યંત પર્યટણ કરી અમેરિકનોને આર્યધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવી તેમને આર્ય ધર્મમાં વાળ્યા છે. સ્વામીજીનાં ભાષણો વગેરે અંગ્રેજીમાં છપાયા છે તેથી તેમનું નામ સર્વના જાણ-વામાં આવી ગયું છે પરંતુ બીજા શિષ્ય ભક્તરાજ મહાત્મા રામ-ચંદ્ર દત્ત માત્ર કલકત્તામાં ગુરૂદેવના જીવન સમયે તેમની સમીપ નિવાસ કરીને અને તેમના સ્વ સ્વરૂપ મિલન પછી તેમના સમાધિ-મંદિરમાં નિવાસ કરીને સાધુમય જીવન ગાળવા સાથે જનસમાજને ગુરૂદેવની ઇચ્છાનુસાર ધર્મતાનોપદેશ દઇ કર્તવ્યપરાયણ રહ્યા હતા તેથી તેઓ ગુજરાતથી અજ્ઞાત રહ્યા છે. તેમનું પ્રસ્તુત જીવન બંગાલી ભાષામાં પરમહંસદેવના એક ભક્ત સ્વામિજી યોગવિનોદજી-એ લખેલું હોવાથી-તેમજ "તત્વમંજરી" નામક બંગાલી મા-સિકમાં કેટલાક લેખોમાં વ્યક્ત થયેલું હોવાથી તે સર્વનું સમ્મેલન આ પુસ્તકરૂપે તૈયાર થયું છે. આ પ્રમાણેજ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ

દેવના અન્ય શિષ્યો–ભક્તો–સ્વ. ગિરિશચંદ્ર ઘોષ, સ્વ. વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી, સમાધિસ્થ સ્વામી યોગવિનોદજી વગેરેનાં જીવનચરિત્રો લખવાની ઇચ્છા છે. ભગવદ્ ઇચ્છા તો તે પ્રકટ થશે. ભગવાન અમને ભક્તિ અને શક્તિ આપે એજ પ્રાર્થના છે.

ધન્ય છે મહાત્મા રામચંદ્ર દત્તના મહદ્ જીવનને ! ધન્ય છે એમની ભક્તિને ! ધન્ય છે એમના ગુરૂદેવને ! ભક્તજનો માટે એજ જીવન અને એજ ભક્તિ વાંચ્છનીય, અનુકરણીય છે ! આવો વાંચક સજ્જન બંધુઓ ! આવો ! આપણે એ પુણ્ય પવિત્ર, ભવભયબંધન મોચન પુણ્ય જીવનકથા વાંચવા પ્રવૃત્ત થઇએ. **જય રામકૃષ્ણ !**

ફાલ્ગુન શુકલ દ્વિતીયા.
રામકૃષ્ણ જયંતી.
૧૯૭૭ તા. ૧૧–૩–૨૧
અમદાવાદ.

શ્રીરામકૃષ્ણ ચરણ રજ
ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મ્હેતા
ના જય ગુરૂ.

અનુક્રમણિકા.

સુધારો—૧૪૬મે પાને પંચમ અધ્યાયને બદલે **ચતુર્થ અધ્યાય** જોઇએ, એજ પ્રમાણે દરેક અધ્યાયમાં એક અધ્યાય ઓછો સમજવો.

॥ श्री गुरवे नमः ॥

महात्मा रामचन्द्र.

प्रथम अध्याय.

સંક્ષિપ્ત જીવન-વૃત્તાન્ત.

મહાન પુરૂષોના જીવન-પ્રસંગ અને તેમના ગુણ ગ્રામનું ચિન્તન કરવાથી મનુષ્ય જીવનમાં કિંચિત્ અંશે પવિત્રતાનો સંચાર થવાનો સંભવ છે, માટે જ પુણ્ય-શ્લોક નર-નારીઓનાં જીવન ચરિત્રો લખવા-વાંચવાની પ્રથા આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. આજે અમે એક એવાજ મહાત્માની જીવન કથા સંક્ષેપમાં આ સ્થળે લખવાનો ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એ મહાત્માનું નામ રામચંદ્ર દત્ત હતું. તેઓ ઇશ્વરાવતાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવના અતિ પ્રિય-આદર્શ-ભક્ત હતા. એમનું મહદ્-પુણ્ય-પવિત્ર જીવન વાંચવાથી, સાંભળવાથી, વાંચક અને શ્રોતાજનોનું કલ્યાણ થશે એમ અમે માનીએ છીએ. વાંચક! આ શ્રેષ્ઠ પુરૂષની જીવન કથા એક ચિત્તે વાંચી-સાંભળી તેમાંથી તમારે કેટલું ગ્રહણ

કરવા યોગ્ય છે તે જાણી લઇ આલોક—પરલોકનું શ્રેય સાધી લેવું એજ તમારૂં કર્તવ્ય છે.

શ્રીયુત રામચન્દ્ર શકે ૧૭૭૩—સંવત ૧૯૦૯—કાર્તિક સુદિ છઠને બુધવારને પવિત્ર દિવસે કાયસ્થ કુળનું મુખ ઉજ્વળ કરવા પવિત્ર ભારતવર્ષમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ નૃસિંહપ્રસાદદત્ત અને પિતામહનું નામ કુંજવિહારી દત્ત હતું. તેઓ કલકત્તા નજીક નારિકેલ ડાંગા નામક સ્થાનમાં નિવાસ કરતા હતા. કુંજવિહારી એ નિષ્ઠાવાન્, ચુસ્ત વૈષ્ણવ અને સંસ્કૃત ભાષામાં સુનિપુણ પણ્ડિત હતા. તેમણે મંત્રોપદેશ આપી અનેક શિષ્યો બનાવ્યા હતા. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે: તે બધાજ લગભગ સન્યાસી હતા. કુંજવિહારી તે સમયે સમૃદ્ધિશાળી શ્રીમંત ગૃહસ્થ કહેવાતા અને હતું પણ તેમજ. રામચંદ્રના પિતા નૃસિંહપ્રસાદની પણ પણ્ડિત તરીકે સારી ખ્યાતિ હતી. રામચંદ્રની માતાનું નામ તુલસીમણિ હતું. તેઓ અતિશય દયાળુ રમણી—રત્ન હતાં. નારી—રત્નને દયાનો અવતાર કહેવામાં આવે છે તે ઉદાર—શ્રેષ્ઠ ગુણ તુલસીમણિમાં હતો. જે નારીના હૃદયમાં દયાનો સદ્‌ગુણ હોય છે તે જ જગત્‌માં ધન્ય છે! તેનું જીવન ધન્ય છે! તેના કુટુંબને ધન્ય છે! તેના માતા પિતા અને પતિ—સ્વસુર આદિને પણ ધન્ય છે!

રામચંદ્ર પોતાની માતાની દયાળુતા સંબંધી વારંવાર સર્વ મનુષ્યો સમક્ષ વાર્તાઓ કહેતા. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે: દેવી તુલસીમણિ ગૃહકર્મથી પરવારી આહાર કરવા બેસતાં તે સમયે—ઘણું ખરૂં નિત્ય કોઇ એક નીચ વંશની દરિદ્ર પાડોશણ ત્યાં આવી પહોંચતી. રામચંદ્રની માતા, પોતાની ટેવ પ્રમાણે મિષ્ટ ભાષામાં તેને પૂછતાં કે: "બ્હેન! ત્હેં આહાર કર્યો છે કે?" તે હમેશાં

પોતાના દુઃખનું વર્ણન કરી કહેતી કેઃ "ના, બા." કોઇ વખત રામચંદ્રની માતા ભોજનની થાળી પિરસતાં હોય કે કોઇ વખત બેચાર કોળીયા મોઢામાં મૂકયા હોય, ગમે તેવી સ્થીતિ હોય તોપણ સ્હામે ક્ષુધાતુર મનુષ્યને ઉભેલું જોઇ રામચંદ્રની માતાનું દયાળુ હૃદય દયાથી પિગળી જતું. તેઓ ભોજન–પાત્ર ત્યાગ કરી ઉઠી ઉભાં થતાં, નણંદ વગેરે વડીલ જનો આહાર નહિં કરવાનું કારણ પૂછતાં તેઓ કહેતાં કેઃ "આજે શરીરે અસુખ છે." તુલસીમણિ પોતાની થાળી ઉપર તે પાડોશણને ભોજન લેવા બેસાડી દેતાં. તે બિચારી સુખેથી ભોજન કરતી! આ પ્રમાણે રામચંદ્રની દયાળુ માતા અનેક સમયે ભૂખ્યાં રહેતાં અથવા અર્ધું ભોજન કરતાં! તેઓ બીજાને અન્નદાન આપી તૃપ્ત કરતાં અને તૃપ્ત થતાં. મહાત્મા રામચંદ્ર, પોતાની માતાનો દયાળુ સ્વભાવ સંપૂર્ણ રીતે વારસામાં પ્રાપ્ત કરી શકયા હતા તેથી જ ઉપરોક્ત બનાવ લખવામાં આવ્યો છે.

રામચંદ્રનું વય અઢી વર્ષનું હતું તે સમયે તેમની માતાનું મૃત્યુ થયું. તેથી માતૃપ્રેમામૃત પાનથી તેઓ વિશેષરૂપે તૃપ્ત થયા નહોતા. સગાં સંબંધી જનોએ, માતા–વગરના એ બાળકનું લાલન–પાલન કર્યું હતું. બાલ્યાવસ્થામાં રામચંદ્રે નારિકેલ–ડાંગાની શાળામાં જ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો.

બાળકનો બાલ્ય–સ્વભાવ, ઘણી વખત તેના ભાવી–ચરિત્રનો આભાસ આપે છે. રામચંદ્રના સંબંધમાં તે વિશેષરૂપે જણાઇ આવે છે. દેવસેવા એ તેમની રમતનું મૂખ્ય સાધન હતું. કેટલીક વખત તેઓ પોતાના રમવાના સ્થાનમાં ભગવાનની પૂજા કરી તેમને પ્રસાદ ધરાવતા. કેટલીક વખત તેઓ સખીનો પહેરવેશ પહેરી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સમક્ષ નૃત્ય કરતા. કોઇ વખત મહોત્સવ કરતા, અને

સમાન વયના બાળ-મિત્રોને એકઠા કરી તેમને પ્રસાદ જમાડતા. નારિકેલ ડાંગામાં શ્રીનિવાસ બાવાજીનો આશ્રમ અને "શિખેર બાગાન" નામક સ્થાન હતાં. તે બન્નેમાં સાધુ-સન્યાસીઓ નિવાસ કરતા. રામચંદ્ર સર્વદા તે સ્થાનોમાં આવજા કરતા. સાધુઓ તેમના ઉપર અતિશય પ્રેમ રાખતા, અને તેમને પ્રસાદ આપતા. એ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કેઃ બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમના હૃદયમાં દેવ પર ભક્તિ અને દેવસેવા પર પ્રેમનાં ચિહ્ન જણાવા માડયાં હતાં.

કુંજવિહારી દત્તના મૃત્યુ પછી, રામચંદ્રના પિતા નૃસિંહપ્રસાદે નાના પ્રકારે સર્વ વિષય-સમ્પત્તિ નષ્ટ કરી નાંખી એટલું જ નહિં પણ પિતાનું ઘર પણ વેચી દીધું હતું! જે સ્થાને હમણાં હાઇકૉર્ટના જડજ શ્રી ગુરૂદાસ બન્દોપાધ્યાયનું મકાન છે તે જ સ્થળે રામચંદ્રના પિતાની નિવાસભૂમિ હતી.

જે તેજસ્વિતાએ, રામચંદ્રના ભાવી-જીવનમાં પૂર્ણ સ્વરૂપે વિકાસ પામી તેમના સમક્ષ અનેક મનુષ્યનાં મસ્તક નમાવ્યાં હતાં, જેના બળવડે સેંકડો મનુષ્યો વિરૂદ્ધ થયેલાં હોવા છતાં પણ પોતાની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પ્રમાણે વર્તવા તેઓ સમર્થ થયા હતા, તેનો પરિચય તેમનામાં બાલ્યાવસ્થામાંથી જ જોવામાં આવ્યો હતો. જે સમયે રામચંદ્રનું વય દશ વર્ષનું હતું તે સમયે તેઓ એક વખત હરિપાલ નામક ગામમાં કોઈ એક કુટુંબીજનને ઘેર શુભ પ્રસંગે જમવા ગયા હતા. તેઓ વૈષ્ણવ વંશમાં જન્મ્યા હતા તેથી તેમણે કોઇપણ સમયે માંસ ભક્ષણ કર્યું નહતું.* માંસનો જીહ્વાને સ્પર્શ

*બંગાલામાં મદ્ય-માંસનો આહાર કરવાનો સાધારણ રીવાજ છે. તેમ છતાં ઘણા માણસો એવાં પણ છે કે તેઓ એ બન્નેને સ્પર્શ સુદ્ધાં કરતા નથી.
લેખક.

થાય એ મહાન્ અન્યાય કાર્ય–પાપકાર્ય–છે એવો તેમના મન ઉપર સંસ્કારજ પડી ગયો હતો. જે કુટુંબને ઘેર તેઓ ગયા હતા તે સર્વે અતિશય માંસપ્રિય હતાં. તેમણે ભોજન સમયે બકરાનું માંસ પિરસી ભોજન કરવાનો રામચંદ્રને આગ્રહ કર્યો. તેમણે તે લેવા સાફ ના કહી. અંતે તેમણે રામચંદ્રનું કહ્યું સાંભળ્યું નહિં, તેમણે તો માંસ તેમની થાળીમાં પિરસવા હાથ લંબાવ્યો. તે જ ક્ષણે જેમ નિદ્રાવશ કાળા સર્પને પગની ઠોકર વાગતાં જ ક્રોધે અધિર થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે રામચંદ્ર પણ પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વ્યવહાર થતો જોઇ ક્રોધે ભરાઇ ગયા! તેઓ કાંઇ પણ બોલ્યા વિના ઉભા થઇ ઘર ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા. જે ગૃહસ્થને ઘેર ભોજને આવ્યા હતા તેમની પત્નીએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા, મનાવ્યા પરંતુ તેમણે તેનું માન્યું નહિં. તેઓ મનસ્વીપણે ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલતા થયા. માત્ર દશ વર્ષનું બાળક! કયે માર્ગે થઇને કલકત્તે જવું તે તેઓ જાણતા નહતા. તેમની પાસે વિશેષ પૈસા ન હતા કે જેથી ભાડાની ગાડીમાં બેસીને પણ ઘેર જાય. તેમણે પગ રસ્તેજ ચાલવા માડયું. માર્ગમાં પ્રવાસીજનોને પૂછતા પૂછતા કોનગર નામક ગામ તરફ ચાલવા માંડયું. મધ્યાહ્ને પેલા કુટુંબનું ઘર ત્યાગ કર્યું હતું. કોનગર આવતાં આવતાં સંધ્યા સમય થયો. ધીમે ધીમે રાત પણ પડી. તે સમયે શું કરવું તે રામચંદ્ર નક્કી કરી શકયા નહિં. પરંતુ તેમનું હૃદય આશ્ચર્યકારક નિર્ભયતાથી રચાયલું હતું. એક ગૃહસ્થને ઓટલે દ્વાર આગળ બેસી વિચાર કરવા લાગ્યા. સમસ્ત દિવસનો ઉપવાસ અને તે ઉપરાંત થાક લાગવાથી ઉપજેલો શરીર–કલેશ, બાળકના કોમળ શરીર ઉપર સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતો હતો.

જે ગૃહસ્થના ઘરને ઓટલે રામચંદ્ર બેઠા હતા તે ગૃહસ્થનાં પત્ની કોઇ ગૃહકાર્ય નિમિત્તે બારણાં બહાર આવ્યાં. તેમણે જોયું કેઃ એક સુંદર આકૃતિનો અપરિચિત બાળક, દ્વારની પાસે જ બેઠો છે. રામચંદ્રનું થાક, ભૂખ અને તરસથી સુકાઇ ગયેલું મુખ જોઈ ગૃહસ્થ–પત્નીના હૃદયમાં કરૂણા ઉત્પન્ન થઇ. તેણે રામચંદ્રનો પરિચય વગેરે પૂછ્યો પછી આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કેઃ "શું તને ભૂખ લાગી છે ભાઇ?" રામચંદ્રે સમસ્ત દિવસ આહાર નહોતો લીધો તે વગેરે સર્વ હકીગત તેને નિવેદન કરી. ગૃહસ્થપત્ની તેમને પોતાના ઘરમાં લઈ ગયાં અને તેમને અડદની દાળ, ભાત, શાક વગેરે જમવાનું આપ્યું. રામચંદ્રે પ્રેમપૂર્વક–તૃપ્તિપૂર્વક–ભોજન કર્યું હતું. તેઓ પોતાની ઉચ્ચસ્થીતિ સમયે પણ ઘણી વખત વાર્તાલાપ કરતાં કહેતા કેઃ "એવાં દાળ અને ભાત, મ્હેં અત્યારસુધીમાં કદીપણ ખાધાં નથી."

રામચંદ્રે ભોજન કરી લીધું ત્યાર પછી ગૃહસ્થને તેમના શયન માટે ચિંતા થઇ. તેમના પોતાના ન્હાના ઘરમાં સુવાનુ સ્થળ નહિં હોવાથી રામચંદ્રને નજીકમાં જ એક શ્રીમંતનું મ્હોટું મકાન હતું ત્યાં શયન માટે લઇ ગયા. મકાનના માલિક બાબુ સાહેબ, દિવાનખાનામાં પોતાના બંધુ–બાંધવ લઇને બેઠા હતા. બાળક રામચંદ્રની નિર્ભયતા સંબંધી હકીગત સાંભળી બધા આશ્ચર્ય પામ્યા, પરંતુ તેમાંના કોઇકે ઉપદેશ આપવાને બહાને રામચંદ્રનો તિરસ્કાર પણ કર્યો! રામચંદ્રે સર્વનું કહેલું ચુપચુપ સાંભળ્યા કર્યું. ત્યારપછી બાબુ સાહેબની આજ્ઞાનુસાર તે જ દિવાનખાનામાં શયન કર્યું.

ધીમે ધીમે મધ્ય રાત્રિનો સમય થવા આવ્યો. બાબુના બંધુ–બાંધવ એક પછી એક પોતાને ઘેર જવા લાગ્યા, પરંતુ થોડીવાર પછી પુનઃ વળી મિત્રોનું એક ટોળું આવી પહોંચ્યું. ને સર્વે મળી

" ગુલી* " નામક માદક દ્રવ્યનું સેવન કરવા લાગ્યા. જ્યારે તેમનામાં કેફનું જોર વિશેષરૂપે વધ્યું ત્યારે તેઓ બાળક રામચંદ્રને કેફનો થોડો પ્રસાદ લેવા બોલાવવા લાગ્યા. કોઇ કોઈ તો માદક દ્રવ્યના પ્રસાદને બદલે નિસા કર્યા પછી મ્હોં સાફ કરવા રાખેલી મિઠાઇનો થોડો અંશ ખાવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. પરંતુ રામચંદ્રે કાંઈ પણ લીધું નહિં. ભયને લીધે માત્ર એક ખુણામાં જઇ નિદ્રાનો ઢોંગ કરી પડી રહ્યા. કેટલીકવાર પછી બધા બાબુઓ ઘોર નિદ્રામાં ઘોરવા લાગ્યા.

રાત્રિ વીતિ પ્રાતઃકાળ થાય તે પહેલાં જ રામચંદ્ર તે ઘરમાંથી ન્હાસી છૂટયા અને લોકોને પૂછતા પૂછતા સ્ટેશન તરફ ગયા. સ્ટેશનપર પહોંચતાં કેટલોક વખત થયો. ત્યારપછી ટીકીટ લેતાં જણાયું કે તેમની પાસે પૂરતા પૈસા નહતા. એ વખતે તેઓ મહા વિપદમાં પડયા. તેઓ પૈસાની ચિન્તા કરતા હતા એટલામાં " નિસાખોર " બાબુઓ કલકત્તા જવા માટે આવી પહોંચ્યા. તેઓ રામચંદ્રને ત્યાં ફરતા જોઇ કહેવા લાગ્યાઃ " મૂર્ખ છોકરા ! ભોજન કર્યા વગર કેમ ચાલ્યો આવ્યો ?" રામચંદ્રે ટીકીટમાં ઓછા પૈસા હોવાનું જણાવ્યું. બાબુઓ નિસાખોર (વ્યસની) હોવા છતાં પણ ઉદાર હૃદયના હતા. તેમણે રામચંદ્રને ટીકીટ ખરીદી આપી. રામચંદ્ર કલકત્તે ચાલ્યા આવ્યા.

વાંચક ! તમે દશ વર્ષના રામચંદ્રની તેજસ્વિતા-પોતાની મનેચ્છાનું રક્ષણ કરવા માટે કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ-જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા છો કે નહિં તે અમે કહી શકીએ એમ નથી પરંતુ

*ચંડુલ, ચરસના જેવીજ એક પ્રકારની નિસાની વસ્તુ હુક્કામાં પીવાય છે.

પ્રત્યેક વિચક્ષણ મનુષ્ય સમજી શકશે કે, તેમનો એ મહદ્ ગુણ, ત્યારપછીના જીવનમાં સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરી. રામચંદ્રના મહત્વનું એક મુખ્ય અંગ થઈ પડયો હતો.

પ્રથમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે: રામચંદ્રના પિતા નૃસિંહ પ્રસાદે પોતાની સર્વ વિષયસમ્પત્તિ અને નારિકેલ ડાંગામાં રહેવાનું ઘર સુદ્ધાં વેચી દીધું હતું, તેથી રામચંદ્રને અવસ્થાના ચક્રમાં સપડાઈ, દરિદ્રતાના દુ:ખભારમાં દબાઇ, પોતાના કોઇએક સગાના આશ્રયમાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવો પડયો હતો. તેઓ એ સમયે જનરલ એસેમ્બ્લી ઇન્સ્ટીટયુશનમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા. ત્યાં એન્ટ્રન્સ ક્લાસ સુધી ભણ્યા પછી કેમ્પબેલ મેડિકલ સ્કુલમાં બેઠા. એ સ્કુલમાં અનેક મનુષ્યોએ તેમની પ્રતિભા–શક્તિનો પરિચય મેળવ્યો હતો. ત્યાંની છેલ્લી પરીક્ષામાં સુખ્યાતિ સહિત તેઓ પાસ થયા. પછી તેમને પ્રતાપનગરમાં નોકરી મળી. કેટલાક દિવસ પછી તેઓ ચાલીશ રૂપિયાના પગારે, સરકારી ક્વિનાઇનની પરીક્ષા કરવા મદદનીશ અમલદાર તરીકે નિમાયા હતા.

ઉચ્ચ વ્રત હૃદયમાં ધારણ કરીને જે મનુષ્યો આ જગત્માં ભ્રમણ કરી રહ્યાં છે, ઉચ્ચ કાર્યમાં ગુંથાઇ રહીને જ જેઓ જીવન–લીલા સમાપ્ત કરી જાય છે, તેમના જીવન કાર્ય પ્રસંગોનું વિશેષરૂપે નિરીક્ષણ કરતાં જાણી શકાય છે કે: તેમના હૃદય–ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ ભાવનાનાં બીજ પરાપૂર્વથી જ રોપાયલાં હતાં. સમય આવતાં જ તે બીજ વૃદ્ધિ પામી, ફળફૂલ વડે સુશોભિત વિશાળ વૃક્ષ થઈ જગત્માં નયનને આનન્દજનક તથા તૃપ્તિકર થઇ રહે છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ રામચંદ્રમાં સુસંસ્કાર હતા, દ્રવ્યનું વિશેષ સામર્થ્ય નહિં હોવા છતાં લગ્નના બંધનમાં બંધાવું અને

અનેક વિપદને આમંત્રણ કરી લાવવા જેવું છે. એ ઉચ્ચ વિચારો તેમના હૃદયમાં છુપાઇ રહેલા હોવાથી, જ્યાંસુધી તેઓ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન ન થયા ત્યાંસુધી લગ્નનો લોભ તેમને આકર્ષણ કરી શકયો નહતો. દ્રવ્ય ઉપાર્જન નહિં કરનાર દરિદ્ર મનુષ્યોના સંસાર કેવા પ્રકારનાં ભયંકર દુઃખોનું નિવાસસ્થાન છે તે રામચંદ્ર સારી પેઠે જાણતા હતા, અને એવું જાણતા હોવાથી જ આજે એ આદર્શ-ચરિત્રના આદર્શ બનાવો, જો કે તે સામાન્ય હોવાછતાં પણ, સર્વ જનસમાજ સમક્ષ પ્રકટ કરવા સમર્થ થવાયું છે. આજ-કાલનાં પિતામાતા અને અવિવાહિત યુવકો, એ ઉપરથી કંઇક બોધ ગ્રહણ કરશે કે? જો તેઓ એટલી જ પ્રતિજ્ઞા કરે કેઃ પુખ્ત-વયે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા સમર્થ થતાં સુધી લગ્ન કરવું નહિં તોજ બસ છે. તોજ તેઓ સુખી થઇ શકશે.

બાલાખાના નિવાસી શ્રીયુક્ત ક્ષેત્રમોહન બસુની એકની એક કન્યા સાથે રામચંદ્રનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રથમ જ કહે-વામાં આવ્યું છે કેઃ રામચંદ્રને સરકારી ક્વીનાઇનની પરીક્ષા કરવા માટે મદદનીશ પરીક્ષક અમલદાર નીમવામાં આવ્યા હતા. તે સમયે સી. એચ. વુડ નામક એક સુપ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી ક્વીનાઇનના પરીક્ષક નિમાઇ વિલાયતથી આવ્યા હતા. રામચંદ્ર તેમની પાસે અસીમ પરિશ્રમ સહિત રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા. વાસ્ત-વિક કહીએ તો બુદ્ધિમાન વુડ સાહેબના શિક્ષણના પ્રભાવથી જ તેઓ રસાયણ વિદ્યાનો વિકટમાર્ગ સહેલાઇથી પસાર કરવા લાગ્યા હતા. સાહેબ પણ જાણી શકયા હતા કે જે પાત્રમાં તેઓ બીજ રોપે છે તે કાંઇ સામાન્ય નથી પણ મહાન છે. અતિ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં તેઓ બીજ રોપે છે. રામચંદ્રની ઉત્તમતા જાણીને જ-પાત્રના

જાણીને જ વુડસાહેબ તેમના ઉપર પ્યાર કરતા અને શિખવતા. કેટલાક દિવસ પછી જ્યારે વુડસાહેબ સ્વદેશ સિધાવ્યા તે સમયે તેમણે અંતઃકરણની પ્રીતિના ચિહ્નસ્વરૂપ એક ઘડીઆળ (જેના ઉપર પોતાનું અને રામચંદ્રનું નામ ખોદેલું હતું તે) અને કેટલાંક પુસ્તકો રામચંદ્રને ભેટ આપ્યાં હતાં.

કેમ્પબેલ સ્કુલનો એક વિદ્યાર્થી, બે ત્રણ વર્ષ જેટલા ટુંક સમયમાં જ પોતાના ખંતીલાપણાના ગુણથી, કેવે પ્રકારે કઠિન રસાયણ વિદ્યામાં કુશળ થયો હતો તેનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે! એટલા ટુંક સમયમાં જ રસાયણ વિદ્યામાં પંડિત બન્યા હતા. કેટલાક સાહેબ લોકો પણ તેમનું બુદ્ધિ ચાતુર્ય અને કાર્ય કરવાની અદ્‌ભૂત શક્તિ જોઇ દિન પર દિન તેમને ઉચ્ચ પદ ઉપર સ્થાપતા જતા હતા.

કેટલાક દિવસ પછી રામચંદ્રે કુર્ચિ નામક વૃક્ષની છાલ (કડુછાલ)માંથી કુર્ચિસિન નામક એક પ્રકારનું ઔષધ શોધી કાઢ્યું જેમ સિનકોના નામક વૃક્ષની છાલમાંથી ક્વીનાઇન મેળવી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે કુર્ચિસિન પણ કુર્ચિ નામક વૃક્ષની છાલમાંથી મેળવી શકાય છે. ક્વીનાઇન એ તાવને માટે અમોઘ ઔષધ કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે કુર્ચિસિન એ રક્ત–આમાશયને માટે બ્રહ્માસ્ત્ર કહીએ તો અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહિં. કુર્ચિસિનનો શોધ કર્યાથી રામચંદ્રની યશપતાકા દશે દિશામાં ફરકવા લાગી. એ શોધ માટે ગવર્નમેન્ટે પણ તેમને સારી પેઠે ધન્યવાદ આપ્યો અને વિલાયતની અનેક રસાયણપત્રિકાઓ પણ તેમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગી. ક્રમે રામચંદ્ર વિલાયતની રાસાયનિક સભાના સભાસદ અને કલકત્તા મેડિકલ કૉલેજના મિલિટરી વિદ્યાર્થિઓના શિક્ષક અને

મદદનીશ રાસાયનિક પરીક્ષક નિમાયા હતા. એ ઉપરાંત તેઓ બહુ-બાજારના ભારતવર્ષીય-વિજ્ઞાન-મંદિર અને બીજી અનેક સભા-સમિતિઓમાં રસાયણ શાસ્ત્ર સંબંધી ભાષણો આપતા. કેટલાએ બી. એ. એમ. એ. ઉપાધિ ધારણ કરનાર ડાકટરો, અને કેટલાએ સાહેબ તથા મડમોએ તેમનાં ભાષણો સાંભળ્યાં હશે તેની ગણત્રી કોણે રાખી છે? તે સર્વના મુખમાંથી એકજ વાકય સાંભળવામાં આવે છે કે: "રામચંદ્રના જેવો રસાયણશાસ્ત્રમાં કુશળ બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે." તેમની રાસાયનિક પરીક્ષા કરવાની શક્તિ અતુલનીય હતી એમ કહીશું તો અતિશયોક્તિ નથી. અમે* અમારાં નેત્ર દ્વારા જોયું છે કે: તેઓ જે સમયે કોઇ અત્યન્ત કઠિન વસ્તુની પરીક્ષા કરી બતાવતા તે સમયે જાણે તેઓ કોઇ પ્રકારની રમત રમતા હોય એમ જણાતું હતું.

ચાલીશ રૂપિયાના પગાર ઉપરથી તેમને બસો રૂપિયા પગાર મળવા લાગ્યો હતો. એ ઉપરાંત અનેક પદાર્થની પરીક્ષા કરવામાં તેઓ અનેક રૂપિયા પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા. એટલું જ નહિં પણ કોઇ કોઇ મહિનામાં તો તેઓ હજાર-હજાર રૂપિયા ઘેર લાવતા. ચોવિશ વર્ષ પર્યંત તેમણે સરકારી નોકરી કરી હતી. પરંતુ કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ સાહેબે તેમના કોઈ પણ કામમાં ગફલત થઇ હોય એવું જાણ્યું નથી! સર્વ (અંગ્રેજ) સાહેબો રામચંદ્રને પોતાના જમણા હાથ સ્વરૂપ જાણતા અને સર્વ તેમની પ્રશંસા કરી ગયા છે. સત્ય કહીએ તો રામચંદ્રના કર્મ-જીવનમાં એક પણ કાળો-ડાઘ પડ્યો નથી. તેમનાં સર્વ કર્મો ઉજ્વળ રેખાઓ વડે શોભી રહ્યાં છે.

---

*મહાત્મા રામચંદ્રના પ્રિય શિષ્ય, બંગાલી લેખક સ્વામી યોગવિનોદજી.

પરંતુ અમે વાચકોને રામચંદ્રના જીવનનો કેવળ એ વિભાગ દર્શાવીને શાંત થઇશું નહિં. તેમના અધ્યવસાય અને પરિશ્રમે તેમને સામાન્ય મનુષ્યમાંથી કેવી રીતે ઉચ્ચપદે સ્થાપ્યા હતા, અને પોતાના આત્મીય સ્વજનના પૈસાવડે વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાના ખંતીલા પ્રયત્નથી કેવી રીતે એક સારા વિદ્વાનની ગણત્રીમાં આવ્યા હતા અને ખ્યાતિ મેળવી હતી, તે વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવવાનો આ ક્ષુદ્ર જીવનવ્રતનો ઉદ્દેશ્ય નથી. માત્ર અમે તેમના ધાર્મિક-જીવનનું ચિત્ર અમારી ક્ષુદ્ર લેખિનીના ક્ષીણ પ્રયત્નવડે ચિતરવાનો યત્ન કરીશું.

વિજ્ઞાન (science) શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાથી રામચંદ્રનું મસ્તક ભ્રમિત થઇ ગયું હતું. ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ, કેટલાક દિવસને માટે તેમના હૃદયમાંથી રજા લઇ વિદાય થયો હતો ! દારૂણ સંદેહે આવી તેમના હૃદયમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અર્થાત્ જગત્માં "ઇશ્વર છે" એવું તેઓ માનતાજ નહતા. તેઓ નાસ્તિક બન્યા હતા એમજ કહેવું પડે છે. અનેક મનુષ્યો એવાં પણ છે કે જેઓ સર્વ મનુષ્યો સાથે તર્ક અને વાદવિવાદ કરી બહાદુરી બતાવવા માટે બનાવટી નાસ્તિક બની બેસે છે ! ઇશ્વરના અસ્તિત્વ ઉપર જેને વિશ્વાસ બેઠો હોય તેમના વિશ્વાસમાં આઘાત કરવો એમાંજ તેમને (ઢોંગી નાસ્તિકોને) આનંદ થાય છે, પરંતુ જ્યારે વિપદ્‌ની ભયંકર છબી તેમના સ્હામે આવી ઉભી રહે છે. ત્યારે તેઓજ કરૂણ કણ્ઠે, દુઃખીત હૃદયે, તેત્રિશકરોડ દેવતાઓના ચરણ-શરણમાં જાય છે. રામચંદ્રની નાસ્તિકતા એવા પ્રકારની ન હતી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમની નાસ્તિકતા હૃદયના ઉંડા ભાગમાંથી જન્મ પામી હતી. તેમાં સરલતા સિવાય કપટતા લેશમાત્ર પણ નહતી. તેઓ સર્વની સાથે ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી વાદવિવાદ

કરતા. તેઓ પોતાના હૃદયમાંથી નિરીશ્વરવાદરૂપી કણ્ટકને યુક્તિના બળવડે ઉખેડી નાખવા સર્વને આમંત્રણ કરતા. પરંતુ કોઇ તેવા પ્રયત્નમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા નહિં. પ્રકૃતિ (Nature)ને લીધે જ વિશ્વનો જન્મ થયો છે. કુદરતી રીતેજ જગત્ ચાલી રહ્યું છે. મૃત્યુની સાથે જ મનુષ્યનું સર્વ સમાપ્ત થઇ જાય છે, એવો રામચંદ્રને વિશ્વાસ હતો. પુનર્જન્મ વગેરે તેઓ માનતા નહિં. વિજ્ઞાન (science)નાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધાન્ત સ્વચક્ષુએ જોવાથી, ઇશ્વર અથવા પુનર્જન્મ, વગેરે અપ્રત્યક્ષ, (નજરે જોઇ શકાય નહિં એવા) વિષયો ઉપર તેમને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નહિં. વાંચક ! ઇશ્વરાવતાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના પરમપ્રિય શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ પણ સન્યાસી થતાં પહેલાં આવાજ વિચાર ધરાવતા હતા. "ઇશ્વર છે." એવું તેઓ માનતા નહતા, પરંતુ સમય આવતાં જ તેઓ માનવા લાગ્યા.*

હમણાં રામચંદ્ર નિરીશ્વરવાદનો પક્ષ સમર્થન કરી જે સરલ-કૂટ યુક્તિ અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટાન્ત દર્શાવતા તે સાંભળવાથી અનેક ક્ષુદ્ર હૃદયના મનુષ્યોનો ઇશ્વર-વિશ્વાસ ઓછો થઇ જતો. પોતાનો તર્ક-વાદ-સાંભળી અનેક મનુષ્યો કદાચ નાસ્તિક થઈ જશે એવા ભયથી રામચંદ્ર કેટલાકની સાથે તર્ક કરતા નહિં.

અમે આ સ્થળે એક સામાન્ય ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એક દિવસ રામચંદ્ર ટ્રામગાડીમાં બેસી પોતાની

*આ વિષય જાણવાની ઈચ્છાવાળા સજ્જને અમારૂં લખેલું "**શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું વિસ્તૃત-સચિત્ર જીવનચરિત્ર**" વાંચવું.
લેખક.

નોકરીને સ્થળે–મેડિકલ કૉલજમાં–જતા હતા. તે સમયે દશેક વાગ્યા હશે. ગાડીમાં ઘણી જબરી ભીડ હતી. લોકો ઉભરાઇ જતા હતા. રામચંદ્ર મહા મુશિબતે સ્હામે એક બારટી ઉપર બેઠા, એટલામાં પાછળથી કોઇના ઉચ્ચ કણ્ઠ–સ્વરે તેમનું ચિત્ત આકર્ષ્યું. પાછું ફરીને જોતાં તેમને જણાયું કે: એક બંગાલી પુરૂષ ભાષણ કરવાનો યત્ન કરી રહ્યો છે. તેના બોલવા ઉપરથી જ રામચંદ્ર જાણી શકયા કે તે ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશક છે. એ શ્રેણીના ખ્રીસ્તી ઉપદેશકોની ખુબી એવી છે કે જ્યાં પાંચપચિશ મનુષ્યો એકત્ર થયાં હોય ત્યાં ઘણુંખરૂં ભાષણ આપ્યા સિવાય રહેતા જ નથી. ટ્રામગાડીમાં પચાસ સાઠ સારા મનુષ્યો બેઠેલાં જોઇ ભાષણ કરવાનો લોભ તેના હૃદયમાંથી ઉછળી પડતો હતો તે શોભાવી શકયો નહિં ! તેણે બોલવાની શરૂવાત કરી કે: “ભાઇઓ ! હું કંઇક કહેવા ઇચ્છું છું તે જરા ધ્યાન દઇને સાંભળો. આ તમે શું કરી રહ્યા છો ? આહાર કર્યો છે, ઓફિસ તરફ ગમન કરી રહ્યા છો પરંતુ મુક્તિ મેળવવાને માટે કંઇપણ યત્ન કર્યો છે કે ? શું તમે જાણતા નથી કે મરણ કોઇને છોડનાર નથી. એક દિવસ મરવું તો પડશે જ. મરણ પછી તમારી શી દશા થશે વારૂ ? તે સમયે કોણ તમને મુક્તિ અપાવશે ? માટે જ કહું છું કે ભાઇઓ ! ઇસુખ્રીસ્તને શરણે આવો. ઇસુ સિવાય તમારી મુક્તિનો બીજો કોઇ આધાર જ નથી.”

યુવાવસ્થામાં મનુષ્ય ઘણુંખરૂં હાસ્ય પ્રિય હોય છે. ખ્રીસ્તી થયલો બંગાલી ઉપદેશક ભાષણ કરી રહ્યો છે. અન્ય સદ્ગૃહસ્થો ગુસ્સે થવા છતાં કોઇ તેને કંઇપણ કહેવાનું સાહસ કરી શકતા નહતા, પરંતુ રામચંદ્રથી રહેવાયું નહિં. તેઓ એકાએક હાથ જોડી બોલી ઉઠયા કે: “ મહાશય ! મરણ પછી મુક્તિ માટે જે થવાનું

હશે તે થશે પરંતુ આપ હમણાં તો અમારી મુક્તિ કરો. આપના ભાષણના અગ્નિથી અમારા પ્રાણ જવાની તૈયારી થઇ રહી છે. એક તરફ સખ્ત ભીડ, બીજી તરફ બફારો. ભારે ગીર્દીમાં આપ અમારૂં માથું પકવી રહ્યા છો !" રામચંદ્રનું યૌવન–સુલભ હાસ્ય સાંભળી બધા ઉચ્ચ કણ્ઠે હાસ્ય કરવા લાગ્યા. ધર્મોપદેશક સ્તબ્ધ થઇ ગયો. રામચંદ્ર તરફ અસન્તોષ બતાવવાનો અન્ય ઉપાય નહિં હોવાથી માત્ર તે તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિએ જોતો મુંગો બની ઉભો રહ્યો !

ક્રમે ટ્રામગાડી મેડિકલ કૉલેજની સ્હામે આવી ઉભી રહી. રામચંદ્ર ગાડીમાંથી ઉતરી પડયા. ધર્મોપદેશક પણ તેમની પાછળ ઉતર્યો. રામચંદ્ર કૉલેજમાં પ્રવેશ કરવા જતા હતા એટલામાં ધર્મોપદેશક તેમની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. ધર્મોપદેશકની ઇચ્છા એવી હતી કેઃ રામચંદ્રના કાનમાં ખ્રીસ્તનાં મહિમા–ગાન ગાઇ તેમના ચિત્તને પોતાના સનાતન ધર્મ તરફ ખેંચવાનો યત્ન કરવો. એ ઇચ્છાથી ઇસુખ્રીસ્તની મુક્તિ અપાવવાની શક્તિ સંબંધી તેણે રામચંદ્રને કેટલુંક કહ્યું પણ ખરૂં. એટલે રામચંદ્રે કહ્યુંઃ "મહાશય ! આપ આટલું બધું શામાટે બોલો છો ? હું એમાંનું કશું માનતો નથી. ઇશ્વર, પુનર્જન્મ વગેરે ઉપર મ્હને વિશ્વાસ જ નથી." તેમને વૈજ્ઞાનિક યુક્તિના ગોળા વિશેષરૂપે છોડવાની આવશ્યક્તા જ રહી નહિં. તેમનાં એક બે કથન સાંભળતાં જ ખ્રીસ્ત–ધર્મોપદેશકની બુદ્ધિમાં ફેરફાર થયો. તેણે જાણ્યું કેઃ કોઇપણ મનુષ્ય પોતાનો ધર્મ–વિશ્વાસ સહજે બદલવા ઇચ્છતો નથી, કારણ કે તે (વિશ્વાસ)ના ઉપર તેને એક પ્રકારનો પ્રેમ ઉપજેલો હોય છે. રામચંદ્ર જેવા નાસ્તિકના કુટ યુક્તિના પ્રબળ ધક્કા સ્હામે, પોતાના ધર્મ–વિશ્વાસનું રક્ષણ કરવા માટે ધર્મોપદેશક કાંઈ પણ પ્રકારે ત્યાંથી ન્હાસી છુટી

મુક્તિ મેળવી! બીજાને મુક્તિ અપાવવાનો યત્ન કરનાર પોતેજ મુક્તિ મેળવી શક્યો એ કાંઇ થોડા વિજયની વાત નહતી! એ પછી બે ચાર વખત રામચંદ્ર સાથે તે ધર્મોપદેશકનો મેળાપ થયો હતો પરંતુ જેટલી વખત તેઓ મળ્યા તેટલી વખત તેણે રામચંદ્રનો સંસર્ગ વિષની પેઠે પરિત્યાગ કર્યો હતો!

આ પ્રમાણે અનેક પ્રચારક અને પંડિતો સાથે રામચંદ્ર વાક્‌યુદ્ધ કરતા ફરતા હતા પરંતુ કોઇપણ પ્રકારે કોઈ તેમના હૃદયમાંથી ઇશ્વર પ્રત્યેના અવિશ્વાસનું આવરણ દૂર કરવા સમર્થ થયા નહતા. આ સમયે ઇશ્વર સંબંધી વિશેષ જાણવા માટે રામચંદ્રના મન–પ્રાણમાં વિશેષ આગ્રહ ઉપજ્યો હતો એવું જાણી શકાતું નહિં, કારણ કે; ભગવાનના આ વિશ્વ રાજ્યમાં કોઇપણ જીવાત્માને કોઇપણ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થતાં જ તેની તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થતાં વિલમ્બ લાગતો નથી.

એક તરફ રામચંદ્ર વિજ્ઞાનના જટિલ વિષયોમાં મસ્તક ગુંથી રાખી ગહન વિચાર સાગરમાં ડૂબી રહ્યા હતા તે જ પ્રમાણે બીજી તરફ તેઓ મનની પ્રફુલ્લતાનો નાશ નહિં કરતાં વખત મળતાં જ તેઓ નિર્દોષ આમોદ–પ્રમોદમાં ગુંથાઇ રહેતા. આ સમયે તેઓ એક રામલીલા મંડળીના મેનેજર થયા હતા. અભિનય, નાટક રચના વગેરે અનેક પ્રકારનો ભારે બોજો તેમના મસ્તક ઉપર હતો, જે લીલા ભજવાતી તેના મુખ્ય નાયકનું કામ ઘણું ખરૂં રામચંદ્રને જ કરવું પડતું. કલકત્તા નજીક બેલઘરિયા નામક ગ્રામમાં તેમની રામલીલા મંડળીનો મુકામ હતો. રામચંદ્ર કલકત્તાથી બેલઘરિયા જઇને એક્ટરોને રામલીલાની તાલિમ આપતા. આ વખતનો તેમનો ઉત્સાહ આશ્ચર્યજનક હતો.

અત્યારે પણ તેમના એક બે એવા મિત્રો જોવામાં આવે છે કે જેઓએ તે સમયે તેમના નાટકો જોયા હતા, અને તેમાં તેઓની એકટિંગ (અભિનય) પણ જોઇ હતી. તે સઘળા કહે છે કે: રામચંદ્ર બહુ સુંદર એકિટંગ કરતા. "જયદ્રથ વધ" લીલામાં અર્જુનના અને "મોહન્તેર એ કિ કાજ." એ સંગીતમાં એલોકેશીના પિતાનો અભિનય તેઓ કરતા તે હજી પણ અનેક મનુષ્યોના સ્મૃતિપટમાં જાગ્રત છે અને જાણે હમણાંજ થોડા દિવસ ઉપર એ લીલા દૃશ્ય જોયું હોય એમ જણાવે છે.

એ સમયે તેમણે અનેક નાટકો રચ્યાં હતાં અને બે ત્રણ છપાવી પ્રસિદ્ધ પણ કર્યાં હતાં. એ બધાં પુસ્તકો હમણાં ઘણુંખરૂં જોવામાંજ આવતાં નથી. તેમણે પણ કોઇ નાટક યત્ન કરી સાચવી રાખ્યું હોય એવું જણાતું નથી. નહિં રાખવાનું કારણ પણ હતું. તેઓ કષ્ટ સહન કરી (ખાસ કાળજી રાખી) નાટ્ય રચના કરતા નહિ. ઉતાવળે હાથે કામ આટોપી લેતા. વળી થોડા સમય પછી, નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી—ધર્મના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર આરોહણ કર્યા પછી—એવા તુચ્છ વિષય પ્રત્યે તેમની દ્રષ્ટિ પણ નહતી. ગમે તેમ હો, પ્રસંગોપાત તેઓ પોતાનાં રચેલાં એક બે સંગીત બહુ કષ્ટે યાદ કરી અમને સંભળાવતા. રામચંદ્રની કાવ્યરચના, લાલિત્ય ગુણવિશિષ્ટ અને ભાવપૂર્ણ હતી. એમાં જરા પણ સંદેહ નહિ.

પૌરાણિક વિષયો લઇને તેમણે નાટકો રચ્યાં હતાં અને તેઓ તેમાં પાત્ર બની અભિનય આદિ કરતા તેથી કોઈ વાંચક એમ ન માનવું કે; રામચંદ્રને પુરાણોક્ત દેવદેવી ઉપર શ્રદ્ધા હતી. સત્ય રીતે જોતાં તેમને તેવી શ્રદ્ધા હતી જ નહિ. તે તો પૂર્વના જેવા નાસ્તિ-

કર્જ હતા. માત્ર આનંદનો ઉપભોગ કરવા માટે જ તેઓ આવા નાટકમાં ભાગ લેતા. બાલ્યાવસ્થામાં તેમને દેવદેવી ઉપર પ્રેમ હતો, અને દેવ સેવા ઉપર આસક્તિ હતી તે વિજ્ઞાનના પ્રબળ તાપને લીધે અદ્રશ્ય થયાં હતાં! અંગ્રેજી વિદ્યાએ, આ પ્રમાણે તેમનામાં ભયંકર માનસિક પરિવર્તન કરી દીધું હતું છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, અંગ્રેજી આચાર–વ્યવહાર તેમને સ્પર્શ કરી શક્યા નહતા! આજકાલ અનેક મનુષ્યો અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવ્યા પછી મ્લેચ્છ આચાર વ્યવહારથી દૂષિત થયેલા જોવામાં આવે છે! વિશેષતઃ પોતાનાં પવિત્ર આર્ય પોષાકનો ત્યાગ કરી બુટ, પેન્ટેલુન, નેકટાઇ, કૉલર, માથે હૅટ, અને બાબરાં રાખવાનું ઘણાને પસંદ પડી ગયું છે! તે જ પ્રમાણે ઘણા કેળવાયલા મનુષ્યોને આહાર સંબંધી પણ હિંદુસ્તાનના કઠિન નિયમમાં બંધાઇ રહેવું પસંદ પડતું નથી તેથી તેઓ મ્લેચ્છાહાર–મદ્યમાંસાદિનું ભોજન કર્યા વિના પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા નથી! એવા સાહેબ લોકોના ઘરમાં જ્યાં જોશો ત્યાં સાહેબી જ માલુમ પડશે! તેમના ઘરમાં આર્યત્વનું નામનિશાન જડશે નહિં! રામચંદ્ર ગમે તેવા નાસ્તિક હતા છતાં તેમણે પોતાનાં બાપદાદાના વૈષ્ણવ આચાર વ્યવહારનો ત્યાગ કર્યો નહતો. તેમણે જીંદગીમાં કદીપણ માંસનો આહાર કર્યો નહતો, એટલું જ નહિં પણ તેમના ઘરમાં પણ કોઈ દિવસ માંસ લાવવામાં આવ્યું હતું કે નહિં તેની પણ શંકા જ છે. એક દિવસ તેમનાં પત્નીને કોઈ પ્રકારનું સખ્ત દર્દ થયું હતું. તે સમયે ડાક્ટરોએ તેમને માંસનો સેરવો ખાવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી પરંતુ વૈષ્ણવ રામચંદ્રે કહ્યું હતું કે; "મ્હારી સ્ત્રી મરવાની હોય તો ભલે મરે, પરંતુ મ્હારા ઘરમાં માંસ લાવી હું કુલાંગાર થઈશ નહિ! પશુઓનાં માંસથી

મનુષ્યબુદ્ધિ પશુઓના જેવી થાય છે.” સૌભાગ્યની વાત એજ છે કે તેમનાં પત્ની માંસનું ભોજન કર્યા વગરજ સાજાં થઇ જીવવા પામ્યાં હતા. માંસની પેઠેજ તેમણે કદીપણ મદ્યપાન કર્યું નહતું. બંગાલીઓ સાધારણ રીતેજ મદ્યપાન સિવાય રહી શકતા નથી પણ બંગાલી રામચંદ્રે મદ્યપાન કદી કર્યું નહતું એ સત્ય છે. ધન્ય એમના અંગ્રેજી શિક્ષણને! ધન્ય એમના જીવનને!

મેડિકલ કાલેજના રસાયન વિભાગમાં નોકરી રહ્યા પછી ચાર પાંચ વર્ષ પર્યંત રામચંદ્ર નાસ્તિક રહ્યા હશે. સંસારમાં તેમને કોઇ વસ્તુનો અભાવ નહતો. તેઓ પૂરતું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા હતા, અને પુષ્કળ આત્મીય સ્વજન અને મિત્ર વર્ગથી પરિવેષ્ટિત થઇ સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા. પરંતુ આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં કોઇના સઘળા દિવસો સમાન ભાવે વ્યતીત થતા નથી. આજે સુખ ભોગવનારા જીવાત્માઓ ગમે તેટલો અહંકાર કરે પરંતુ કાલે એટલે બીજીજ ક્ષણે તેમને દારૂણ દુઃખ ભોગવવું જ પડશે! પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કરનારા જીવોનાં હૃદય ઉઘાડી જોવાનું સામર્થ્ય હોય તો તમે જરા તેમાં એક વખત ડોકીયું કરી જોજો. તમે તેમાં જોઇ શકશો કે અનંત સુખના ઢગલાની વચમાં દારૂણ દુઃખાગ્નિ એક સ્થળે પ્રજળી રહેલો તમને જણાશે. મોઢેથી સુખની બડાશ મારનારા સુખી રાજાઓ-શ્રીમંતો ગમે તેટલી ફુલાશ મારે પણ તેમના સુખમાં થોડુંક દુઃખ અવટાયલું જ જણાશે અથવા તો થોડા દિવસમાં જ તેમને દારૂણ દુઃખની જ્વાળામાં ઘેરાયલા જોવામાં આવશે. જગતનો એવો ચરાચર નિયમ જોવામાં આવ્યો છે અને આવશે એમાં શંકા શી? રામચંદ્ર અત્યાર સુધી પોતાને હમેશાં સુખી માનતા અને ઇચ્છાનુસાર વર્તતા પરંતુ આ સમયે તેમને

સંસારની દુઃખમય મૂર્તિનાં દર્શન થયાં ! તેમની પ્રાણુ સમાન એકની એક કન્યાનું મૃત્યુ થતાં તેમને શોકસાગરમાં ડૂબવું પડયું. આટલા દિવસ પર્યંત તેઓ સુખનું સ્વપ્ન જોતા હતા, તે એકાએક ભંગ થઈ ગયું. મનુષ્ય જીવનની સત્ય અવસ્થા એક પછી એક તેમના હૃદય-પટ ઉપર ભાસવા લાગી. શોક એ અનેક સમયે મનુષ્યનાં નેત્ર ઉઘાડી આપે છે ! એટલા માટે જ અનેક ગ્રંથકાર શોક-દુઃખનાં ગુણગાન કરે છે. પ્રિય જનના મૃત્યુથી ચિન્તાના શ્રોતે, પ્રબળ વેગે આવી રામચંદ્રના હૃદયને ઘેરી લીધું. શોકની સાથેજ એક પ્રકારની આશ્ચર્યજનક ઉદાસિનતાએ તેમના મન-પ્રાણુમાં નિવાસ કર્યો. જાણે ઇશ્વરની જ ઇચ્છા થઇ હોય કે, આવું મહાન જીવન નિરીશ્વરવાદમાં જ વિનષ્ટ થઈ જાય એ ઇષ્ટ નથી, અથવા એવા મહાત્માઓનાં જીવનમાં વિવિધ પ્રકારનાં પરિવર્તનની રચના કરી જગતના જીવોને બોધ આપવો એ જ તેનો ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઇએ. ગમે તેમ હો, પરંતુ આ સમયે રામચંદ્રના જીવનનો એક અંક સમાપ્ત થઇ અન્ય એક અંકનો આરંભ થયો.

અમે જે સમયની કથા કહીએ છીએ તેને આજે લગભગ અઠ્ઠાવીશ વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયાં છે. આજે કાલી પૂજાના શુભ દિવસનો સંધ્યા સમય છે. કલકત્તા શહેરના પ્રત્યેક હિંદુ ઘર દીપમાળાઓ વડે વિભૂષિત થઈ રહ્યાં છે. આકાશ નિર્મળ છે. હજી પણ કાળી રાત્રિનાં અંધકારે આવી પૃથ્વીને ઘેરી લીધી નથી. સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચળ ઉપર જતાં પહેલાં વિવિધ રંગ વડે ગગન મંડળ રંગી રહ્યા છે. દિવસનો પ્રખર પ્રકાશ અને રાત્રિના ગાઢ અંધકારનો સંધિ સમય છે. એ સમયે આકાશ અને સર્વ પાર્થિવ પદાર્થ, એક અપૂર્વ શોભા વડે અલંકૃત થઇ, વિચારશીલ મનુષ્યના

હૃદયમાં અપૂર્વ ભાવના–તરંગ રેલાવી રહ્યા છે. રામચંદ્ર ઘરની અગાશી ઉપર ઉભા રહી દીપકો પ્રકટાવતા હતા, અને વચમાં વચમાં પોતાના શોક ભારથી પિડાયલા હૃદયનો ભાર ઓછો કરવા માટે આકાશ તરફ જોતા હતા. રામચંદ્ર, પ્રકૃતિ દેવી (Nature) ના ઉપાસક હતા. પ્રકૃતિની પૂજા કર્યાથીજ–પ્રકૃતિનાં પ્રત્યેક કાર્યોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યાથીજ–તેઓ નિરીશ્વરવાદી બન્યા હતા, તેથી પ્રકૃતિની એવી વિવિધ–રાગ–રંજિત સૌંદર્યમયી મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાથી તેમના હૃદય–મધ્યમાં અનેક વિચારોનો અભ્યુદય થાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? પરંતુ એ સમયે તેમના વિચારની ગતિ એવી દિશામાં વહન થઇ કે જેથી તેમના જીવનમાં એક મહાન પરિવર્તનની સૂચના થવા લાગી. પ્રકૃતિ દેવીએ આજ પોતાના એ પ્રિય ભક્તનાં નેત્ર ઉઘાડી દઈ તેને જગતના અધિશ્વર (ઇશ્વર) ની દિશામાં લઇ જવાનો ઉદ્યોગ કર્યો.

એકાએક આકાશમાં વિચિત્ર વાદળાં ઉદય પામી, પવન દેવતાની લહરોને લીધે, તેઓ ઉતાવળે પગલે બીજી દિશામાં ગમન કરવા લાગ્યાં. રામચંદ્ર વાદળાંઓ તરફ જોઇ કોણ જાણે કેટલાએ વિચારો કરવા લાગ્યા. તેમના મનમાં વિચાર થયો કે: વાદળાં ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં ચાલ્યાં જાય છે ? વિજ્ઞાને સમુદ્રની દિશામાં આંગળી કરી તે પ્રશ્નનો તેમને ઉત્તર આપ્યો. પરંતુ સમુદ્રનાં અનન્ત જળની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કયું ? તાપ, વરાળ, અણુ, પરમાણુ, વગેરે સંબંધી અનેક વિચારો કર્યા છતાં રામચંદ્ર છેવટનો નિર્ણય કરી શકયા નહિં. વાદળાંથી તે બ્રહ્માણ્ડની અનેક વસ્તુઓ સંબંધી વિચારો કરવા તરફ તેમનું હૃદય દોડયું પરંતુ તેઓ જેમ જેમ વિચારો કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમનું હૃદય, આ અનન્ત જગ-

-મણ્ડલની અનન્ત-ભાવનાવડે આચ્છન્ન થવા લાગ્યું. ચિન્તા સાગરમાં પડયા પછી તેમને કોઈપણ કિનારો જડયો નહિં. કોણ જાણે ભગવાનની કેવીએ કૌશલ-કળાથી આકાશનાં વાદળાં જોઇ તેમના માનસ-ક્ષેત્રમાં એક નુતન ભાવનાનો જન્મ થયો. પહેલાં તેમણે અસંખ્ય વખત આકાશના જળધરની મનોરમ અને ભયંકર મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં હતાં પરંતુ તે વખતે આવા વિચારોનો આવેશ કદીપણ જણાયો ન હતો. રામચંદ્રને સંદેહ થવા લાગ્યો કે: શું આ અનન્ત બ્રહ્માણ્ડનો કોઈ માલિક છે કે? જગતનાં કરોડો પ્રાણીઓ "ભગવાન્, ભગવાન્" કહીને બૂમો પાડી રહ્યાં છે તે શું અસત્ય હશે? જો ઇશ્વર હોય તો શું તેને આપણે નજરે જોઇ શકીએ નહિં? શું માત્ર તેને અનુમાનથી જ માની લેવાય? કદાચ જો તેમનાં (ઇશ્વરનાં) દર્શન થઈ શકે એમ હોય તો તે શું આ જીવનમાં?" વગેરે અનેક વિચારો તેમને થવા લાગ્યા. "ઇશ્વર છે કે નહિં? તેનાં દર્શન થઇ શકે કે નહિં?" એ જાણવા માટે રામચંદ્રે જીવતોડ યત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અત્યાર સુધી તેઓ માત્ર લોકો સાથે વાદ-વિવાદ જ કરતા. પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે આવો દૃઢ સંકલ્પ તેમણે પૂર્વે કદી પણ કર્યો નહતો. આટલા દિવસ સુધી તેમણે મનમાં જ સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો કે, "જગદીશ્વર છે જ નહિ!" પરંતુ આજે પ્રકૃતિ દેવીએ પોતાનું અપૂર્વ સૌંદર્ય દર્શાવી રામચંદ્રના મનમાં ગુપ્ત રીતે સંદેહ અને અશાંતિનો સંચાર કરી દીધો. સામાન્ય બનાવ હોવા છતાં કયા કારણથી મનુષ્યના જીવનમાં પરિવર્તન થઇ શકે છે તે કોણ કહી શકે છે?

તે જ દિવસથી રામચંદ્ર ધાર્મિક અને પણ્ડિત વેશધારી

પ્રત્યેક મનુષ્યને પૂછવા માંડયું કે: "ઇશ્વર છે કે નહિં? જો હોય તો તેનાં દર્શન કરવાનો ઉપાય શો?" સર્વેએ ઉત્તર દીધો કે: "ઇશ્વર છે. પરંતુ કોઇ તેનાં દર્શનનો ઉપાય બતાવી શકશે નહિ." જેઓ થોડા ઘણા ચતુર હતા તેમણે અનેક જન્મ સાધન કરવા કહ્યું, પરંતુ તેટલાથી રામચંદ્રના મનને સંતોષ થયો નહિં. તેઓ કહેતા કે: "જ્યારે કયાંથી આવ્યા છીએ તેનો જ નિશ્ચય નથી–તે સંબંધી કંઇપણ સ્મરણમાં આવતું નથી–ત્યારે પછી કયાં જઇશું તેનો નિશ્ચય શો? આ જન્મમાં જ જો મ્હને ઇશ્વિરનાં દર્શન થઇ શકે એમ હોય તો જે કરવું ઉચિત હોય તે કરવા હું તૈયાર છું." તેમનો આવો ઉત્તર સાંભળી ભલભલા શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો સ્તબ્ધ થઇ જતા!

જે સમયે રામચંદ્ર, ભગવાનનો વિષય જાણવા અંતઃકરણપૂર્વક ઉત્કંઠા ધરાવી અતિશય મનકષ્ટ પામી રહ્યા હતા તે સમયે એક દિવસ તેમને ઘેર તેમના કુલગુરૂ આવી પહોંચ્યા. માનસિક અશાંતિની પીડા ભોગવતા રામચંદ્રને ઘેર કુલગુરૂનું આગમન થયું એ તેમને મનથી એક શુભ લક્ષણ જ જણાયું, આશાના આશ્વાસન વાકયવડે તેમનું હ્રદય નૃત્ય કરવા લાગ્યું. તેમણે ધાર્યું કે: "ઘણા દિવસથી સંચિત થયેલો હ્રદયાંધકાર, ગુરૂદેવના ઉપદેશ–બળવડે હ્રદયમાંથી દૂર થઇ જશે." તેમણે ગુરૂદેવની યથાવિધિ અભ્યર્થના અને સન્માન આદિ કર્યું. ત્યારપછી થોડીવારે તેમના સમક્ષ પોતાના હ્રદયની વાત નિવેદન કરી. તેમણે કહ્યું કે: "મહારાજ! હું અંધ-વિશ્વાસુ નથી. ઇશ્વર છે કે નહિં તે સંબંધી મ્હને ઘણો સંદેહ છે. આપ મ્હને ઇશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો ઉપાય બતાવી શકો છો કે?" પોતાના ભાવી શિષ્યનો આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળીને અને

અસમ્ભવિત આકાંક્ષાનું લક્ષણ જોઇને ગુરૂદેવને કશું સૂઝ પડયું નહિં. તેમનાથી સ્પષ્ટ ઉત્તર દેવાયો નહિં. શો ઉત્તર દેવો તેનો વિચાર ગુરૂદેવ મનમાં કરતા હતા એટલામાં જ તેમની સાથે આવેલો બ્રાહ્મણ બોલી ઉઠયો કેઃ "ભાઇ! તમારા ગુરૂદેવ એટલું બધું જાણતા નથી. તેઓ માત્ર કર્તવ્યાકર્તવ્ય સારી પેઠે જાણે છે." રામચંદ્ર નિરાશના સાગરમાં ગોતાં ખાવા લાગ્યા. તેમણે ધાર્યું હતું હતું કેઃ "કદાચ ગુરૂદેવ મ્હારા અજ્ઞાન–અંધકારથી ઘેરાયલા હૃદયમાં જ્ઞાન–દીપક પ્રજ્વલિત કરી દેશે" તેમણે એમ પણ ધાર્યું હતું કેઃ "હું જે વસ્તુ (ઇશ્વર)ને જોઇ શકતો નથી તે મ્હારા ગુરૂદેવે દીઠી હશે અને તેઓ મ્હને તે પ્રત્યક્ષ બતાવી દેશે." પરંતુ હાય! તેમનું તે આશાતરૂ હૃદય–ક્ષેત્રમાંથી સમૂલ–ઉખડી ગયું. ગુરૂદેવે પણ આશા રાખી હતી કે, રામચંદ્રના કાનમાં ગુરૂ મંત્ર પ્રદાન કરી સુખી થઇશું. સારી દક્ષિણા પ્રાપ્ત કરીશું. જો કે ગુરૂદેવ પોતાની એ ધારણામાં ફળીભૂત થયા નહિં એ સત્ય પરંતુ તેઓ કાર્યના ફળભોગથી વંચિત થયા નહિં. કારણ કે, રામચંદ્ર હમેશાં પોતાના કુળગુરૂને યોગ્ય દાન–દક્ષિણા આપતા રહેતા તેથી આજે ધારણા કરતાં પણ કંઇક વિશેષ પ્રાપ્ત થયું હતું એ જોઇ ગુરૂદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન જ થયા.

પોતાના કુલગુરૂ, ઇચ્છાનુસાર ફળ પ્રદાન કરી શકયા નહિં એ જોઈને રામચંદ્રે બીજો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. તેમણે અન્ય ધર્મ સમ્પ્રદાયનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા માંડયો. તેમ છતાં કોઇપણ પ્રકારે તેમના મનનો સંદેહ અને અશાંતિ દૂર થઇ નહિં. બ્રાહ્મસમાજ, ખ્રીસ્તી સમ્પ્રદાય, કર્ત્તાભજા વગેરે સમ્પ્રદાયના ધર્માચાર્યો પાસે જઇ તેઓ વાદવિવાદ કરતા, તેમનાં ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ

કરતા તેમ છતાં તેમના મનની આકાંક્ષા પૂર્ણ થતી નહિં. કેટલાક દિવસ પછી એક યોગાચારી મહાત્મા સાથે તેમનો મેળાપ થયો. રામચંદ્રે તેમને પોતાના મનોભાવ કહી સંભળાવ્યા. તેમણે ઉત્તર દીધો. "બાપુ! તમને જે રોગ થયો છે તે ડાક્ટર વૈદ્યોથી મટે તેવો નથી. સ્વયં શંકરભગવાન્ સિવાય કોઇ તમારો વ્યાધિ મટાડે તેમ નથી. એક માત્ર તેઓ જ તમારા મનનો સંદેહ ટાળી શકશે." મહાત્માનું કથન એ સમયે રામચંદ્ર બરાબર સમજી શકયા નહિં, પરંતુ ત્યારપછી કેટલેક દિવસે તેઓ સમજી શકયા હતા કે: મહાત્માજી દૂરદર્શી અને અસામાન્ય હતા.

જે સમયે રામચંદ્રના હૃદયમાં ઉપરોક્ત પ્રમાણે અભાવનીય ભાવના રાતદિવસ વિરાજી રહી હતી અને જે સમયે તેઓ પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઘેરે ઘેર ભટકતા ફરતા હતા તે સમયે એક દિવસ દક્ષિણેશ્વરમાં નિવાસ કરતા કલિયુગાવતાર **શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું** તેમને સ્મરણ થયું. તેમણે કોઇને મુખેથી સાંભળ્યું હતું કે: દક્ષિણેશ્વરના કાલી મંદિરમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામક એક સાધુમહાત્મા નિવાસ કરે છે. તેઓ મહાન્ ચમત્કારિક છે. જિજ્ઞાસુના મનના સંશય નિવૃત્ત કરે છે. એકાએક તેમનું સ્મરણ થતાં જ રામચંદ્રનું હૃદય આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યું. તેમણે વિલંબ નહિં કરતાં તુરત જ એક મિત્ર મનમોહન મિત્ર અને એક બંધુ ગોપાળચંદ્ર મિત્ર સહિત દક્ષિણેશ્વર તરફ પ્રયાણ કર્યું. આટલા બધા દિવસ પછી રામચંદ્રનો સૌભાગ્ય સૂર્ય ઉદય થવા લાગ્યો! આટલા બધા દિવસ પછી તેમના દુ:સાધ્ય વ્યાધિની સુવ્યવસ્થા થવાનો ઉપાય જડયો! આટલા બધા દિવસ પછી તેમના મન–પ્રાણની તૃષ્ણા મટાડવા માટે તેઓએ સુશીતલ ઝર-

ણુની સ્હામે પ્રયાણ કરવા માંડયું! આજે તેઓ ભવરોગનાશક અમર ઔષધી તરફ વળ્યા.

દક્ષિણેશ્વરના કાલી-મંદિરમાં આવી શ્રી રામકૃષ્ણદેવ કયાં નિવાસ કરે છે તે રામચંદ્ર જાણવા પામ્યા. મહારાજશ્રીના મકાન સ્હામે આવી જોયું તો અંદરથી દ્વાર બંધ હતાં. શું કહીને બૂમ પાડવી તેનો તેઓ વિચાર કરતા હતા એટલામાં એક મનુષ્યે અંદરથી દ્વાર ઉઘાડી દીધાં. તેમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો પરંતુ સાધુનાં ભગવાં વસ્ત્રો વગેરે કશું દીઠું નહિં. ભગવાં લુગડાં નથી. વાઘાંબર નથી. કમંડલૂ નથી. તેમ છતાં જે મનુષ્યે દ્વાર ઉઘાડયાં તેનાં દર્શન કરવાથી જ તેમનાં મન-પ્રાણ ચોરાઇ ગયા! વાચક! કદાચ તમે સમજી શકયા હશો કે એ જ **શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવ** હતા.

રામચંદ્ર તથા તેના મિત્રોને જોતાંજ શ્રીરામકૃષ્ણદેવે "નારાયણ" શબ્દોચ્ચારપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને તેમને બેસવા કહ્યું. રામચંદ્ર આસન ઉપર બેઠા પછી પરમહંસદેવે મધુર મધુર હાસ્ય કરતાં કરતાં કહ્યું; "અરે! તમે ડાકટર છોને? ત્યારે તો મ્હારી નાડી જુવોને વારૂ?" એ સાંભળી રામચંદ્ર તો સ્તબ્ધજ થઇ ગયા. મંત્રમુગ્ધ મનુષ્યની પેઠે સજ્જડ થઇ ગયા. પરમહંસદેવના વદનચંદ્ર સ્હામે જોઇ તેમના કથામૃતનું પાન કરવા લાગ્યા. અહા! કેવી આશ્ચર્યજનક શક્તિ! કેવો આશ્ચર્યજનક પ્રભાવ! થોડા પરિચયમાંજ, થોડા સમયના દર્શનમાંજ, થોડા ઉપદેશામૃત કર્ણમાં રેડાતાંજ, રામચંદ્ર તે પૂર્વના રામચંદ્ર રહ્યાજ નહિં! એક ક્ષણમાં જ તેમના જીવનમાં એક મહાન પરિવર્તન થઇ ગયું! તેમનો હૃદયાગ્નિ એકદમ શાંત થઇ ગયો. જાણે તેમાં થંડું હીમ રેડવામાં ન

આવ્યું હોય! તેમનાં ચિત્તની અશાંતિ દૂર થઇ ગઇ. પ્રાણુમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યું.

જેમ કોઇ એક ઘરમાં હજારો વર્ષથી અંધકાર છવાઇ રહ્યો હોય છે છતાં ત્યાં દીપક પ્રકટતાંજ અંધકાર દૂર થઇ જાય છે અથવા જેમ કોઇ એક ઘરમાં પુષ્કળ દારૂગોળો ભરેલો હોય છે છતાં માત્ર અગ્નિની સહજ ચિણગારીનો સ્પર્શ થતાંજ તમામ દારૂગોળો એક ક્ષણુમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે રામચંદ્રના હૃદયમાં નિવાસ કરી રહેલી નાસ્તિકતા શ્રીરામકૃષ્ણુદેવનાં દર્શન થતાંજ દૂર થઈ ગઈ. તેઓ ભગવાનનો વિષય જાણુવા માટે અત્યંત આતુર થઇ આમતેમ ભ્રમણુ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ આ શો ચમત્કાર! શ્રીરામકૃષ્ણુ પરમહંસદેવનાં દર્શન કરતાંજ તેમની તૃષા શાંત થઇ ગઇ અને તેમનાં મન–પ્રાણુમાં એક અનિર્વચનીય શાંતિ ઉત્પન્ન થઇ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં કહી શકાશે કે; "શ્રીરામકૃષ્ણુદેવના ઉપદેશનો અપાર મહિમા અમે ક્ષુદ્ર જીવો શી રીતે સમજાવીએ? જે ભાગ્યશાળી–પુણ્યશાળી–જીવાત્માઓએ તેમના શ્રીમુખમાંથી તે ઉપદેશ શ્રવણુ કર્યો છે તેજ કેવળ તેને હૃદયમાં અંકિત કરી શક્યા છે. ગમે તેવો અન્ય લેખક, પોતાની મધુર ભાષામાં અને મધુર ભાવનામાં તે પ્રકટ કરવા સમર્થજ નથી. આ લેખો તેની માત્ર ઝાંખી છબી છે. પરમહંસદેવે ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી રામચંદ્રને જે ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવ્યું હતું તે તેમનીજ (રામચંદ્રનીજ) ભાષામાં હેઠળ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તેઓ કહેતા કે:—

"અમે જે સમયે તેમને (પરમહંસદેવને) "ઇશ્વર છે કે નહિં?" એવો પ્રશ્ન પૂછયો તેનો તેમણે ઉત્તર દીધો કે: દિવસને વખતે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો–પ્રકાશ–ને લીધે આપણે આકાશમાં એક પણ

તારા જોઇ શકતા નથી. તેથી આકાશમાં તારા નથી એમ કહી શકાશે નહિં. દૂધમાં માખણ છે પરંતુ દૂધને જોઇએ છીએ ત્યારે માખણ છે એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. માખણ જોવાની ઇચ્છા હોયતો દૂધનું દહીં કરવું જોઇએ, ત્યારપછી સૂર્યોદય પહેલાં તેને વલોવવું જોઇએ તોજ માખણ મેળવી શકાય છે. સૂર્યોદય પછી ગમે ત્યારે છાશ વલાવવાથી માખણ મળી શકતું નથી. જેમ કોઇ મ્હોટા તળાવમાં માછલાં પકડવાની ઇચ્છા થાયતો પ્રથમ જે મનુષ્યોએ તેમાંથી માછલાં પકડયાં હોય તેને મળવું જોઇએ અને તેમાં કઇ જાતના માછલાં છે, તે કયા અનાજનો લોટ ખાય છે. તેને પકડવા કયા પ્રકારનું યન્ત્ર જોઇએ વગેરે સર્વ વૃતાન્ત જાણી લેવું જોઇએ. એ સર્વ જાણ્યા પછી જે મનુષ્ય માછલાં પકડવા જાય તે મનુષ્યના મનોરથ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે. ગલ નાખતાંજ માછલું પકડી શકાતું નથી. થોડી વાર શાંત ચિત્તે બેસી રહેવું જોઇએ. જ્યારે ગલમાં મેળવેલો લોટ-રોટલી વગેરે ખાવા માછલું આવે છે ત્યારેજ તે તેમાં પકડાઈ જાય છે. પ્રથમ પરપોટા જણાય છે પછી તડફડાટ સંભળાય છે, અને ગલમાં પકડાયા પછી લાકડી હાલેછે. પછી તેનું વજન જણાય છે ત્યારેજ ખાત્રી થાય છે કે માછલું પકડાયું છે. પછી ધીમે ધીમે ગલવાળી લાકડી અને દોરી ખેંચી લેવામાં આવે છે અને તેમાં માછલું સપડાયલું જણાય છે. ઇશ્વર સંબંધી પણ એમજ છે. સાધુ મહાત્માઓનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી, મનરૂપ લાકડી સાથે પ્રાણરૂપ કાંટો ભેરવી, પ્રભૂ–નામ રૂપ લોટ સહિત ભક્તિરૂપ આહાર નાંખી શાંત ચિત્તે થોભવું જોઇએ. અર્થાત્ તેનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ. ઇશ્વરની ભાવનારૂપ તડફડાટ થઈ પરપોટા થાય છે, ત્યારેજ ખાત્રી થાય છે. તે પછી કેટલાક દિવસો વીતતાંજ ભક્તની સાથે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્-કાર થાય છે. અમે ઇશ્વરને માનતાજ નહોતા ત્યાં પછી તેમના રૂપનું દર્શન થશે એ વચન ઉપર વિશ્વાસ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?”

"અમારી ધારણા એવીજ હતી કે; ઇશ્વર છેજ નહિ. બ્રહ્મ સમાજી પંડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઈશ્વર નિરાકાર છે. બ્રહ્મસમાજમાં જઇને અમે એટલુંજ સાંભળીને મનમાં સાચવી રાખ્યું છે, તેથી ઇશ્વર દર્શન ઉપર અમને વિશ્વાસ ઉપજે શી રીતે ? પરમહંસ દેવે અમારા મનના વિચાર જાણી લઇને કહ્યું કે; "ઇશ્વર નજરે જોઇ શકાય એમ છે. જેની આ જગત્-રચનારૂપી માયા આટલી બધી સુંદર અને મધુર છે તે નજરે ન જોઇ શકાય એમ બનેજ નહિં. તમે પણ ઇશ્વરને નજરે જોઇ શકશો." અમે ઉત્તર દીધો કે: "આપ કહો છો તે સત્ય છે. એના વિરૂદ્ધ કોણ ઉત્તર આપી શકે એમ છે ? પરંતુ શું આ જન્મે અમને ભગવાનનાં દર્શન થઈ શકશે ?" તેમણે કહ્યું; "હા, જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ." એમ કહી એક સંગીત ગાયું. તેનો ભાવાર્થ એજ હતો કે: "ઇશ્વરની ભાવનામાં (ધ્યાનમાં) તમારા ચિત્તને ડૂબાવી રાખો. જપ, યજ્ઞ, પૂજા, બલિ વગેરે કશાની જરૂર પડશે નહિ, ઇશ્વર ભાવનામય છે. તેનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં તેનાં દર્શન અવશ્ય થશે."

"જે દિશામાં ગમન કરીશું તેની સ્હામેની દિશા તેટલીજ પાછળ પડતી જશે અર્થાત્ પૂર્વ દિશામાં દશ હાથ ગમન કરીશું તો પશ્ચિમ દિશા દશ હાથ પાછળ પડશે." પરંતુ અમે કહ્યું કે; "ઇશ્વર છે એવું અમે પ્રત્યક્ષ (નજરે) ન જોઇ શકીએ તો દુર્બળ અવિશ્વાસુ મન કોઇ પણ પ્રકારે વિશ્વાસ કરી શકે નહિ." પરમહંસદેવે ઉત્તર દીધો; "સન્નિપાતનો રોગી એક તળાવ ભરેલું જળ પીવા ચ્હાય છે અને એક તપેલું ભરેલો ભાત ખાવા ચ્હાય છે, પરંતુ વૈદ્ય શું તે તરફ ધ્યાન આપે છે ? આજે તાવ આવે અને કાલે કિવનાઇન ખાવાથી શું તાવ જતો રહે છે ? અથવા તો વૈદ્ય શું રોગીની ઇચ્છા પ્રમાણે ઔષધ-પથ્ય આપે છે ? ના ના. રોગીની ઇચ્છા તો

ગમે તેમ હોય. પણુ વૈદ્ય તો તાવ પાકે ત્યારેજ ઔષધ આપે છે, પછી પાછળથી રોગીને બગડવાનું કારણુ રહેતું નથી.”

પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે; શ્રીરામકૃષ્ણુદેવનાં દર્શન કરતાંજ રામચંદ્રનાં મન–પ્રાણુ ચોરાઈ ગયા હતા. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તેમનુંજ ધ્યાન, જ્ઞાન અને સમસ્ત માનસિક કાર્ય એક પ્રકારે શ્રીરામકૃષ્ણુદેવમાંજ બદલાઇ ગયાં હતાં એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. તેમના નેત્ર આગળ–મન આગળ–શ્રીરામકૃષ્ણુદેવની મનોહર છબી ક્ષણે ક્ષણે તરતી જણાતી. તે પરમહંસદેવ સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુ જોઇ શકતાજ નહિં એમ કહીએ તો ચાલે. અરે! જાણે તે પરમહંસદેવમયજ થઇ ગયા હતા. રામચંદ્ર પ્રત્યેક રવિવારે પ્રાતઃ સમયેજ પરમહંસદેવનાં દર્શને જતા અને તેમની પાસે બેસી વિવિધ પ્રકારની તત્વકથા શ્રવણુ કરી સંધ્યા સમયે ઘેર પાછા ફરતા. જો કે અઠવાડિયા સુધી તેમનાં દર્શન થતાં નહિં તેમ છતાં તેમના સંબંધી ચર્ચા કરતાં કરતાંજ તેમના સર્વ દિવસો સુખ અને ઉતાવળે પસાર થઇ જતા. રામચંદ્ર કહેતા કે રવિવારે સંધ્યા સમયે અમે ઘેર આવતા તે સમયે પરમહંસદેવના કથામૃતનું પાન કરી અમે અતિ આનંદમાં મસ્ત બની જતા. ઘેર આવવાનું તો અમને મનજ થતું નહિ. તે સમયે સંસારને અમે સંસારરૂપ જાણુતાજ નહિં. તે સમયે તો અમે એમજ જાણુતા કે; હવે પુનઃ ઘેર જવાનું થશેજ નહિ. અમને એવીજ ઇચ્છા થતી કે; અમે સાક્ષાત્ પ્રભૂનાં ચરણુમાં પડયાજ રહીએ.

જો કે રામચંદ્ર પરમહંસદેવનો ઉપદેશ સાંભળી આસ્તિક થયા હતા. જો કે તેઓ તેમને પોતાના પ્રાણુથી પણુ અધિક પ્રિય–દેવતા સમજતા હતા, તેમ છતાં ઇશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની તેમની

આકાંક્ષા મટી ન હતી. પરમહંસદેવ જેવા સંતની સંગતિ થવાથી તેમના કેટલાક દિવસો આનંદમાં વ્યતીત થઇ ગયા. પરંતુ પૂર્વના જેવીજ વ્યાકુલતાએ તેમના મનને પુનઃ ઘેરી લીધું. એ સમયે એક દિવસ રામચંદ્રે પાછલી રાત્રે સ્વપ્નમાં જોયું કે; તેઓ કોઇ એક પરિચિત તળાવમાં સ્નાન કરી આવ્યા છે ત્યાર પછી પરમહંસદેવે તેમની પાસે આવી તેમને એક મંત્ર કહ્યો અને નિત્ય સ્નાન કર્યા પછી ભીને લુગડે એક સો વખત તેનો જપ કરવાનો ઉપદેશ દીધો છે. નિદ્રા ભંગ થયા પછી તેમનું સર્વ શરીર આનંદથી રોમાંચિત થયું. તેમણે તુર્તજ દક્ષિણેશ્વર તરફ પ્રમાણ કર્યું અને સ્વપ્નનું સર્વ વૃતાન્ત પરમહંસદેવને કહી સંભળાવ્યું. પરમહંસદેવ તે સાંભળી અત્યંત આનંદપૂર્વક બોલ્યા હતા કે; "સ્વપ્નસિદ્ધ મનુષ્યને નિશ્ચય મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્હને મંત્રોપદેશ થઇ ગયો. હવે ત્હારૂં કલ્યાણ થશે."

ત્યાર પછી સ્વપ્નમાં મંત્ર પ્રાપ્ત થવા એ અત્યંત સૌભાગ્યનો વિષય છે એમ કહી તેઓ તેને (રામચંદ્રને) વારંવાર આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. જો કે રામચંદ્રે પરમહંસદેવને શ્રી મુખેથી ઉપર પ્રમાણે આશ્વાસન વાકયો સાંભળ્યાં તથાપિ વિજ્ઞાનથી ભ્રમિત થયેલા તેમના મસ્તકમાં સ્વપ્નની સત્યતા સંબંધી વિશ્વાસ ઉપજ્યો નહિ. "સ્વપ્ન તે વળી કદીપણ સત્ય થઇ શકે ? એ માત્ર માથાના વિકાર સિવાય બીજું કાંઈ નહિં. કોઇ વિષયનો રાતદિવસ વિચાર કરવામાં આવે તો તેજ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે વળી પેટમાં ઉષ્ણતા વધે તો કેટલાંએ સ્વપ્ન જોવામાં આવે. શું એ બધું સત્ય છે ?" રામચંદ્રના મનમાં આવા ઘણાંએ સંદેહ એક પછી એક ઉત્પન્ન થયા, અને પુનઃ તેઓ ધીમે ધીમે અશાંતિ–સાગરમાં ડુબવા લાગ્યા.

" અનુમાન કરવાથી ફળ શું ? અનુમાન કરવાથી ફળ શું ?

ઇશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાં જોઇએ !" આ શબ્દો વારંવાર રામચંદ્રના હૃદયમાં કોઈ કહેવા લાગ્યું. ક્ષણમાંજ એ વિચારોએ આવી તેમના હૃદયને ઘેરી લીધું તેઓ ચારે દિશા શૂન્યમય જોવા લાગ્યા. પુનઃ તેમના મનમાં વિચાર થયો કેઃ "શું ઇશ્વિર નથી ? શું તેમના દર્શન મ્હને નહિં થાય ?" વારંવાર એજ વિચાર! તેઓ જેમ જેમ વિચાર કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમનું ચિત્ત ભમવા લાગ્યું. જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોતાં "ઇશ્વર છે" એમ માનવાથી શો લાભ ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (ઇશ્વર દર્શન) ન મળે તો પછી આકાશ–કુસુમની પેઠેજ ઇશ્વિરનું અસ્તિત્વ માની લેવું ! એ બન્નેમાં ભેદ શો ?" આ સમયે જાણે તેમને આકાશ વાયુ શૂન્ય જણાયું. હૃદયની આકુળતાએ તેમનો શ્વાસ રૂંધી નાંખવાની તૈયારી કરી પરંતુ ઇશ્વિર દર્શનને માટે જેના મનમાં આટલી બધી આકુળતા હોય તેની તે સ્થીતિ બદલાતાં-આકુળતા દૂર થતાં–શું વિલંબ થાય છે ? સરલ અંતઃકરણથી જે ઇશ્વરના દર્શન કરવા ન્હાય છે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જેના પ્રાણ ઓઠે આવે છે તેની મનોવાસના પૂર્ણ ન થાય તો ભગવાનના કરૂણામય નામને હમેશ માટે કલંક લાગે ! રામચંદ્ર જે સમયે આવી ચિન્તાઓના ચક્રમાં અટવાતા–દુઃખી થતા હતા તે સમયે તેના હૃદયેશ્વર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ દક્ષિણેશ્વરમાં બેઠા બેઠા શા વિચારો કરતા હતા તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ તે પછી જે કાઇ બન્યું હતું તે અત્રે લખવામાં આવે છે તે ઉપરથી વાંચકો સમજી શકશે.

રામચંદ્ર ઉપર પ્રમાણે શંકા–સંકટમાં એક દિવસ સપડાઈ દુઃખી થતા હતા એમ ન હતું. એ પ્રકારનો ક્લેશ તેમને કેટલાક દિવસ પર્યંત ભોગવવો પડયો હતો. પરંતુ પ્રથમજ કહ્યું છે કે; જગત્ પરિવર્તનશીલ છે. તેમાં કોઈ વસ્તુ ચિરકાળ એક સરખી રહેતા

નથી. હે માનવ મન ! ત્હારી સ્થીતિ પણ ચિર કાલ એક સરખી રહેશે નહિ. જે સમયે જે શુભ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તે સત્વર કરી લેવું એમાંજ જીવનનું સાર્થકય છે. જૂવો ! આકાશ કોઇ વખત ભયંકર ઘોર કાળાં વાદળાંથી ઘેરાયલું હોય છે; કોઇ વખત મૂશળધારાનો આઘાત સહન કરવાની તેને ફરજ પડે છે. કોઈ વખત વિજળી પડવાથી કમ્પાયમાન થઈ રહે છે, પરંતુ આકાશની એવી અવસ્થા ચિર–કાલને માટે એક સરખી રહેતી નથી, પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે કાળાં વાદળાં કોણ જાણે કયાંયે ચાલ્યાં જાય છે, જળધારા પડવામાં વિઘ્ન આવી પડે છે, વિજળી પડતી પણ બંધ થઇ જાય છે. પુનઃ સૂર્યદેવ ઉદય પામી આકાશને કિરણમાલાથી સુશોભિત કરી દે છે. આકાશ પુનઃ મનોહર મૂર્તિ ધારણ કરી હાસ્ય કરી રહે છે. મનુષ્યના માનસ આકાશમાં પણ એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં પરિવર્તન જોવામાં આવે છે. કવચિત દુશ્ચિંતારૂપ કાળાં વાદળાંથી ઘેરાયેલું અને કવચિત્ યુક્તિ અને તર્કના વજ્ર ઘાતથી ઘવાયલું હોય છે. પરંતુ થોડા સમય પછી પુનઃ સુખ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રકાશિત અને આનન્દિત થઇ ઉઠે છે, પરંતુ જડ–રાજ્યમાં જેવા પ્રકારના નિયમો જોવામાં આવે છે તેવું જ બરાબર આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં જોવામાં નથી આવતું છતાં તેવું બનતું જોવામાં આવે છે. કારણ કેઃ આપણે જોઇ શકીએ છીએ કેઃ સૂર્ય પછી વાદળાં અને વાદળાં પછી પુનઃ સૂર્યનાં દર્શન આકાશમાં થાય છે. **પરંતુ ભગવાન કૃપા કરીને એક વખત જે મનુષ્યનાં હૃદયમાંથી દુઃખ દૂર કરી દે છે (તેની પ્રજ્ઞા થતાં) તેનાં હૃદયમાં સુખનો સૂર્ય ચિરકાલને માટે વિરાજી રહે છે. પુનઃ તે દુઃખમાં ના પણ પડી શકે.**

એક દિવસ અગિયાર વાગ્યાને સમયે રામચંદ્ર પટલડાંગાની ગોલદીઘી (નામક તલાવ) ના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ખુણા આગળ ઉભા રહી એક મિત્ર પાસે પોતાનું મનોદુઃખ નિવેદન કરતા હતા. તેઓ જે સ્થીતિમાં વાર્તાલાપ કરતા હતા તે એવી હતી કે જેથી તેમની નજીક ઉભેલું કોઇ માણસ તેમનો વાર્તાલાપ સાંભળી શકે એમ ન હતું. એજ સમયે ઓચિંતા એક શ્યામ વર્ણના, ઉંચા, હૃષ્ટ પુષ્ટ મનુષ્યે આવી કહ્યું કે: "ચિન્તા શા માટે કરે છે? નિશ્ચિંત રહે." રામચંદ્ર, મિત્રની સાથે પોતાના અશાંતિમય હૃદયની વાત નિવેદન કરતા હતા, એટલામાં એક અપરિચિત મનુષ્યના મુખમાંથી અચાનક આશ્વાસન વાણી સાંભળતાં જ તેઓ ચમકી ઉઠયા. કોણે આવા મધુર સ્વરે આશાદાન દીધું તે સ્પષ્ટ રૂપે જાણવા માટે રામચંદ્રે પાછું ફરીને જોયું છતાં ત્યાં કોઇને દીઠું નહિં. જાણે તે મનુષ્ય આકાશમાં અદૃષ્ય થઇ ગયું નહોય! તેમણે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ, એમ ચારે દિશાના ચાર માર્ગમાં શોધ કર્યો પરંતુ તેમના સર્વ યત્નો નિષ્ફળ થયા. આ સમયે રામચંદ્રના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. "એ મનુષ્ય કોણ હશે? તે ક્યાં ચાલ્યો ગયો? અમે બન્ને જણે સ્પષ્ટ રીતે તેને દીઠો છે. તે અમારી પાસે આવ્યો હતો. તેણે અમારા મનની વાત જાણી શા રીતે? તેણે કહ્યું: "ચિન્તા શામાટે કરે છે? નિશ્ચિંત રહે." આ પ્રમાણે પ્રાણ-શાંતિકર આશ્વાસન વાક્ય કહ્યું, તે પણ અમે બન્ને જણે સ્પષ્ટ રીતે સાંભળ્યું છે! શું એ મસ્તકની ભ્રમણા કહી શકાય? એમ કેમ કહી શકાય વારૂ? શું અમે બન્ને જણ એકી વખતે ભ્રમણામાં પડયા? એને મસ્તકની ભ્રમણા કહેવામાં આવે તો તેની ભ્રમણાને પણ ધન્ય છે!" રામચંદ્ર, આ પ્રમાણે મનમાં ને

મનમાં અનેક પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યા ખરા પરંતુ તેમના મનમાં એક પ્રકારની શાંતિ ઉત્પન્ન થઈ અને શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ પાસે ગયા અને એ આશ્ચર્યજનક બનાવનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે પરમહંસદેવે પોતાના હમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે મૃદુ હાસ્ય કરીને ઉત્તર દીધો કે: "તું હજી તો એવું કેટલુંએ જોશે!"

કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી રામચંદ્રને સંસાર ઉપર તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેઓ સંસારને અસાર સમજી શકયા. તેમણે પરમહંસદેવ સમક્ષ પોતાના એવા વિચાર જણાવ્યા પરંતુ પરમહંસદેવે તેમને સંસાર ત્યાગ કરવાની ના કહી. ગુરૂભક્ત રામચંદ્રે પણ ઇશ્વરરૂપ ગુરૂદેવની આજ્ઞા શિરમાન્ય ગણી હતી.

ઉપર વર્ણવેલો આશ્ચર્યકારક બનાવ બન્યા પછી રામચંદ્રના પ્રાણ સ્થિર થયા ખરા પરંતુ તે થોડા દિવસને માટે જ. થોડા દિવસ પછી પુનઃ તેમના મનમાં વ્યાકુલતા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણદેવ પાસે જઇ પોતાનું દુઃખ પુનઃ નિવેદન કરવા લાગ્યા. સંસારમાં રહેવાથી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ અને અગવડો ઉત્પન્ન થાય છે એ પણ કહેવા લાગ્યા. તેમ છતાં આ સમયે પણ ગુરૂદેવના શ્રીમુખમાંથી વિશેષ આશાપ્રદ ઉત્તર સાંભળી શકયા નહિં. પરમહંસદેવે ગંભીર સ્વરે કહ્યું: "શું કરૂં ભાઇ! સર્વ તે પરમેશ્વરની ઈચ્છા." રામચંદ્રે કહ્યું: "આપ એમ કહીને કયાં છટકી જશો?" તેઓ ગુસ્સે થઇને બોલ્યા કે: "હું કોઇના બાપનું ખાતો નથી, પિતો નથી, લેતો નથી તમારે અહિં આવવાની ઇચ્છા હોયતો આવજો. નહિંતો આવશો નહિં." પરમહંસદેવને મુખેથી આવાં નિરાશાજનક વાકય સાંભળવાથી તેને ચારે દિશામાં અંધકાર જ

ણુાવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણદેવના જે દિવસે દર્શન કર્યાં તે જ દિવસથી રામચંદ્રે તેમના ચરણમાં પોતાના દેહ મન–પ્રાણ–વેચી દીધાં હતાં. તેઓ ગુરૂદેવને સાક્ષાત્ ઇશ્વર સ્વરૂપ માનતા હતા. તેમને પોતાના પ્રાણથી પણ વિશેષ પ્રિય જાણતા હતા, પરંતુ આજે તેમના મુખમાંથી નિકળેલું કઠોર વાક્ય રામચંદ્રના હૃદયમાં કાંટાની પેઠે ભોંકાયું! તેમના હૃદયમાં અતિશય દુઃખ થયું. ગુરૂની કઠોર વાણીથી દાસાનુદાસ શિષ્યને એવું જ લાગી આવે! એવુંજ દુઃખ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? રામચંદ્ર પ્રેમી હતા. ગુરૂભક્ત હતા. તેમણે પરમહંસદેવને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું હતું. તે હવે પ્રેમની ભિક્ષા માંગતો હતો ત્યાં તો કઠોર નિરાશાજનક ઉત્તર! પ્રેમી ભક્તને મનથી તો તે બહુ દુઃખદ થઇ પડયું. પ્રેમીઓ હમેશાં અભિમાની હોય છે. રામચંદ્રને પણ અભિમાન થયું. તેમણે ગુરૂદેવના તિરસ્કાર જનક વાકય સાંભળી પ્રથમ ભાગિરથીનાં જળમાં ડુબી મરવાનો સંકલ્પ કર્યો પરંતુ તે વિચાર થોડીવાર પછી બદલાઈ ગયો. તેઓ મનમાં ને મનમાં જ બોલવા લાગ્યાઃ "પ્રભો! દેવ! પિતા! સાંભળ્યું છે કેઃ આપના કરતાં આપના નામ–સ્મરણનો મહિમા અધિક છે. આપેજ મ્હને તે નામ (મંત્ર)નું દાન કર્યું છે. તે મંત્રની શક્તિ કેટલી છે તેની પરીક્ષા હું કરી જોઇશ." એમ કહી તેમણે મહારાજશ્રીના મકાનની બહારની બાજુએ જઇ ઓટલાપર ઉત્તર દિશામાં શયન કર્યું અને નામ–જપ કરવા લાગ્યા, સંધ્યા થયા પછી ધીમે ધીમે અધિક રાત્રિ વિતવા લાગી. પરમહંસદેવ એકાએક મકાનનાં બારણાં ઉઘાડી અભિમાની ભક્ત રામચંદ્ર પાસે આવી બેઠા અને અનેક પ્રકારનાં સ્નેહપૂર્ણ વાક્યો કહી તેમનું અભિમાન ભંગ કરી ભક્તની સેવા કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ધન્ય ભક્તવત્સલ પરમહંસ-

દેવ! ગુરૂ હો તો એવાજ હોવા જોઇએ. એક વખત પરીક્ષા અને બીજી વખત ઇનામ! મહાત્માઓના તિરસ્કારમાં પણ પ્રેમ હોય છે તેનું જ આ દૃષ્ટાંત! ધન્ય પ્રભૂ! ધન્ય શ્રીરામકૃષ્ણ દેવ!

પરમહંસદેવના ભક્તો પ્રસંગોપાત્ત શ્રીરામકૃષ્ણદેવને પોતાને ઘેર તેડી જતા અને અન્ય ભક્ત મંડળને નિમંત્રણ કરી મહોત્સવાદિ કરતા. અત્યાર પહેલાં રામચંદ્રે પરમહંસદેવને પોતાને ઘેર લઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, પરંતુ તે વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે: "હમણાં રહેવા દે." એ પછી પરમહંસદેવે પોતાની ઇચ્છાથી જ રામચંદ્રને ઘેર જવાનો એક દિવસ નક્કી કર્યો, અને રામચંદ્ર પણ આનંદ પામતા ઘેર ગયા. પરમહંસદેવને પોતાને ઘેર નિમંત્રણ કરી મહોત્સવ ઉજવવો એ મ્હોટા ખર્ચનું કામ છે એમ જાણી રામચંદ્રે તે વખતે ગાળીઉં કાઢયું. પરંતુ થોડા દિવસમાં જ તેમની એ ભાવના ઉપર કુઠારાઘાત થયો. એ સમયે કોઇ ખાસ કારણને લીધે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એક દિવસ પાછલી રાત્રે નિદ્રા ભંગ થયા પછી પ્રભુને સ્વગૃહે લાવી મહોત્સવ કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. વિચાર કરતાં કરતાં છેવટે એવો પણ નિશ્ચય થયો કે: "આટલા બધા રૂપિઆની મ્હને કમાણી થાય છે તે કેવળ ગુરૂદેવના મહોત્સવ કરવા માટે જ. પરમહંસદેવ પોતાનું કાર્ય કરવા માટે જ મ્હને આટલું બધું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરાવી આપે છે." આવો વિચાર થતાં જ રામચંદ્રે પોતાની જાતને અનેક ધિક્કાર આપવા માંડયા. તેમણે કહ્યું: "ધિક ધિક! પ્રભુ! (પરમહંસદેવ)નું દ્રવ્ય લઇ હું ઉથાપત કરી જાઉં છું! તેમનું (ગુરૂદેવનું) આપેલું દ્રવ્ય (ધર્મ કાર્યમાં) ખર્ચ કરતાં હું પાછું પગલું ભરૂં છું? આ હું શું કરૂં છું?" વાત પણ સત્ય છે. ગુરૂદેવની કૃપા દૃષ્ટિ થઇ ત્યારથી તેઓ

વિશેષ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા છતાં ધર્મ કાર્યમાં, પ્રભુનું નામ અને મહિમા વિસ્તાર કરવા—મહોત્સવ કરવા—જેવા સત્કાર્યમાં દ્રવ્ય ખર્ચ કરવાનો તેમને ઉત્સાહ ન થયો! પરંતુ પ્રભુની અદ્દભૂત માયા! જેનું કાર્ય હતું તેણે તે રામચંદ્રને યાદ કરાવી આપ્યું. સાત્વિક વૃત્તિવાળા શિષ્યને ધર્મ કાર્યનું સ્મરણ થયું કે તુરતજ તેમણે ઉત્તમરૂપે ભક્તસેવા કરવાની સામગ્રી એકત્ર કરવા માંડી. જોતજોતામાં પ્રભુ (પરમહંસદેવ)ને આવવાનો નિશ્ચિત દિવસ (વૈશાખી પૂર્ણીમા દોલોત્સવ) આવી પહોંચ્યો. આજે ભક્ત રામચંદ્રના ઉત્સાહનો પાર નથી. તેના ઘરની મહિલાઓના મનમાં અપાર આનંદ થઇ રહ્યો છે. અનેક પ્રકારનાં મિષ્ટાન્નાદિ તૈયાર કર્યાં છે. પુષ્પ—ફળનો આજે તોટો નથી. અનેક ભક્તો એકત્ર થયા છે. પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ પણ આજે ભક્ત પ્રવર રામચંદ્રને ઘેર પધારી આનંદનો બજાર માંડી બેઠા છે! આજે સર્વ આનંદ સાગરમાં ડૂબી રહ્યા છે. શુભ તિથિ દોલોત્સવને દિવસે પરમહંસદેવે તેમને ઘેર પધારી તેમને કૃતાર્થ કર્યા હતા તેથી રામચંદ્ર પણ દોલોત્સવના દિવસને જીવન પર્યંત મહા સૌભાગ્યનો દિવસ માનતા. પ્રતિ વર્ષે તે દિવસે ઉત્સાહપૂર્વક શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું પૂજન કરી મહોત્સવ આદિ કરતા. કલકત્તા—કાંકુડગાછી યોગોદ્યાનમાં આજે પણ તેમના શિષ્યો, ફુલ—દોલને દિવસે મહોત્સવ ઉજવે છે. એ દિવસે ત્યાંના ભક્તો ઉપવાસ કરી રાત્રે મહાપૂજન આદિ કરે છે.

દોલોત્સવને બીજે દિવસે રામચંદ્ર દક્ષિણેશ્વર પરમહંસદેવ પાસે ગયા. પ્રભુ સાથે નાના પ્રકારની અધ્યાત્મ—કથાઓ કરતાં કરતાં રાતના દશ વાગી ગયા. એટલે રામચંદ્રે પોતાને ઘેર જવાની રજા માંગી. ઓરડામાંથી બહાર નીકળી રામચંદ્ર થોડેક છેટે ગયા એટલામાં જ ભક્તવત્સલ ભગવાન્ શ્રી પરમહંસદેવે બહાર નીકળી ઉતાવળે પગલે

રામચંદ્ર પાસે આવી કહ્યું. "કહે! શું જોઇએ છે?" શું જોઇએ છે? એ અમૃતમય શબ્દોએ ભક્ત રામચંદ્રના કાનમાં પ્રવેશ કરી તેના હૃદયમાં એક અપૂર્વ ભાવનાનો સંચાર કરવા માંડયો! જાણે તેમના શરીરમાં વિજળીનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. પ્રભુ તેમની સ્હામેજ કલ્પતરૂ થઇ ઉભા રહ્યા છે. મનવાંચ્છિત વસ્તુનું દાન આપવા માટે ભક્તને પૂછી રહ્યા છે! ધન્ય એ જીવન! આજે ગુરૂદેવે શિષ્ય રામચંદ્ર ઉપર અપૂર્વ કૃપા કરી છે. રામચંદ્રના આનંદનો પાર નથી. તે આનંદ સાગરમાં ડૂબી રહ્યા છે. તેઓ મનમાંજ વિચારવા લાગ્યા કે: "કેટલાએ લોકો એમની પાસે આવજા કરે છે. કેટલાએ લોકો તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરે છે, અધ્યાત્મ જ્ઞાન સાંભળે છે, પરંતુ કોઇના ઉપર તેઓએ આવી કૃપા કરી હોય એમ જણાતું નથી. કોઈ પણ ભક્તે કહ્યું નથી કે તેમના ઉપર કોઇપણ વિષયમાં ગુરૂદેવે આવી કૃપા કરી છે." રામચંદ્રે એ વિષય ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. "શું જોઇએ છે." તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. શું માંગવું એ વિચાર વમળમાં પડયા. કામિની-કાંચન, સમ્માન ઈત્યાદિ એક પછી એક તેમની નજર આગળ આવી પોતાની મોહિની મૂર્તિ બતાવી તેમનું ચિત્ત આકર્ષવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ તેમને કોઇપણ પ્રકારે પરાજય પમાડી શકયાં નહિ. અણિમા, લઘિમા, ગરિમા આદિ સાધનસિદ્ધ મહા શક્તિઓ પણ તેમના માનસ ક્ષેત્ર ઉપર મોહ જાળનો વિસ્તાર કરવા લાગી, પરંતુ તે સર્વ પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકી નહિં! શું રામચંદ્રે સંસારના સુખો સારી પેઠે જાણી લીધાં હતાં? શું એ સર્વ સુખોની ક્ષણભંગુરતા જાણી લીધી હતી? શું તે સુખો ક્ષણિક છે અને એક વખતે તે ભોગવ્યા પછી પુનઃ તે સુખોની તૃષ્ણા પૂર્વે હતી તેવી ને તેવી જ જાગૃત જ

રહે છે એ પણ તેમણે અનુભવી લીધું હતું ? શું એવો સર્વ પ્રકારનો અનુભવ લીધા પછીજ હા ભગવાન્! હા ભગવાન્ કહેતા કહેતા શ્રીરામકૃષ્ણદેવનાં ચરણમાં જઇ પડી આશ્રય લીધો હતો કે ? હા. એમજ થયું હતું. ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની કૃપાથી ધર્મ-રાજ્યના અનેક વિષયો સ્વચક્ષુએ તેમણે પ્રસન્ન કર્યા હતા. પ્રભુનાં ચરણ-કમળ આગળ બેસી, શક્તિ સમ્પન્ન સિદ્ધ પુરૂષોની અવસ્થાનું અવલોકન કરવામાં બાકી રહ્યું નહતું. તેથીજ બન્ને પક્ષના સુખનું પરિણામ કેવું આવે છે તેનો નિર્ણય કરતાં રામચંદ્રને વિલંબ થયો નહિ. શું જોઇએ તે નક્કી નહિં કરી શકયાથી ગુરૂદેવને કહ્યું કે: "પ્રભુ! આપની પાસે શું માંગવું તે હું કશું જાણતો નથી. શું માંગવું તે આપજ મ્હને કહો." શ્રીરામકૃષ્ણદેવે કહ્યું. "તને સ્વપ્નમાં જે મંત્ર પ્રાપ્ત થયો છે તે મ્હને પાછો અર્પણ કરી દે. આજથી ત્હારા સાધન ભજનનો અંત આવી ગયો છે. આજથી ત્હારે કંઇ કરવું પડશે નહિં. જો ત્હારે કંઇ પણ જોવું હોય તો મ્હારામાં જો. જ્યારે તું અત્રે આવે ત્યારે મ્હારે માટે એક પૈસાનો પ્રસાદ ઇચ્છામાં આવે તે વેચાતો લઇ આવજે." અહા! ભક્ત રામચંદ્રે આજે કેવી અમૃતમયી વાણી સાંભળી! પ્રાણના આરાધ્ય દેવતા, પોતાની પાસે હોવા છતાં આટલા દિવસ તેમને તેઓ ઓળખી શકયા ન હતા? આજે તેઓએ સ્વયં પોતાના સ્વરૂપના સાક્ષાત્ દર્શન કરાવી ભક્ત રામચંદ્રને કૃતાર્થ કર્યો! આજે ભક્ત વત્સલ ભગવાન, દીનબંધુ, દયાસાગર દીનાનાથ શ્રીરામકૃષ્ણદેવે દયા લાવી રામચંદ્રને ઇશ્વર રૂપે દર્શન દીધાં. રામચંદ્રનાં ચર્મચક્ષુ દિવ્યચક્ષુરૂપે બદલાઈ ગયા હતાં. તેથી આજે તેમણે ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં. રામચંદ્રના પ્રાણ આનંદ રસમાં ભિંજાઇ રસબસ થવા લાગ્યા.

તેમણે તુરતજ સાષ્ટાંગ દણ્ડવત્ નમસ્કાર કરી ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણના ચરણ કમળમાં પુષ્પાંજલિની પેઠે મન્ત્ર અર્પણ કરી દીધો. ગુરૂદેવે સમાધિ–સ્થીતિમાંજ પોતાના જમણા પગના અંગુઠા વડે રામચંદ્રના બ્રહ્મતાલુએ સ્પર્શ કર્યો. રામચંદ્ર બાહ્ય સંજ્ઞા શૂન્ય થઇ જે અલૌકિક દૃષ્ય જોવા લાગ્યા અને જે સમજવા લાગ્યા તે પ્રકટ કરવા જતાં વાક્ય અથવા લેખિનીનો પરાજયજ થાય ! તે તો માત્ર આત્માથી અનુભવ કરવાનો વિષય છે. તેથી સાધકના નિજ જીવનમાં એવો બનાવ બને ત્યાં સુધી કોઇ પણ પ્રકારે તે કોઇથી સમજી શકાય એમ નથી.

એ દિવસથી જ રામચંદ્રના હૃદયમાંથી અશાંતિ ચિરકાલને માટે વિદાય થઈ ગઇ. એ દિવસથી જ તેઓ રામકૃષ્ણદેવને ઇશ્વરનો અવતાર દૃઢરૂપે માનવા લાગ્યા. એ દિવસથી જ તેઓ સુખદુઃખમય સંસારના ચઢતી-પડતીના આઘાત–કલેશમાંથી મુક્ત થઇ જીવનયાત્રા સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ સંસારનાં અનેક દુઃખ અને કલેશ તેમના મનને દુઃખ કલેશ દેતાં નહિ ! રામકૃષ્ણદેવે તેમને આત્મદર્શન કરાવી અમર બનાવી દીધા અને તેમને ભક્તોની સેવા કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી. એ આજ્ઞાને રામચંદ્રે પોતાના જીવનનું મહાવ્રત માની લીધું હતું અને સંસારનાં અન્ય કાર્યોને પાછળ નાંખી એજ કાર્યને સ્વકર્તવ્ય માન્યું હતું. ભક્તસેવા એજ એમના જીવન વ્યાપારનું એક મૂખ્ય અંગ થઇ પડયું હતું. ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ દેવ ઘણી વખત તેમને ઘેર પધારતા અને તે સમયે રામચંદ્ર પણ મહોત્સવ કરવામાં પાછા હઠતા નહિ. એ ઉપરાંત નિત્ય તેમને ઘેર પચીશ ત્રિશ ભકતો એકત્ર થઇ કીર્તન–ભજન અને સત્પ્રસંગની આલોચના કરતા તેમજ તેઓ નિત્ય તેમને પ્રેમપૂર્વક મિષ્ટાન્ન આદિ

આપી તૃપ્ત કરતા ! વાસ્તવિક રીતે કહેતાં ગુરૂ–બંધુઓ તેમના કેવા પ્રેમનું પાત્ર હતા તે મુખેથી કહી શકાય એમ જ નથી. તે તો જે મનુષ્ય રામચંદ્રના સમાગમમાં એક વખત આવ્યા હશે તે જ ઉત્તમરૂપે સમજી શકે એમ છે. તેમના જીવનની બીજી અવસ્થામાં અમે નજરે જોઈ શક્યા છીએ કે: કાંકુડગાચ્છીના યોગોદ્યાનમાં જે મનુષ્યો રામકૃષ્ણદેવના મંદિર સમક્ષ એક વખત સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા છે તેમને માટે મહાત્મા રામચંદ્રે શું કર્યું નથી ? શરીર વડે, દ્રવ્યવડે, વાક્ય, મન અને અન્ય કોઈપણ પ્રકારે, તે મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવા અથવા તેને જોઇતી વસ્તુ પૂરી પાડવા માટે રામચંદ્રે જરાપણ કચાશ રાખી નથી ! તેમનો કોઇપણ ઘોર શત્રુ એક વખત "**જય રામકૃષ્ણ**" શબ્દોચ્ચાર કરી મંદિર સમક્ષ મસ્તક નમાવતો તેને પણ રામચંદ્ર પોતાના સહોદર–બંધુની પેઠે આલિંગન કરતા અને ન્હાતા. શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તોને જે વખત જે વસ્તુની આવસ્યકતા હોય તે વખતે તેમને તે વસ્તુ રામચંદ્ર પાસેથી પ્રાપ્ત થતી. રામચંદ્ર પોતાના ગુરૂબંધુઓ માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તત્પર થતા ત્યાં પછી તેઓ બીજાું શું ન આપી શકે ? ધન્ય એ બંધુ પ્રેમ ! એવા ગુરૂબંધુ પ્રેમનાં દૃષ્ટાંત વિરલ જોવામાં આવે છે !

ભક્તરાજ રામચંદ્રની આવી ગુરૂભક્તિ જોઈ આપણે તેમને મહાપુરૂષ–મહાત્મા કહ્યા સિવાય રહી શકતા નથી. તેઓ સાચા ગુરૂભક્ત હતા. તેઓ સાચા મહાત્મા હતા. તેઓ સાચા શિષ્ય હતા. તેમણે ગુરૂનો આદેશ બરાબર પાલન કર્યો હતો. તેમના વિશેષ સદ્‌ભાગ્યની વાત એ હતી કે તેમનાં ધર્મપત્ની પણ એક આદર્શ–હિંદુરમણી, સ્વામીની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનાર આજ્ઞાધિન પતિવ્રતા, સતી શિરોમણી સન્નારી હતાં. પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ અને

તેમના ભકતોની સેવા કરવામાં તેઓ પણ હમેશાં ઉત્સાહપૂર્વક—પ્રેમ પૂર્વક—તત્પર જ રહેતાં. પતિના ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણદેવને તેઓ પોતાના ગુરૂદેવ જ માનતાં. એટલે તેમના સેવકોને પણ તેઓ અતિશય માન આપતાં એટલું જ નહિં પણ ભકતો ઉપર તેઓ પોતાનાં સન્તાન જેટલો પ્રેમ રાખતાં. પતિના સ્વાર્થત્યાગ ઇત્યાદિ સદ્ગુણો પત્નીમાં પણ પૂર્ણ રીતે જોવામાં આવતા હતા એમ કહેવું પડે છે.

પૂર્વે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મહાત્મા રામચંદ્ર પ્રત્યેક મહિને એક હજારથી પણ વિશેષ રૂપિયા પ્રાપ્ત કરતા. એ ઉપરથી વાચકો અનુમાન કરી શકતા હશે કે: રામચંદ્ર પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય—સમ્પત્તિ એકત્ર થયું હશે. કારણ કે કોઇપણ મનુષ્ય ખર્ચ કરવામાં ગમે તેટલો મુક્ત હસ્ત હોય તોપણ પોતાના સ્ત્રી પુત્રાદિને માટે કંઈક સંચય કર્યા સિવાય કોઈ સત્કાર્યમાં બે પૈસા વ્યય કરવા ચ્હાય નહિ! પરંતુ ભકત શિરોમણી, મહાત્મા રામચંદ્ર તે પ્રકારના મનુષ્ય નહતા. તેમણે પોતાના ગુરૂ શ્રીરામકૃષ્ણદેવને મુખેથી સાંભળ્યું હતું કે: ભકતોનું દ્રવ્ય એ નાળાનાં જળ જેવું હોવું જોઇએ. નાળામાં એક તરફથી જળ આવે છે અને બીજી તરફ ચાલ્યું જાય છે. તેમાં કદી પણ જળ એકત્ર થઇ રહેતું નથી. એક દિશામાંથી આવે છે, અને બીજી દિશામાં ચાલ્યું જાય છે. તેજ પ્રમાણે એક સાચો પ્રભુ ભકત પણ દ્રવ્ય સંચય કરી રાખતો નથી. તેની કમાણીનું દ્રવ્ય આવે અને સત્કાર્યમાં વપરાઇ જાય છે. એ દ્રવ્ય ગુરૂદેવ આપે છે અને તેમની ઇચ્છાનુસાર ખર્ચાવું જોઇએ. ગુરૂની (અથવા ઇષ્ટ દેવની) કૃપાથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પછી તે દ્રવ્ય તેમના સત્કાર્યમાં, તેમની ઇચ્છાનુસાર પરોપકાર કાર્યમાંજ વપરાવું જોઇએ. મહાત્મા રામચંદ્ર, પોતાના ગુરૂદેવનો એ ઉપદેશ જીવનનો મહામંત્ર સમજતા. બીજાઓની પેઠે ગુરૂ ઉપ

દેશ તેઓ એક કાને સાંભળી બીજે કાનેથી કાઢી નાંખતા નહતા. કેટલાક શઠ ભકતોનુ હૃદય બહુ કઠીન અને દયા–માયા વગરનું હોય છે. તેઓ અન્યની પીડા જાણે છે અને જૂવે છે છતાં તેમનાં પાષાણુ જેવા હૃદયમાં જરાપણુ દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થતી નથી અને બિચારા પીડાગ્રસ્ત મનુષ્યને માટે તેઓ કાંઇપણુ સચોટ ઉપાય ગોજતા નથી અથવા તો તેમને માટે પૈસા ખર્ચતાં પાછા પડે છે–અરે! જે ગુરૂની કૃપાથી દ્રવ્ય મળે છે તેના કાર્યમાંજ કેટલાક વાપરતા નથી! પરંતુ ભકત શિરોમણિ રામચંદ્રનું હૃદય અત્યંત દયાળુ હતું. તે દયાનું મુલ્ય થાય એમ નથી. ગુરૂભકતોને માટે તેમણે સ્વકમાણીનુ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી નાંખ્યું છે. તેઓ વીર પુરૂષની પેઠે પરિશ્રમ કરી પુષ્કળ પૈસા કમાઇ લાવતા પરંતુ તેનો હિસાબજ રાખતા નહિ. તે પૈસાને માટીના કટકાની પેઠેજ વિદાય કરી દેતા! ગુરૂ બંધુને મદદ કરતા, ઉપરાંત સત્કાર્યમાં ખર્ચતા. ઉપર લખ્યું છે તેવા પ્રકારની ભકતસેવા અને દીન દુઃખી નર–નારીઓને આવશ્યક વસ્તુઓ પૂરી પાડવી એજ તેમના જીવનનું એક માત્ર કાર્ય હતું, કેટલાએ દરિદ્ર વિદ્યાર્થિઓને નિશાળની ફી આપતા, તેની ગણત્રી જ ન હતી! તેમની પાસે જઇ, પૈસા વગર વિદ્યા ભણવાનું બનતું નથી એમ કહેતાંજ તેમનું અંતઃકરણુ દુઃખ પામતું. નિશાળની ફી, પરીક્ષા આપવા માટે ફી, વગેરે જેને જેની ઇચ્છા થતી તેને તત્ક્ષણાત્ તે જ મળતું. અનેક બાળકોને તેઓ પોતાને ઘેર રાખી વિદ્યા ભણાવતા. તેઓ નિત્ય અમને કહેતા કેઃ “ બાલ્યાવસ્થામાં, પૈસાની તંગીથી હું સારી પેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરી શકયો નથી તેથી જ પૈસાની તંગીને લીધે કોઇ વિદ્યાર્થિ વિદ્યા ભણી શકતો નથી એવું સાંભળતાં જ મને ઘણું કષ્ટ થાય છે ” એ જ

પ્રમાણે ગુરૂબંધુઓનું કષ્ટ પણ તેઓ જોઇ શકતા નહિ. કોઇ પણ ગુરૂબંધુ અન્ન વસ્ત્રાદિની તંગીને લીધે પોતાનું કષ્ટ તેમને જણાવતા તે જ ક્ષણે મહાત્મા રામચંદ્ર તેને યથાશક્તિ દ્રવ્યની સહાયતા કરતા અર્થાત્ એ રૂપે તેમની સેવા કરતા અને આનંદ માનતા.

આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવનો સત્સંગ કરવામાં અને ભક્તજનોની સેવા કરવામાં મહાત્મા રામચંદ્રના દિવસો સુખેથી વ્યતીત થઇ જતા. પરમહંસદેવ રામચંદ્રને "કપ્તાન" અર્થાત્ (ભક્ત શ્રેષ્ટ) કહેતા I કોઈપણ ભક્ત પોતાને ઘેર મહોત્સવ ઉજવવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં પરમહંસદેવ તેને પ્રથમ રામચંદ્રની સલાહ લેવાનું કહેતા. કોઇ ભક્તનો અનાચાર જાણવામાં આવતાં જ તેઓ રામચંદ્રને કહેતા અને રામચંદ્ર તેને યોગ્ય ઠપકો આપી તેની ભૂલ સુધારી દેતા. મહોત્સવાદિ કાર્ય પ્રસંગે સર્વ કાર્યનો ભાર તેમના ઉપર જ રહેતો. તેઓ પણ મહાન તેજસ્વી અને કર્મ નિપુણ હતા, તેથી પ્રભુની સેવા સંબંધી કોઇપણ વિષયમાં કદીપણ વિઘ્ન કે વિલંબ ઉપસ્થિત થતાં નહિં.

જો કે ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવને રામચંદ્ર ઇશ્વરાવતાર માનતા, જો કે નિત્ય તેઓનાં નૂતન નૂતન અલૌકિક આચરણ–ચમત્કાર–જોઇ તેમની માન્યતા તેમનામાં દ્રઢ થઈ ગઇ હતી, પરંતુ અત્યાર સુધીમાં પરમહંસદેવને સ્વમુખેથી એ સંબંધી કોઇ પ્રમાણ તેમને મળ્યું નહતું. ભગવાનની કૃપાથી થોડા સમયમાં તેમની એ ઇચ્છા પણ પરિપૂર્ણ થઇ ગઇ. એક સમય રામચંદ્રે શ્રી ચૈતન્ય ચરિતામૃતનો પાઠ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેઓ જેમ જેમ મહાપ્રભુનું જીવન ચરિત્ર વાંચવા લાગ્યા તેમ તેમ શ્રીરામકૃષ્ણ અને શ્રી ચૈતન્યદેવની જીવનલીલા અનેક વિષયોમાં તેમને એક સરખી

જણાવા લાગી. એક દિવસ સંધ્યા સમયે રામચંદ્ર દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણદેવની પાસે બેઠા હતા. તે સમયે રામકૃષ્ણદેવે પૂછયું: "તમે શું જૂવો છો?" રામચંદ્રે ઉત્તર દીધો: "આપને જોઉં છું," પરમહંસદેવે પુનઃ પૂછયું: "મ્હને જોતાં તમારા મનમાં કેવા વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે?" પ્રતિ ઉત્તરમાં રામચંદ્રે કહ્યું: "આપને હું ચૈતન્યદેવ જ સમજું છું." પરમહંસદેવ વિશેષ કાંઇ બોલ્યા નહિં. થોડો વખત ચુપચુપ બેસી રહ્યા. પછી કહ્યું: "બ્રાહ્મણી* પણ એમજ કહેતી હતી. એ સાંભળી રામચંદ્રના પૂર્વ-સંસ્કાર વિશેષ દૃઢ થયા હતા.

પ્રત્યેક રવિવારે અને ઓફિસોમાં રજા હોય તે દિવસે દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પાસે અનેક ભક્તો એકત્ર થતા. અનેક તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ ભક્તો પરમહંસદેવ પાસે તત્ત્વજ્ઞાનની કથા સાંભળવા જતા. પરમહંસદેવ, એ સઘળા ભકતોને, પોતાની અમૃતમય મધુર ભાષાવડે ઉપદેશ પ્રદાન કરતા. પરમહંસદેવ જે ઉપદેશ વચનો બોલતા તે મહાત્મા રામચંદ્ર તત્ક્ષણાત્ લખી લેતા, એટલા માટે જ તેઓ હમેશાં કાગળ અને પેન્સિલ લઇને જ ત્યાં બેસતા. તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની રામચંદ્રની એટલી બધી જિજ્ઞાસા જોઇને એક દિવસ પરમહંસદેવે તેને પૂછયું કે: "રામ! તમે આટલો બધો યત્ન શામાટે કરો છો? થોડા દિવસ પછી જોજો.

*રામકૃષ્ણદેવે લીલા પ્રસંગે સાધન ભજન કર્યું હતું તે સમયે કોઈ એક બ્રાહ્મણ કન્યાએ આવી તેમને ગુપ્ત સાધન સંબંધી ઉપદેશ-દાન કર્યું હતું. એ બ્રાહ્મણ કન્યાનું ચરિત્ર અતિશય અદ્દભૂત હતું. અમારૂં રચેલું "**શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ**" નામક વિસ્તૃત-સચિત્ર-જીવનચરિત્ર વાંચવાથી એ સંબંધી વિશેષ માહિતી મળે એમ છે. લેખક.

તમારૂં મન જ તમારો ગુરૂ થશે. જે પ્રશ્ન પૂછશો તેનો ઉત્તર તે જ દેશે." પ્રભુનો આવો શુભાશિર્વાદ પ્રાપ્ત થવાથી રામચંદ્રનું મન શાંત થયું. સત્ય રીતે જોતાં, ગુરૂદેવનો એ આશીર્વાદ સંપૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થયો હતો, અને સર્વે નજરે જોઈ શકયા હતા કે તે જ પ્રમાણે થયું હતું.

મહાત્મા રામચંદ્રનું હૃદય હમેશાં દયાથી ભરેલું રહેતું. જાણે તે દયાથી ઘડાયલું નહોય. તેઓ પોતાના ગુરૂદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કર્યા પછી નિશ્ચિંત થયા હોય એમ ન હતું. અનેક વિષયાસકત મનુષ્યોને તેઓ પ્રભુની પાસે લઇ જતા અને પોતાના દયાળુ હૃદયની લાગણીથી તેઓ ઉપર કૃપા કરવાની પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા. તેમના દ્વારા કેટલાંએ મનુષ્યો પરમહંસદેવની કૃપાના પાત્ર બન્યા હતા તે કહી શકાતું નથી. તેમણે અમૃતનો સ્વાદ સારી પેઠે ચાખ્યો હતો પરંતુ બીજા સાધારણ મનુષ્યની પેઠે માત્ર પોતે જ તૃપ્ત થઇ શાંત થયા નહતા. જગત્‌ના અન્ય સકલ મનુષ્યોને પણ તે જ અમૃત કુણ્ડની સ્હામે લઇ જવા માટે તેઓ યત્ન કરતા. એ તેમના મહદ્ ગુણ સિવાય બીજું શું કહી શકાય? તેમના એ મહાન્ ઉદાર ગુણને માટે જ તેમને મહાત્મા કહેવા જોઇએ. પરમહંસદેવની તેમના ઉપર કૃપા હતી તેનું એ પણ એક કારણ હોવું જોઇએ. પરમહંસદેવે તેમના ઉપર પૂર્વ કથન પ્રમાણે કૃપા કરી હતી તે ઉપરાંત પોતાની લીલાના છેવટના સમયમાં રામચંદ્ર, માસ્તર મહેન્દ્ર, વિવેકાનંદ, ગિરિશચંદ્ર ઈત્યાદિ પાંચ ભકતોને તેમણે વિશેષ શકિત આપી હતી.

એક દિવસ સાયંકાળને સમયે રામચંદ્ર વગેરે અનેક ભક્તો પરમહંસદેવનાં દર્શન કરવા ગયા. તે સમયે તેમણે કહ્યું હતું કે: "સાંભળો. મ્હેં માતાજીને કહ્યું છે કે: હવે પછી લોકોની સાથે

વાર્તાલાપ કરવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી. રામ, મહેન્દ્ર, ગિરિશ, વિજય, કેદાર વગેરેને શક્તિ આપ. એ બધા ઉપદેશ દઇને ભક્તોને તૈયાર કરશે. હું તેમને એક વખત સ્પર્શ કરીશ, એટલે બસ."

પરમહંસદેવની લીલાવસ્થા સમયથી જ મહાત્મા રામચંદ્રે પોતાના ગુરૂદેવના સિદ્ધાંતો અને પોતાના ધર્મસંબંધી વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે ભાષણો કરવાના કામમાં જોડાયા હતા. પરમહંસ દેવની આજ્ઞા લઈ નેજ તેમણે પ્રથમ કોન્નગરની હરિસભામાં "સત્ય ધર્મ" સંબંધી ભાષણ આપ્યું હતું.* એ સિવાય પરમહંસદેવનાં ઉપદેશામૃતનો સર્વ લોકોમાં વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે રામચંદ્રે "તત્ત્વસાર" નામક એક પુસ્તક છપાવ્યું હતું. જે સમયે એ પુસ્તક છપાતું હતું તે સમયે અનેક ભક્તજનોએ તેમના એ કાર્ય પરત્વે અણગમો બતાવી તેમને ના પાડી હતી. એટલુ જ નહિં પણ એ સંબંધી તેમણે પરમહંસદેવને પણ ફરીઆદ કરી હતી. એક દિવસ પરમહંસદેવે રામચંદ્રને એકાંતમાં બોલાવી પૂછ્યું હતું કે: "ભાઇ! બધા ભક્તો મ્હને ફરિઆદ કરે છે. તમે શું લખ્યું છે?" રામચંદ્રે ઉત્તર દીધો: "મ્હેં બીજું કાંઇ લખ્યું નથી, માત્ર આપે જે ઉપદેશ વચનો પ્રસંગોપાત કહ્યાં હતાં તે જ લખ્યાં છે." એમ કહી તેમણે પુસ્તકમાં જે લખ્યું હતું તેનો કેટલોક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યો. એ સાંભળી પરમહંસદેવે કહ્યું: "ઓહો! એજ લખ્યું છે કે? એમાં અડચણ શી? એ તો ઘણું સારૂં કર્યું છે. સાંભળો. એ તમે લખ્યું છે એમ મનમાં ધારીને જો લખશો તો

*મહાત્મા રામચંદ્રનાં ભાષણોમાં અમૃતમય ધર્મોપદેશ સમાયલો છે. તે સર્વ ભાષણો ગુજરાતના ધર્મપિપાસુ સજ્જનો સમક્ષ સાદર કરવાની ઈચ્છા છે. —લેખક.

કોઇપણ લેશે નહિં. પણ જો તમે એવુંજ જાણશો કે એ મ્હેંજ (પરમહંસદેવે જ) લખાવ્યું છે તો પછી જો જો તો ખરા, અનેક માણસો (એ પુસ્તક) ખરીદશે. વળી કહું છું તે સાંભળો. મ્હારૂં જીવનચરિત્ર છપાવશો નહિં. મ્હારૂં જીવનચરિત્ર પ્રકટ કરશો તો મ્હારૂં શરીર રહેશે નહિં." રામચંદ્રે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું; "પ્રભુ ! આ દાસ આપનું જીવનચરિત્ર છપાવતો નથી." ગુરૂદેવના મુખેથી ઉપર પ્રમાણે વાકયો સાંભળતાંજ રામચંદ્રના મનમાં વિશેષ બળનો સંચાર થયો. તેમણે અનેક વિઘ્નો સહન કરીને પણ "તત્વસાર" નામક પરમહંસદેવ કથિત ઉપદેશામૃતથી ભરેલો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો હતો, અને પ્રભુનો ઉપદેશ નિયમિતરૂપે આલોચના અને પ્રચાર કરવા માટે પરમહંસદેવ સ્વસ્વરૂપમાં મિલન પામે તે પહેલાં થોડા દિવસ આગમચ તેમણે "તત્વમંજરી" નામક માસિક પત્રિકા પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.* ધર્મ સંબંધી માસિક પત્રિકાનો ઘણોજ પ્રચાર થવો જોઇએ. તેનો લાભ ઘણાં સજ્જનોએ લેવો જોઇએ પરંતુ તેમ નહિં થતું હોવાથી તેમણે "તત્વમંજરી" માસિક પત્રિકા વિના મૂલ્યે વહેંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. એ પવિત્ર કાર્યમાં ગ્રેટ ઇડન પ્રેસના સમ્પાદક શ્રદ્ધાસ્પદ શ્રીયુત સુરેશચંદ્ર બસુ અંતઃ-

---

* શ્રીરામકૃષ્ણદેવના શિષ્યો મહાત્મા રામચંદ્ર તરફથી "તત્વમંજરી" અને સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા "ઉદ્બોધન" નામક બે બંગાળી માસિક પત્રો કેટલાંક વર્ષથી પ્રકટ થઇ બંગાળી પ્રજાને ધર્મામૃતનું પાન કરાવે છે. એ માસિક પત્રોમાં અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક લેખો પ્રકટ થાય છે. એમાંના લેખો પ્રકટ કરી ગુંર્જર પ્રજાને પણ ધર્મામૃતનું પાન કરાવવાની ઇચ્છાથી અમે "ભારતજીવન" માસિક પુનઃ પ્રકટ કર્યું છે —લેખક.

કરણના પ્રેમપૂર્વક તેમને સારી સહાયતા કરતા હતા. આ સ્થળે એટલું તો સ્પષ્ટ રૂપે કહેવુંજ પડશે કે; રામકૃષ્ણ-સેવક મંડળમાંથી રામકૃષ્ણદેવના સિદ્ધાંતો પ્રચાર કરવા માટે મહાત્મા રામચંદ્રજ અગ્રેસર થયા હતા. તેમના પહેલાં કોઇ ભક્તે કાંઇપણ પ્રચાર કર્યો નહતો તેમજ કોઇને તેવી ઇચ્છા પણ થઈ નહતી ! સચી ગુરૂભક્તિ હોય તોજ ગુરૂનો ઉદ્દેસ્ય પાર પાડવા શિષ્ય પરિશ્રમ કરે છે !

જે સમયે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પોતાની જીવન લીલા સમાપ્ત કરવા માટે શરીરે દુઃખી થઈ પડયા હતા તે સમયે ભક્તજનોએ તેમને ઔષધ કરાવવા માટે કલકત્તે લાવી રાખ્યા હતા. રામચંદ્ર એ કાર્યમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ કરતા હતા. પ્રભુનું શરીર આરોગ્ય-નિરોગી થાય તે માટે તેઓ કેટલા બધા ઉત્કંઠિત થયા હતા તે કહેવું અશકય છે. સાક્ષાત્ ઇશ્વર, હૃદયના આરાધ્ય દેવતા–સદ્ગુરૂદેવ વ્યાધિગ્રસ્ત દશામાં હોય તો ભક્તના પ્રાણને કેવી અસહ્ય વેદના થાય છે તેનો જેને અનુભવ છે તેજ જાણી શકે છે. અન્યજનોને તે દુઃખની કલ્પના પણ શેની હોય ? મહાત્મા રામચંદ્રે પ્રભુની સેવા સુશ્રૂશા કરવામાં જીવ-તોડ મહેનત કરી હતી. પરંતુ હાય ! તેમના મનની આશા પરિપૂર્ણ થઇ નહિ. પરમહંસદેવ પોતાના ભક્તોને અનન્ત દુઃખ સાગરમાં ડુબાવી દઇ અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયા ! ભક્તોને નિરાધાર મૂકી ચાલ્યા ગયા ! પરમહંસદેવે આ જગતની લીલા સંકોચી લીધી, તેજ રામચંદ્રના પ્રાણમાં ચિરકાલને માટે બાણની પેઠે વાગી રહ્યું હતું અને તેથી તેમને અનંત વેદના થતી હતી ! તેઓ પ્રસંગોપાત દુઃખી થઇ કહેતા કે; "હું પ્રભુને દક્ષિણેશ્વરથી ઔષધ કરાવવા લાવ્યો હતો પરંતુ પુનઃ ત્યાં લઇ જવા શકિતમાન થયો નહિ !"

પરમહંસદેવનું પંચભૂતાત્મક શરીર આ લોકનો ત્યાગ કરી ગયું ત્યાર પછી રામચંદ્ર વગેરે ભક્તોએ તેમના અવશિષ્ટ પવિત્ર અસ્થિ, તામ્ર કલશમાં ભરી તે કલશ કાશીપુરના બગિચામાં રાખ્યો હતો* પરમહંસદેવે લીલા સમાસ કર્યા પછી તેમના અસ્થિ એકત્ર કરી મંદિરાદિ નિર્માણને માટે અનેક ભક્તોએ અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું હતું. કોઇએ ભૂમિદાન કરીને અને કોઇએ આવશ્યક દ્રવ્ય ખર્ચ કરીને મંદિર પ્રતિષ્ઠા કરવાના કાર્યમાં સહાયતા કરવાનું વચન આપ્યું હતું પરંતુ તેમણે આપેલાં વચનો વખતસર પૂરાં ન થયાં! શ્રી રામકૃષ્ણદેવના અસ્થિ-કલશ સંબંધી તેમના ભક્તોમાં અનેક મતમતાન્તર ઉપસ્થિત થયા. ગંગા કિનારે જમીન લઇને તે સ્થળે સમાધિ મંદિર સ્થાપવું એવી અનેકની ઇચ્છા હતી પરંતુ જમીન વેચાતી લેવા જેટલું દ્રવ્ય ક્યાંથી લાવવું? પ્રભુની ઇચ્છા વિના તે બને કેમ?

પ્રભુનાં અસ્થિ કલશમાંજ ભરી પડયાં રહેવા દેવામાં આવે એ યોગ્ય નહિં એમ જાણી સર્વનાં હૃદય વ્યાકુળ થવા લાગ્યાં. રામચંદ્રે કહ્યું કે " જો અડચણ ના હોય તો મ્હારા કાકુડગાચ્છીના બગિચામાં પ્રભુની સમાધિ બનાવો. " અનેક વાક્‌વિતણ્ડા થયા પછી રામકૃષ્ણ દેવના સર્વ ભક્તોએ રામચંદ્રની પ્રાર્થના કબુલ કરી. બંગાલી સંવત ૧૨૯૩ (ઇ. સ. ૧૮૮૭) ની જન્માષ્ટમી પહેલાં પ્રતિપદા તિથિએ પ્રભુએ પંચભૂતાત્મક દેહમાંથી આત્મારૂપી ચૈતન્યને આ લોકમાંથી અદ્રષ્ય કર્યું હતું અર્થાત્ તેજ દિવસે તેઓ આ લોકનો ત્યાગ કરી ગયા હતા. તેથી જન્માષ્ટમીને આગલે દિવસે

* રામકૃષ્ણ દેવની અસુસ્થતા સમયે, છેલ્લો થોડો વખત તેમને ઔષધ કરાવવા માટે કાશીપુરનો એક બગિચો ભાડે લઈ ત્યાં રાખ્યા હતા.

રાત્રે પ્રભુનાં અસ્થિપૂર્ણ કલશને રામચંદ્રના મકાનમાં લાવવામાં આવ્યો. રામચંદ્રે પોતાના ઘરમાં તેની સ્થાપના કરી ચંદન પુષ્પ વડે સુસજ્જિત કર્યો. ધૂપદીપ થયાં. બીજે દિવસે સર્વ ભક્તો એકત્ર થયા, અને ત્યાંથી કીર્તન ભજન કરતા કલશને લઇ કાંકુડગાચ્છીના ઉદ્યાનમાં ગયા* શશી (સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદ), નરેન્દ્ર (સ્વામી વિવેકાનંદ), વગેરે તરુણ વયના ભક્તો અને કોઇ કોઇ

---

* કીર્તન ભજન કરવા માટે એક બગિચો ખરીદવાની ઈચ્છા થવાથી મહાત્મા રામચંદ્ર ગુરૂપ્રભુની આજ્ઞા લેવા ગયા હતા પ્રભુએ સમ્મતિ દર્શાવી કહ્યું હતું કે " એવા નિર્જન સ્થાનમાં બગીચો ખરીદજો કે જ્યાં સો ખુન કરવામાં આવે તો પણ કોઈને ખબર ન પડે ! રામચંદ્રે ઘણો શોધ કર્યા પછી ઉપરોક્ત બગિચો (જેને હમણાં " યોગોદ્યાન " કહેવામાં આવે છે તે) વેચાતો લીધો. પ્રથમ એ બગિચામાં જવાનો માર્ગ વગેરે અતિશય કાંટા–કાદવવાળાં અને આસપાસ નિબિડ જંગલ હતું. બગિચો ખરીધા પછી પ્રભુએ તે સ્થળ જોવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી. પ્રભુના આવતાં પહેલાં ઉદ્યાનનું એક સ્થળ (જે સ્થળે હમણાં પ્રભુનું સમાધિ–મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે ત્યાં) સાફ સ્વચ્છ કરી રાખ્યું હતું, અને આસપાસ તુલસીનાં વૃક્ષો રોપી વચમાં એક મ્હોટું તુલસી–વૃક્ષ રોપ્યું હતું. પ્રભુ એક દિવસ યોગોદ્યાનમાં પધારી ઉદ્યાનની ચારે દિશામાં ફર્યા અને મ્હોટા તુલસી વૃક્ષને પ્રણામ કર્યા હતા. ત્યાર પછી ઉદ્યાનના એક આમ્ર વૃક્ષની બે કેરી અને કલકત્તાથી લાવવામાં આવેલું ભોજન કરી તળાવનું જળપાન કર્યું હતું. પરમહંસદેવની ઈચ્છાથી, તેઓશ્રીએ જે તુલસી વૃક્ષ આગળ પ્રણામ કર્યા હતા, તેજ સ્થળે તેમનાં અસ્થિ ભરેલો કલશ પધરાવવામાં આવ્યો છે. શ્રી રામકૃષ્ણદેવે જે વૃક્ષની કેરીઓનો આહાર કર્યો હતો તેનું "રામકૃષ્ણ ભોગ" અને જે તળાવનું જળપાન કર્યું હતું તેનું "રામકૃષ્ણ કુણ્ડ" એવું નામ પાડયું છે. એ ઉપરાંત પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર સર્વ બગિચામાં તેમણે દર્શાવેલે સ્થળે સાધન

ગૃહસ્થાશ્રમી ભક્તો પ્રભુનાં અસ્થિપૂર્ણ કલશને મસ્તકે લઇ બગિચે ગયા હતા. ત્યાં તેની સ્થાપના કરી મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. જન્માષ્ટમીને દિવસે હજી પણ તે સ્થળે મહોત્સવ ઉજવાય છે અને હજારો ભક્તો ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણની પવિત્ર સમાધિનાં દર્શન કરી મહા પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ થાય છે. ધન્ય છે એ ભક્તોને !

પ્રભુનાં અસ્થિ સમાધિ સ્થળે પધરાવી સર્વ ભક્તો શોકાકુલ થયા હતા. સંધ્યા સમય થતાંજ પ્રભુની આરતિ કરી ભોગ પ્રદાન કરવાનું કોઇના સ્મરણમાં રહ્યું નહિં. નૃત્યગોપાલ નામક એક ભક્તના ઉદ્યોગથીજ આરતિ વગેરે કાર્ય થયું હતું. તે દિવસથીજ "યોગોદ્યાનમાં" પ્રભુની નિત્ય સેવા આરતિ, ભોગ, વગેરે નિયમિત રૂપે થયાં કરે છે.

જો કે જન્માષ્ટમીને દિવસે પ્રભુનાં દેહાસ્થિ-પૂર્ણ કલશ સ્થાપન કરવામાં આવ્યો ખરો પરંતુ જે ભક્તોએ ગંગા કિનારે સમાધિ મંદિર બાંધી ત્યાં મઠ સ્થાપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી તેમણે સ્થાપિત કલશ ત્યાંથી ઉપાડી લઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પ્રભુનાં મહાપવિત્ર અસ્થિપૂર્ણ કલશ એક વખત સ્થાપન કર્યા પછી ત્યાંથી ઉપાડી અન્ય સ્થળે લઇ જવા એ કર્તવ્ય નથી એમ કહી મહાત્મા રામચંદ્રે

ભજન કરવા માટે એક પંચવટી સ્થાન નિર્માણ કરી રાખ્યું છે. આ સ્થળનાં દર્શન કરનારને ધન્ય છે અને તે સ્થળે સાધન-ભજન કરનાર ભકતજનોને પણ ધન્ય છે. જે સ્થળે સંસારના શોક તાપ નાશ પામે છે અને જ્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય છે તેજ સ્થળે નિવાસ કરવા કોની ઇચ્છા નહિ થાય ! પ્રભો ! અમને તે સ્થાનના અધિકારી બનાવો ! લેખક.

તેમને શિખામણ આપી, પરંતુ તેનું ફળ વિપરીત થયું. ઉલટું ભક્તોમાં કોલાહલ થયો. રામકૃષ્ણદેવનાં ભક્તોમાં બે પક્ષ પડી ગયા. કોઇ પૂર્વોક્ત ભક્તો સાથે અને કોઇ મહાત્મા રામચંદ્રના મત સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. આ વિષમ વિષયનો નિકાલ લાવવા વચમા કોણ પડે? કોની વાત તેઓ સાંભળે? અન્ય ઉપાય નહિં જણાયાથી રામચંદ્રના મકાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણદેવના સમસ્ત ભક્તોની એક સભા બોલાવવામાં આવી. તે સભામાં અનેક પ્રકારનો તર્ક—યુક્તિપૂર્વક વાદવિવાદ થયો ત્યારપછી નિશ્ચય થયો કે પ્રભુનાં અસ્થિપૂર્ણ કલશની સ્થાપના થઇ ગઇ છે તેથી તે હવે ત્યાંથી અન્ય સ્થળે લઇ જવો નહિ અને કોઇપણ ભક્તે તેમ કદી કરવું પણ નહિ. સભામાં જે નિર્ણય થયો હતો તે એક કાગળ ઉપર લખી સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

પ્રભુનું સમાધિ સ્થાન થયા પછી તેમની નિત્ય સેવા થવા માટે સર્વભક્તોએ પ્રત્યેક મહિને થોડું થોડું દ્રવ્ય આપવાનું કબુલ કર્યું હતું. કેટલાક ભક્તોએ થોડા દિવસ સુધી સહાયતા આપી પણ ખરી. પરંતુ અંતે ભક્તોએ પ્રભુની સેવા માટે જે રકમ આપવાનું કહ્યું હતું તે રકમ બંધ કરી દીધી. મહાત્મા રામચંદ્ર હમેશાં વીર ભક્ત હતા. તેની વીર—ભક્તિ અદ્દભુત—અલૌકિક હતી, તેની ગુરૂભક્તિની તુલના થાય તેમ નહતું. વીર ભક્તની પેઠેજ પ્રભુની સેવાનો અને વાર્ષિક લીલા વિસ્તાર મહોત્સવનો ખર્ચ પોતેજ ઉપાડવા લાગ્યા! એ પ્રમાણે ચાર પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. એક પગારદાર બ્રાહ્મણ પ્રભુની સમાધિની સેવા કરતો હતો. મહાત્મા રામચંદ્ર નિત્ય પ્રાતઃસમયે અને રજાના દિવસોએ આખો દિવસ ત્યાં રહી પ્રભુના સેવા—કાર્યની તપાસ કરી જતા. એ પ્રમાણે પ્રભુની સેવાનું કાર્ય થયાં કરતું હતું છતાં તેમાં

વિવિધ પ્રકારની અવ્યવસ્થા જોવામાં આવતી. રામચંદ્રની ગેરહાજરીમાં પૂજારી બ્રાહ્મણો નાના પ્રકારના અનાચાર કરતા અને સેવામાં ચિત્ત બરાબર રાખતા નહિ. રામચંદ્ર તેમને સખ્ત ઠપકો દેતા છતાં બ્રાહ્મણો પોતાનાં આચરણ સુધારતા નહિ! તે તો જેવા હતા તેવા ને તેવાજ! પ્રભુની સેવામાં અવ્યવસ્થા થતી જોઈ ભક્તશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રના મન-પ્રાણમાં દારૂણ ક્લેશ ઉત્પન્ન થયો. અંતે પ્રભુ સેવા સુંદર સુવ્યવસ્થિત થાય એટલા માટેજ રામચંદ્રે પોતાનું ઘર ત્યાગ કરી યોગોદ્યાનમાં આવી નિવાસ કર્યો. તેમની ધર્મ પત્ની પોતાની કન્યાઓને લઈ ઘરમાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યાં. પતિ યોગોદ્યાનમાં અને પત્ની સ્વગૃહે-કલકત્તામાં! તેમ છતાં પત્નીના મનમાં જરા પણ અસંતોષ નહતો. પતિના આનંદમાંજ પોતાનો આનંદ માનતી પત્નીને અસંતોષ કેવો? ધન્ય એ પતિવ્રતાને! ધન્ય એ દામ્પત્ય પ્રેમને! જે ઘરમાં આવી પતિવ્રતા સહધર્મિણી-પત્ની હોય તે ઘર સાક્ષાત્ પરમાત્માનુંજ નિવાસ મંદિર! તે સ્થાન સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનનું સુખકર સ્વર્ગ ધામજ સમજવું! ત્યાં સુખ અને આનંદ નિરંતર નૃત્ય કરી રહે છે! ત્યાંજ પ્રભુનાં પુણ્યમય પગલાં પધારે છે! ત્યાંજ સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ પ્રભુનો આશીર્વાદ હોય છે! મહાત્મા રામચંદ્ર નિત્ય યોગોદ્યાનથી કલકત્તે નોકરી કરવા ઓફીસમાં જતા અને સાંજે એક વખત ઘરના સમાચાર લઈ યોગોદ્યાનમાં પાછા ફરતા. પ્રભુની પૂજા, આરતિ વગેરે કાર્ય ઘણે ભાગે તેઓ પોતેજ કરતા. પ્રભુની સેવા કરવા માટે તેમણે પોતાનાં સુખ-સ્વાતંત્ર્યને વિસર્જન કરી મેલેરિયા (જ્વર) ની જન્મભૂમિ કાંકુડગાચ્છી (યોગોદ્યાન)માં નિવાસ કર્યો એ ઓછા પ્રેમની વાર્તા નથી! ધન્ય એ પ્રભુ પ્રેમને! ધન્ય એ ગુરૂભક્તિને! પોતાની પાસે પુરતું

દ્રવ્ય અને પારિવારિક સુખ હોવા છતાં પણ જે પુરૂષ ભગવાનને માટે–ગુરૂદેવને માટે–આવા પ્રકારનો ત્યાગ સ્વીકારી શકે છે તેને કયો વિચિક્ષણ મનુષ્ય ધન્ય ધન્ય કહ્યા વિના રહેશે ? ભગવાનને માટે તેમણે સ્ત્રી, કન્યા, કુટુંબ પરિવાર, મિત્ર અને દ્રવ્ય આદિ સર્વનો ત્યાગ કર્યો હતો. મહાત્મા રામચંદ્રના જેવા ભક્તો અને એમના જેવો પ્રભુપ્રેમ ગુજરાતમાં કેટલા ભક્તોના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે તે તેઓજ જાણે ! ગુજરાતમાં ઘણાં શ્રીમંતો છે, તેઓ પ્રભુ ભક્ત કહેવડાવે છે છતાં પ્રભુને ખાતર તેઓ કેટલો પરોપકાર કરે છે તે તેઓજ જાણે ! રામચંદ્રની તુલનામાં કોણ આવે એમ છે વારૂ ?

પ્રભુના અંતર્ધ્યાન થયા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે તેમનું એક જીવનચરિત્ર છપાવ્યું છે.* પરમહંસદેવની બાલ્ય લીલા અને સાધન ભજન સંબંધી તેમને શ્રીમુખેથી તેમણે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું અને તેમના જીવનની જે જે ઘટનાઓ તેમણે સ્વચક્ષુએ નિહાળી હતી તે સર્વ તેમણે એ જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે. ગુરૂદેવનું જીવન વૃતાન્ત પ્રકટ કર્યા પછી રામચંદ્રે પ્રભુના ઉપદેશામૃતનો સંગ્રહ કરી, ઉપદેશમાં સમાયલા રહસ્યના સ્પષ્ટિકરણ સાથે **"તત્વપ્રકાશિકા"** નામક એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. તેમણે જે સમયે યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કર્યો તે સમયે એ પુસ્તકની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રકટ થઇ હતી. આ લેખક તરફથી ગુજરાતી ભાષામાં ભગવાન **શ્રીરામકૃષ્ણદેવના જીવનચરિત્રમાં"** ૭૫૦ ઉપદેશામૃતનો સમાવેશ કર્યો છે. તે પ્રત્યેક ઉપદેશ મનન કરવા યોગ્ય છે. તે અમૃતપાનની ગરજ સારે

* આ સેવકે લખેલા **"શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ"** નામક જીવનચરિત્ર-ગ્રંથમાં તે પુસ્તકમાં લખાયલી સમસ્ત ઘટનાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. —લેખક.

છે. તે વાંચી મનન કરનાર પુણ્યશાળી મુમુક્ષુ જીવાત્મા આલોક પરલોકમાં તરી જાય છે.

જે સમયે રામચંદ્ર યોગોદ્યાનમાં આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા તે સમય પહેલાંથી જ કેટલાક યુવકો, શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ઉપદેશ ઇત્યાદિ વાંચી, તેમના સંબંધી વિશેષ માહિતી મેળવવા અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિની આશાથી રામચંદ્ર પાસે વારંવાર આવતા હતા. તેઓ યોગોદ્યાનમાં આવ્યા ત્યારપછી તે યુવકો પણ પ્રસંગોપાત ત્યાં આવી તત્ત્વોપદેશ શ્રવણ કરતા અને પરમહંસદેવની સેવા કરવામાં સહાયતા કરતા. ધીમે ધીમે એવા યુવકોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેમાંના કેટલાક અવિવાહિત યુવકો ગૃહનિવાસ ત્યાગ કરી પ્રભુની સેવા કરવા માટે રામચંદ્ર સાથે યોગોદ્યાનમાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યા. યુવકોનો યૌવનોચિત ઉત્સાહ અને ઉદ્યમ તેમજ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પ્રત્યે અપ્રતિમ ભક્તિ–ભાવ જોઇ રામચંદ્ર તેમના ઉપર બહુ ખુશી થયા. અને તેમની આલોક–પરલોકમાં ઉન્નતિ થાય તે માટે અતિશય યત્ન કરવા લાગ્યા. યુવકોએ પણ રામચંદ્ર એકલાનેજ આ અજ્ઞાન અંધકાર વડે આચ્છાદિત થયલા સંસારના માર્ગ–દર્શક ગુરૂ માની તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં મન–પ્રાણ રોકી દીધાં. રામચંદ્ર સત્કાર્યમાં મુક્ત હસ્ત હતા. યુવકોની ધર્મમાં મતિ ગતિ જોઇ ઉત્સાહિત થયા અને વારંવાર મ્હોટી ધામધુમ સહિત મહોત્સવાદિ ઉજવવા લાગ્યા. પ્રત્યેક રવિવારે અને રજાના દિવસોમાં તત્વજ્ઞાનની અભિલાષાવાળા અનેક નવા નવા ભક્તો આવી એકત્ર થવા લાગ્યા. રામચંદ્ર સમસ્ત દિવસ તેમની સાથે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ સંબંધી વાતો અને કીર્તન આદિ કરી આનંદનો પ્રવાહ વહેવડાવતા, એ ઉપરાંત મહોત્સવાદિ ઉજવતી વખતે ભક્તોનાં આત્મીય–સ્વજનને

પણ શિખામણ દેતા. તેઓ પણ તે આનંદમાં ભાગ લઇ સત્સંગ કરીને શ્રીરામકૃષ્ણદેવ સંબંધી અનેક નવી નવી વાર્તાઓ જાણી પોતાના હૃદયની પવિત્ર ભાવનામાં વૃદ્ધિ કરતા. આ પ્રમાણે મહાત્મા રામચંદ્ર, એક પ્રકારે શાંત રીતે, પોતાના ગુરૂદેવના સિદ્ધાંતોનો ધીમે ધીમે પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મહાત્મા રામચંદ્ર બહુ-બજારમાં આવેલા "ભારતવર્ષીય વિજ્ઞાન મંદિર"માં વિજ્ઞાન સંબંધી ભાષણો આપતા. બંગ સંવત ૧૨૯૯ ના અંતીમ ભાગમાં વિજ્ઞાન મંદિરના વ્યવસ્થાપકોની આજ્ઞા મેળવી રામચંદ્રે બંગાલી ભાષામાં વિજ્ઞાન સંબંધી ભાષણો કરવાનું શરૂ કર્યું. પદાર્થ વિજ્ઞાન સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાથી ધર્મ, અર્થ, કામ, એટલુંજ નહિં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તી સંબંધી પણ સહાયતા થઇ શકે છે એમ જાણીનેજ રામચંદ્રે પોતાનાં સર્વ ભાષણોમાં તે વિષય સારી પેઠે સમજાવવાનો યત્ન કર્યો હતો. તેમનાં ભાષણો અનેક મનુષ્યોને હૃદય પ્રિય-હૃદયગ્રાહી થઇ પડયાં હતાં. એક તરફથી વિજ્ઞાનની નયનાનંદકર પરીક્ષા અને બીજી તરફથી શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું ઉપદેશપૂર્ણ નીતિ અને ધર્મનું જ્ઞાન, સાંભળનાર સજ્જનોનું વિશેષ રૂપે ચિત્તાકર્ષણ કરતું. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના આવરણયુક્ત સાંભળનાર મંડળના હૃદયમાં, રામકૃષ્ણદેવની વિશ્વજનીન ધર્મભાવના પ્રસરવા લાગી. જે દિવસે તેમણે પોતાનાં એ પ્રકારનાં ભાષણો સમાપ્ત કર્યાં તે દિવસે તેમણે સર્વ સમક્ષ કહ્યું હતું કેઃ "જે વિજ્ઞાન દ્વારા હું આટલા દિવસથી મ્હારી સામાન્ય શક્તિ પ્રમાણે ઇશ્વરતત્ત્વ સર્વને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું, તેજ વિજ્ઞાને એક દિવસ મ્હારૂં મસ્તક ભમાવી નાંખી મ્હને નાસ્તિક બનાવી દીધો હતો. આપ સર્વએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું નામ

તો સાંભળ્યું હશે. તેમની કૃપા વડેજ મ્હારાં આ નવીન વિજ્ઞાન–ચક્ષુ ઉઘડવા પામ્યાં છે."

એ સમયે મહાત્મા રામચંદ્ર પ્રત્યેક રવિવારે પ્રાતઃકાલને સમયે ઉપરોક્ત યુવક શિષ્યોને યોગોદ્યાનમાંથી કલકત્તાને રસ્તે રસ્તે "રામકૃષ્ણ" નામ ગાન કરવા મોકલતા, એક દિવસ તેઓ મળસ્કામાં એ પ્રમાણે "રામકૃષ્ણ ગુણગાન" ગાતા ગાતા કલકત્તા તરફ જવા માટે પ્રભુનાં શ્રી મંદિર સન્મુખ આવી પ્રણામાદિ કરતા હતા તેજ સમયે એકાએક રામચંદ્રે પોતાના ઓરડાનાં બારણાં ઉઘાડી એક યુવકને બોલાવી કહ્યું કે: "ગિરિશદાદા (ગિરિશચંદ્ર ઘોષ)ને કહેજો કે: ગુડફ્રાઇડેને દિવસે હું "રામકૃષ્ણ પરમહંસ (ઇશ્વરનો) અવતાર હતા કે નહિં ?" એ વિષય ઉપર મિનાર્વા થિયેટરમાં ભાષણ કરવા ઇચ્છુ છું." શિષ્યોએ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કર્યું. ગિરિશબાબુએ પણ પ્રથમ તો ના કહી નહિં. રામચંદ્રે પૂર્વ–કથિત વિજ્ઞાન–મંદિરમાં છેલ્લે દિવસે જે ભાષણ કર્યું તેમાં પણ શ્રોતૃ વર્ગને મિનાર્વા થિયેટરમાં "રામકૃષ્ણ દેવનો અવતારત્વ વિચાર" સંબંધી ભાષણ સાંભળવાનું નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. મિનાર્વા થિયેટરમાં ભાષણ થવાનું છે એવા આશયની નિમન્ત્રણ પત્રિકા વગેરે પણ છપાયું હતું. પરંતુ રામકૃષ્ણદેવના ભક્ત મંડળમાં નાના પ્રકારનું આન્દોલન થવા લાગ્યું. કોઇએ પણ ધાર્યું નહતું કે: કોઇપણ ભક્ત રામકૃષ્ણદેવનું અવતારત્વ આટલી ઉતાવળથી, સર્વ પ્રજા સમક્ષ પ્રચાર કરવાનું સાહસ કરશે. જોકે ઘણા ભકતો પરમહંસદેવને ઇશ્વરનો અવતાર માનતા તથાપિ તેઓ પોતાનું મન્તવ્ય જનસમાજ સમક્ષ પ્રચાર કરવા અચકાતા. લોક–લજ્જા અને લોક ભયને લીધે અનેક ભક્તો દબાઇ રહ્યા હતા. જેમને એવા પ્રકારની લજ્જા અને લોકોનો

ભય નહતો તેઓ, ધારવા પ્રમાણે પોતેજ પોતાના મન પ્રાણથી પરિતૃપ્ત થઇ રહ્યા હતા. તેમણે અમૃત–કુણ્ડની શોધ કરી હતી. અરે! તેમને અમૃત–કુણ્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો, પછી તે બીજાને બતાવે કેમ? કારણ કે પોતાને મળવાની વસ્તુમાંથી બીજાઓ ભાગ પડાવે! પરંતુ ઉદાર મહાત્મા રામચંદ્ર એવી પ્રકૃતિના મનુષ્ય નહતા. જે સત્ય છે તેને માટે લજ્જા તિરસ્કાર, અને ભયને ચરણ તળે કચડી નાંખવા તેઓ નિત્ય તત્પર રહેતા ઉચ્ચ કણ્ઠે સત્યનો ઢંઢેરો પિટવા માટે તેઓ કોઇની પણ વાટ જોતા નહિ કિંવા કોઇની પણ મ્હો શરમ રાખતા નહિં. વળી તેમના હૃદયના ઉદાર ગુણને લીધે કેવળ પોતેજ સુખ પ્રાપ્ત કરી સુખી થયા નહિ તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણદેવના કરૂણામૃતનો આસ્વાદ ચાખ્યો હતો. તેથીજ તે સર્વને ચખાડવા માટે વ્યગ્ર થઇ રહ્યા હતા. ગમે તેમ હો, પણ કેટલાક કંજુસ ભકતોએ રામચંદ્રને ઉપરોક્ત ભાષણ આપવા ના પાડી હતી. મિનાર્વા થિયેટરના માલિકોએ પ્રથમ ભાષણ કરવા પરવાનગી આપી હતી છતાં કેટલાક ભક્તોએ વાંધો દર્શાવવાથી પોતાના થિયેટરમાં ભાષણ નહિં કરવા માટે રામચંદ્રને કહાવી મોકલ્યું. તુરતજ મહાત્મા રામચંદ્રે સ્ટાર થિયેટરના માલિકને પોતાની ઇચ્છા નિવેદન કરી. તેમણે અતિ ઉત્સાહપૂર્વક ભાષણ કરવાની પરવાનગી આપી. જોત જોતાં ચૈત્ર વદ ૪ (બંગ સંવત ૧૨૯૯) શુક્રવારનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. કલકત્તામાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયું હતું કે: વિજ્ઞાનના પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક (પ્રૉફેસર) અને રામકૃષ્ણદેવના પ્રિય શિષ્ય રામચંદ્ર તેમના અવતારત્વ સંબંધી ભાષણ આપવાના છે. તદ્દન નવા વિષય સંબંધી ભાષણ સાંભળવા સર્વ જનસમાજ ઉત્સુક થઇ રહ્યો હતો. ૮ વાગે ભાષણ થવાનું હતું પરંતુ ૮ વાગતાં પહેલાં, ઘણાં વહેલાંથીજ, થિયેટર ચિકાર

ભરાઇ ગયું હતું. અનેક મનુષ્યોને બેસવાનું કે ઉભા રહેવાનું સ્થાન નહિં મળવાથી ઘેર પાછા ફરવું પડયું હતું. જે સમયે ભકતરાજ રામચંદ્ર અને તેમની શિષ્ય મંડળી રામકૃષ્ણ ગુણગાન કરતા કરતા થિયેટરમાં આવી ઉપસ્થિત થયા તે સમયે એકાએક જાણે સર્વ મનુષ્યોના હૃદયમાં એક મહાશકિતનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. અનેક મનુષ્યોએ ધાર્યું હશે કે રામચંદ્ર નૂતન વિષય ઉપર ભાષણ કરવા જતાં પોતાનો વિષય મંડન કરી શકશે નહિં પણ ઉલટા હાસ્યને પાત્ર થશે. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ શ્રોતૃ મંડળીના ક્રોધનો ભોગ થઇ કંઇ પણ કલંક પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઘેર પાછા ફરશે નહિ. પરંતુ ગુરૂદેવ રૂપી ભગવાનની કૃપાથી ભકતની લજ્જા રહી. ભકત પ્રવર મહાત્મા રામચંદ્ર તેમના વિરોધીઓની શંકા પ્રમાણે કિંચિત્ અંશે પણ કલંકિત થયા નહિં. તેમણે તો અનેક શાસ્ત્રીય પ્રમાણ દર્શાવી રામકૃષ્ણદેવનું અવતારત્વ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. તેમની અસરકારક, મનોહર વાણીને પ્રતાપે શ્રોતૃવર્ગે, મંત્રમુગ્ધ મનુષ્યોની પેઠે તેમનું સમસ્ત ભાષણ શાંત ચિત્તે શ્રવણ કર્યું, અને જે સમયે સેવક મંડળ તેમના ભાષણને અનુસરતું ગાવા લાગ્યા કે:

“ તવ દરશને નાથ ખુલ્યાં જ્ઞાન નયન,
જાગતાં મનમાંથી સર્યું અંધાર આવરણ,
સાધન ભજન કરૂં, શક્તિ નહિં દિલ ધરૂં,
(માત્ર) **રામકૃષ્ણ નામ પ્યારૂં, જપુ નિશદિન.**
મધુર નામ ગાન ગુણે. શાંતિ પામુ પ્રાણે પ્રાણે,
તેથીજ વહેંચુ પ્રતિ જને, (હું) દાન આકિંચન.

આ સમયે સર્વ સાંભળનારના અંતઃકરણમાં જાણે વિજળીક પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો ! સર્વના શરીર રોમાંચિત થયાં નયન પ્રફુલ્લિત

થયાં. રામચંદ્રે પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા કર્યા પછી પોતાના જીવનની પ્રત્યક્ષ મીમાંસા સર્વ સાંભળનાર મનુષ્યોને કહી સંભળાવી રામચંદ્ર જે કાંઇ બોલવા લાગ્યા તે સર્વ સત્ય હતું અને તેમાં પોતાની મનોભાવના ઓતપ્રોત ભરેલી હતી તેથીજ તેમનાં શબ્દો શ્રોતૃ મંડળીના હૃદયમાં જઇ પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. અંતે તેઓ ઉચ્ચ કણ્ઠે બોલવા લાગ્યા કે, "**રામકૃષ્ણ દીનના બંધુ, રામકૃષ્ણ અનાથના નાથ, રામકૃષ્ણ અગતિના ગતિ, રામકૃષ્ણ મૂર્ખના દેવતા, અને રામકૃષ્ણ પતિતને માટે ઈશ્વરાવતાર, જેઓ અમારી પેઠે નિરૂપાય છે, જેઓ સંસાર–ચક્રમાં નિત્ય અટવાઇ થાકયા હોય, જેને દશેદિશા શૂન્યમય જણાતી હોય, તેમનેજ માટે રામકૃષ્ણદેવે અવતાર ગ્રહણ કર્યો હતો.** તેઓ એક દિવસ સમાધિ સ્થીતિમાં કહેતા હતા તે સાંભળો. તેઓ કહેતા કેઃ **જે મનુષ્ય ભગવાનને ઓળખવા માટે, ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે મ્હારી પાસે આવશે, તેના મનોરથ પૂર્ણ થશે.**"

જે સમયે ભાષણ સમાપ્ત થયું તે સમયે લગભગ સર્વ સાંભળનાર મનુષ્યો સંતોષ પામી ઘેર વિદાય થયાં. ભક્તરાજ રામચંદ્રના શબ્દોએ તેમના હૃદયમાં–પ્રાણમાં–પ્રવેશ કરી એક પ્રકારનો અભૂતપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન કરી દીધો હતો.

રામચંદ્ર, માત્ર એકજ ભાષણ કરી શાંત થયા ન હતા. પ્રભુનો ઉપદેશ અવલંબન કરી પ્રતિ માસે એક એક ભાષણ કરવા લાગ્યા. એ ભાષણોનો સાર સંક્ષેપમાં વાંચકોને શી રીતે નિવેદન કરી શકાય? તેમ છતાં એટલુંજ કહી શકાશે કેઃ તે ભાષણો–અમૃતમય–અમરવાણી–સાંભળવાથી અનેક મનુષ્યના જીવનમાં એક એક પ્રકારનું મહાન પરિવર્તન થઇ ગયું છે. અનેકના હૃદયમાં ભરાઇ રહેલી સંશય જાળ

દૂર થઇ છે. અનેકનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડી ગયાં છે. અનેક મનુષ્યો કિનારા વગરના જણાતા સંસાર સાગરમાં કિનારો પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. તેમનાં અમૃતમય ભાષણો–અમર શબ્દ–બ્રહ્મ–રૂપી મંત્રો–બંગાલી ભાષામાં છપાઇ હજારો ઘરમાં અમૂલ્ય રત્ન રૂપે પ્રકાશ પાડી રહ્યા છે. એકલા ઘરમાંજ નહિં પણ વાંચકોના હૃદયમાં પણ અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરી જ્ઞાનપ્રકાશ પાડી રહ્યાં છે. ગુર્જર ભાષામાં પ્રકટ કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તેમ બનશે. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનું પ્રચારકાર્ય મહાન્ ભક્ત રામચંદ્રે જ બંગાલમાં સૌથી પ્રથમ શરૂ કર્યું હતું. કલકત્તાના સ્ટારથિયેટરના સુયોગ્ય સમ્પાદક શ્રીયુક્ત અમૃતલાલ બસુ, પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવના ચરણાશ્રિત શ્રીયુક્ત કાલીપદ ઘોષ અને ઉપેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયે–મહાત્મા રામચંદ્રને તેમના કાર્યમાં સારી સાહાયતા આપી હતી. આ પ્રમાણેજ ગુજરાતના રામકૃષ્ણ ભક્તો અનન્ય પ્રકારે સહાયતા કરે તો પ્રભુનું કાર્ય સત્વર થાય !

મહાત્મા રામચંદ્ર, જે સમયે રામકૃષ્ણદેવ સંબંધી ભાષણ આપવાનું શરૂ કર્યું તે પહેલાંથીજ તેમના શરીરમાં વ્યાધીનો સંચાર થયો હતો. તેઓ મધુમેહ (Diabetes) રોગથી પિડાતા હતા. તેમ છતાં તેમણે પ્રભુના કાર્ય આગળ રોગ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું ન હતું. તદ્દન પથારીવશ થતાં સુધી તેઓ વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર ઉપરજ પોતાના કર્તવ્ય કર્મનો ભાર મૂકવા પાછા હઠતા નહિ. એ ઉપરાંત ભાષણ આપતાં પહેલાં કેટલાક દિવસ આગમચ તેમની પીઠ ઉપર એક વ્રણ (Carbuncle) જણાતાં તેમના પ્રાણ માટે સંશય ઉપસ્થિત થયો હતો. વળી એક વખત તેમને રક્ત આમાશયના રોગથી અતિશય ક્લેશ ભોગવવો પડયો હતો

પરંતુ એ સર્વ કરતાં પૂર્વ-કથિત મધુમેહ રોગ પરિપકવ થઇ એલ્બ્યુમિન્યુરિયા રોગના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયાથી દિન પ્રતિદિન તેમનું શરીર ક્ષય પામતું ગયું. જે સમયે તેમણે "જમા ખર્ચ" નામક વિષય ઉપર ભાષણ આપવાની ધારણા રાખી હતી તે સમયે એકાએક તેમની છાતીમાં એક પ્રકારની વેદના ઉપસ્થિત થઇ હતી. રામચંદ્રે ધાર્યું હતું કે એ વેદનાની દરકાર કર્યા વિના અથવા એ રોગ મુક્ત થતાં તુર્તજ ભાષણ કરી શકાશે પરંતુ એ વ્યાધિએ દિનપર દિન ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. તેનું દુઃખ એટલું બધું વૃદ્ધિ પામ્યું કે તેઓ રાતદિવસ સહજ પણ નિદ્રા લઇ શકતા નહિ. એ પ્રમાણે આઠ દશ દિવસ નિદ્રા નહિ લેવાયાથી, તેમના દુઃખમાં વૃદ્ધિ થઇ અને છેવટે ઉન્માદ-દીવાનાપણું-પ્રાપ્ત થયું: એ સમયે પ્રથમ તેઓ ડૉ. મેકોનેલ સાહેબની ચિકિત્સામાં હતા. તે સાહેબનું એકાએક મૃત્યુ થવાથી તેમને અનેક વિચક્ષણ બંગાલી ડાકટરો ઔષધોપચાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના ઔષધથી કાંઇ ગુણ થયો નહિ. રામકૃષ્ણદેવના ભક્તો ચિન્તાતુર થઇ પડયા. અનેક ભક્તોએ તેમના જીવનની આશા છોડી દીધી. આ સમયે કવિભૂષણ (વૈદ્યરાજ) શ્રીયુક્ત નિશિકાન્ત સેન મહાશયે તેમને આયુર્વેદીય ઔષધથી એકજ દિવસમાં આરામ કર્યો હતો. તેમ થવાથી રામકૃષ્ણદેવના સેવકોદ્વારા તેમની ખ્યાતિ સર્વત્ર ધન્વન્તરિના જેટલી પ્રસરી ગઇ હતી.

શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત હોવા છતાં તેમણે પોતાનાં ભાષણો નિબંધના રૂપમાં લખી રાખ્યાં હતાં. શરીર સારૂં થતાંજ ભાષણો કરી શકાશે એવી જાહેર ખબરો પણ તેમણે સર્વત્ર પ્રસારી દીધી હતી પરંતુ જ્યારે તેમનો વ્યાધિ વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યો ત્યારે રામચંદ્ર

ભાષણ કરવાની આશા છોડી બેઠા. તેમણે પોતાની પાસે રહેતા એક શિષ્યને બોલાવી પોતાનો લખેલો નિબંધ સભા સમક્ષ ભાષણ કરી જવાની તેને આજ્ઞા કરી. એક દિવસ નક્કી કર્યો. તે દિવસે તે શિષ્યે અનેક મનુષ્યો સમક્ષ ભાષણ કર્યું.

"જમા ખર્ચ" નામક વિષય ઉપર ભાષણ થતાં પહેલાંજ, કેટલાક દિવસ આગમચ રામચંદ્ર દિન પ્રતિદિન શરીરની અસુસ્થતાને લીધે, પ્રતિ મહિને ભાષણ આપી શકતા નહિ. જો કે ડૉ. નિશિબાબુની ચિકિત્સાને લીધે તેમનું શરીર સારૂં થયું ખરૂં, પરંતુ આલબ્યુમિન્યુરિયા રોગને લીધે તેમનું શરીર દિન પર દિન વિશેષ નિર્બળ થતું ચાલ્યું. કેટલાક દિવસ વીતતાંજ ગુરૂદેવના પ્રચાર કાર્ય માટે પરિશ્રમ કરવાની ઇચ્છા તેમના હૃદયમાં પુનઃ બલવતી થઈ ઉઠી. શરીર તરફ તેમણે દ્રષ્ટિ કરી નહિ. નિર્બળ–વ્યાધિ ગ્રસ્ત–શરીરે જ તેમણે પ્રત્યેક મહિને ભાષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રાદિ, જાતિ વિચાર, વિવાહ ઇત્યાદિ વિષયો સંબંધી તેમણે ભાષણો આપ્યાં છે.

રામચંદ્રનું શરીર નિર્બળ હોવા છતાં કેવળ માનસિક બળવડેજ તેઓ સર્વ કાર્ય કરતા. જે સમયે ઉપરોકત શાસ્ત્રાદિ સબંધી રામકૃષ્ણદેવના ઉપદેશ વિષયનું ભાષણ કર્યું ત્યાર પછી થોડા સમયમાંજ તેમણે "**તત્વમંજરી**" નામક માસિક પત્રિકા (બંગાલી ભાષામાં) પુનઃ પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું.

ઓફિસનું કામ અને અન્ય બે સ્થળે ભાષણ આપવાં, એક માસિક પત્રિકાના સહાયક થઇ તે કાર્ય ચલાવવું, પ્રત્યેક મહિને એક ગહન વિચારપૂર્ણ ભાષણ આપવું અને લેખ લખવા, એ સર્વ આલબ્યુમિન્યુરિયા જેવા અનેક વ્યાધિથી ભરેલા શરીરને માટે કેટલું સંભવિત હોય તેની કલ્પના અનેક મનુષ્યોને હોઇ શકે નહિ.

પરંતુ મહાત્મા રામચંદ્રને એ સર્વ કાર્ય કરતાં અનેક ભક્તોએ અને-બંગાલી લેખકે-પ્રત્યક્ષ જોયા છે. વાંચક ! તમે તમારા જીવનમાં એવા કર્મનિપુણ મનુષ્યને કદી પણ જોયા છે કે ? ધર્મને માટે આ પ્રમાણે પ્રાણદાન દેવા તૈયાર હોય એવા મહા પુરૂષનો તમને કદી સાક્ષાત્કાર થયો છે કે ? ધન્ય છે એવા ધર્મવીર મહાત્માને !

એ પ્રમાણે અતિશય પરિશ્રમ કરવાથી રામચંદ્રનું શરીર તદ્દન નાશ પામવાની તૈયારીમાં હતું. શરીરનું કાર્ય તો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે થયાંજ કરે છે. ડાકટરો વૈદ્યો વગેરે સર્વ તેમને એટલો બધો પરિશ્રમ કરતાં રોકવા લાગ્યા. તેમનું શરીર પણ ધીમે ધીમે શય્યાવશ-નિર્બળ-થતું ગયું. એવા વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર ઉપર તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેથી તેમનું શરીર કાળ-આસની દીશામાં ખેંચાવા લાગ્યું હતું. પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે: કેટલાક યુવકોએ ગૃહ નિવાસ બંધ કરી રામચંદ્રની પાસે યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કર્યો હતો. રામચંદ્ર તેમને પોતાના પુત્ર પેઠે જાણી સર્વ વિષયમાં તેઓ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે હમેશાં યત્ન કરતા. તેમને સદૃપદેશનું દાન કરીને, ઉચ્ચ વિદ્યાના સંસ્કારી બનાવીને, એટલુંજ નહિં પણ કોઇ કોઇ માટે ધારવા કરતાં વિશેષ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે એવી વ્યવસ્થા કરીને અને તે સર્વ ઉપરાંત તેમના જીવનમાં ધર્મની વિમલ ભાવનાનો સંચાર કરી દઇ, તેમને જનસમાજનાં મુખ્ય ઉજ્જવલ રત્નના રૂપમાં બદલી દેવાની વાસના, તેમના હૃદયમાં નિરંતર નિવાસ કરતી. એ પ્રકારે સચ્ચરિત્રવાન અને સુશિક્ષિત બનાવવા માટે તેઓ તેમને કઠોર નિયમ પાલન કરાવતા, પરંતુ કાલની ગતિને કોણ રોકી શકે છે ? કેટલાક તેમની શિક્ષા પ્રણાલીને અપ્રીતિકર જાણી તેમના ઉત્તમ સાશનમાંથી ન્હાસી દૂર ચાલ્યા ગયા હતા, અને યૌવનને યોગ્ય એવી આકાંક્ષાઓથી લોભાઇ, ક્ષણિક સુખકર જીવન વ્યતીત કરવા આકર્ષાયા હતા !

યુવકોનું એવું દુષ્ટ વર્તન જોઇ રામચંદ્રના મનને વિશેષ દુઃખ થવાથી તેમનું શરીર વિશેષ વ્યાધિગ્રસ્ત થયું હતું. ગમે તેમ હો, કેટલાક દિવસ પછી વૈદ્યોની આજ્ઞાથી અને શરીરની અસુસ્થતાને લીધે તેઓ પ્રત્યેક મહિને ધર્મ સંબંધી જે ભાષણો કરતા તે કરી શક્યા નહિં. માત્ર "તત્ત્વમંજરી" માસિક પત્રિકા દ્વારાજ ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવનો ઉપદેશ–પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

જો કે પ્રત્યેક મહિને મહિને ભાષણો બંધ રહ્યાં ખરાં પરંતુ પ્રત્યેક રવિવારે યોગોદ્યાનમાં ભક્તો એકત્ર થતાંજ તેઓ પ્રથમની પેઠે તેઓની સાથે કીર્તન, ભજન, અને તત્વજ્ઞાન સંબંધી ચર્ચા ચલાવતા. તેઓ ગુરૂદેવના ઉપદેશાનુસાર સર્વને તત્વજ્ઞાન સમજાવતા. તેમ કરવામાં પણ તેઓ શરીરની સુખાકારી તરફ લક્ષ્ય રાખતા નહિ. તેઓ શરીરના ધર્મનું પ્રતિપાલન કરતા નહોતા એમ કહી સાધારણ નરનારીઓ કદાચ તેમને દોષિત કરશે અને અમે પણ કદાચ તેજ આદર્શ લઇને આલોચના કરીએ છીએ એમ કહીને અમને પણ તેમના ક્રોધનું કારણ બનાવી દેશે પરંતુ શું કરીએ ? જે સત્ય છે તે આ સ્થળે લખી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વળી જગતના ઇતિહાસમાં અને સાધુ મહાત્મા અને ભક્તોના જીવનમાં એવીજ ઘટના વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. એ મહાત્માઓ સ્થૂલ–જડ–કરતાં ચૈતન્ય તરફ અધિક દૃષ્ટિ રાખતા જણાયા છે. જડ દેહ તરફ તેઓની દૃષ્ટિ અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં આકર્ષાય છે. જે મનુષ્યે એક વખત આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી ચિદાનન્દનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, જે મનુષ્યે એક વખત પ્રેમમય ભગવાનની મોહન-મૂર્તિનું દર્શન કરી આનંદ સાગરમાં તરવા માડ્યું છે, તે તેજ વિષયમાં મગ્ન રહી પોતાને-જડદેહને વિસરી જાય, તેનું મન નશ્વર-ક્ષણભંગુર-જડ શરીર

તરફ સતત્ દૃષ્ટિ રાખતાં કંટાળે અને હૃદયેશ્વર-ઇશ્વર-તરફ દોડવા ચ્હાય તેમાં વળી વિશેષ આશ્ચર્ય શું ? આપણે વિષયાસક્ત જીવો છીએ ! શરીરની સુખ–સ્વચ્છંદના તરફજ આપણી દૃષ્ટિ આકર્ષાઇ રહે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. શરીર આનંદમાં રાખવું. ગાડી, ઘોડા દોડાવવા અને સુંદરી સ્ત્રીયોનો સહવાસ રાખવા, મિષ્ટાન્નાદિ ભોજન કરવાં અને શરીરને જાડુ લટ્ઠ બનાવવું એજ આપણું એક માત્ર કર્તવ્ય મનાય છે ! અને એમ કરતાં ઘણા શ્રીમંતો વ્યાધિના ભોગ થઇ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવી ભોગવીને એક દિવસ મરણ શરણુ થાય છે ! તેમની એવી સ્થીતિ બીજા શ્રીમંતો તથા સાધારણ સ્થીતિના મિત્રો વગેરે નજરે જુવે છે છતાં તેમનું ચિત્ત ઇશ્વર પ્રાપ્તી તરફ વળતું નથી એ શું થોડા આશ્ચર્યની વાર્તા છે ? * પ્રભો !

---

*ગુજરાતના એક લક્ષાધિપતિનું મૃત્યુ થયું તે વખતે તેમને કેટલાક દિવસ ભયંકર માંદગી ભોગવી અતિશય મનઃ ક્લેશ થયો. તેમનું સમસ્ત કુટુંબ–સ્નેહી વગેરે અતિશય દુઃખી થયાં. ડાકટરોએ ઘણોએ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો; પરંતુ છેવટે તેમનો નશ્વર દેહ આ સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો ! એવા શ્રીમંતો કલાક બે કલાક ઈશ્વરનું સ્મર્ણ કરે છે ત્યારે ૮–૧૦ કે ૧૨–૧૪ કલાક દ્રવ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તેમાંજ ગુંથાઈ રહે છે ! દ્રવ્ય પ્રાપ્તી માટે આકાશ પાતાળ ઊથલાવી નાંખવામાં આવે છે પણ ઈશ્વર પ્રાપ્તી માટે તેમણે એકપણ દિવસ–એક ક્ષણ પણ–પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું જાણવામાં નથી ! આવીજ સ્થીતિ અનેક શ્રીમંતોની છે. તેમને જોઈએ તેવું શરીર સુખ મળે છે એટલે જાણે ઈશ્વર તેમને ઘેર વેચાઈ ગયો હોય એમજ તેઓ સમજે છે ! અને ઈશ્વર પ્રાપ્તી સબંધી લક્ષ્ય આપતા નથી. તેઓ જ્યારે મૃત્યુની શય્યાપર પડે છે, ત્યારેજ તેમને "ઈશ્વર"નું ભાન થાય છે. પણ તે સર્વ વ્યર્થ ! દ્રવ્યની અનુકૂલતા હોય તેમણે તો "ઈશ્વર" પ્રાપ્તી સંબંધી ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઈશ્વર-દર્શન—આત્મ દર્શન કરવા યત્ન કરવો જોઈએ—લેખક.

અમને એ દોષોથી બચાવો અને અમારી ચિત્તવૃત્તિ જડરાજ્ય તરફથી ચૈતન્ય રાજ્ય તરફ લઈ જાઓ. પ્રભો ! અમને તમારાં દર્શન કરાવો ! અમારી એજ યાચના છે ! વાચક ! શ્રીરામકૃષ્ણદેવનો વિજય પ્રચાર કરતાં અને તેમની સેવા કરતાં કરતાં ભક્ત રામચંદ્રના જીવનને દોઢ વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયું. તેમનું શરીર અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, જો કે દિન પર દિન રોગમાં વૃદ્ધિ થયા કરતી હતી, તેમ છતાં તે સમયે કોઇએ કલ્પના કરી ન હતી કે ધર્મ–ગગનનું એ અતિ ઉજ્જવલ નક્ષત્ર, ચિરકાલને માટે શીઘ્ર અસ્ત પામી જશે અને તેમની ગેરહાજરીમાં ધર્મ માર્ગના અનેક પ્રવાસીઓ, ગાઢ અંધકારમાં–પ્રકાશ નહિં જોવાથી–દિશા ભૂલી જઈ વિકટ માર્ગે ભ્રમણ કરશે અને અંધકારમાં અથડાઇ મરશે !

જોત જોતામાં વિક્રમ સંવત ૧૯૫૫ ની વિકાળ હેમન્ત ઋતુ આવી ઉપસ્થિત થઇ. મહાત્મા રામચંદ્રનું શરીર અતિશય દુર્બળ થઇ પડયું હતું. તેમના શરીરમાં રક્ત એટલું બધું ઓછું થઇ ગયું હતું કેઃ શરીરની સુંદરતા નષ્ટ થઇ ગઇ હતી. શરીર ફિકકુ પડયું હતું. અતિશય ચિન્તાઓને લીધે માત્ર મુખ શ્યામ વર્ણનું જણાતું હતું. આલબિમિન્યુરિયાને લીધે પગે સોજા જણાતા હતા. રામચંદ્ર કહેતા કે તેમના હૃત્ પિણ્ડના કોઇ એક સ્થળમાં વ્યાધિ થયો છે. ઘરમાં દાદરે ચઢતાં તેમને શ્વાસ ચઢતો. ડૉ. નિશિ બાબુ દવા કરતા હતા. કાર્તિક પૂજનના એક બે દિવસ પછી તેમણે એક દિવસ રાત્રે યોગોદ્યાનમાં શયન કર્યું હતું. મધ્ય રાત્રે એકાએક તેમને શ્વાસનું દર્દ ઉપડયું. રામચંદ્રના પિતામહને હાંફણનું દર્દ હતું. પિતામહના અનેક સદ્‌ગુણના વારસા સાથે રામચંદ્રને એ રોગ પણ વારસામાં મળ્યો હતો. કોઇ વખત શ્વાસના દર્દને લીધે તેમને બહુ દુઃખ ભોગવવું

પડતું, પરંતુ ડાકટરોની દવાથી તે મટી પણ જતું. મધ્ય રાત્રે સહસા શ્વાસ ઉપડવાથી તેમનો જીવ ગભરાવા લાગ્યો. તેમણે એક સેવકને બોલાવી ઔષધ માગ્યું આયોડાઈડ ઓફ પોટાસિયમ એ શ્વાસને માટે એક અમોઘ ઔષધ કહેવાય છે. રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સેવકે તેજ ઔષધનું તેમને સેવન કરાવ્યું, પરંતુ તેથી કાંઇ ફાયદો થયો નહિ. રામચંદ્રે એક વખત, બે વખત અને ક્રમે ચાર વખત (૭૦ ગ્રેન) એ ઔષધ ઉપરા ઉપરી લીધું પરંતુ એટલું બધું ઔષધ કોણ જાણે ક્યાંયે તણાઇ ગયું! તેમને ક્ષણે ક્ષણે શ્વાસ લેવા મૂકવાનું બહુજ દુઃખકર થઈ પડયું. પોતાના એક બીજા હત્ ભાગ્ય સેવકને બોલાવવા મોકલ્યું, અને બારી બારણાં ઉઘાડાં મૂકાવી અતિશય કષ્ટે શ્વાસ લેવા મૂકવા લાગ્યા. સેવક આવતાંજ બન્નેએ આલિંગન કર્યું, તે પછી શ્વાસનું દર્દ તેમને વિશેષ દુઃખ દેવા લાગ્યું. રોગ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. બીજા એક બે ભક્તો ઉદ્યાનમાં નિવાસ કરતા હતા તે તેમને પંખો નાંખવા લાગ્યા. જાણે આકાશ તેમને વાયુ શૂન્ય જણાવા લાગ્યું. થોડીવાર પછી તો તેઓ તદ્દન અચેતન થઈ પડયા અને તેમના શરીરે કમ્પ ઉત્પન્ન થઇ મૃત્યુનાં પૂર્વ લક્ષણની પેઠે ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. જે બે સેવકોને ગળે બાઝી તેઓ અર્ધ શયન અને અર્ધ બેઠેલા જેવી સ્થીતિમાં રહી આટલું બધું કષ્ટ સહન કરી રહ્યા હતા તેઓ તરૂણ વયના અને ક્ષીણ બુદ્ધિના હતા. આવી ભયંકર સ્થીતિમાં-વિપત્તિમાં શું કરવું તે તેઓ સમજી શકયા નહિં. જો કે કલકત્તે ડાકટરોને અને આત્મીય સ્વજનોને ખબર આપવા માટે માણસો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ એક કલાક પહેલાં કલકત્તેથી કોઇ આવી પહોંચે એવો સંભવ નહતો. બન્ને યુવકો મૂઢ બની પોતાના ઈષ્ટદેવતા

ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ દેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અરણ્ય જંગલ ભેદ કરીને પ્રભુનાં શ્રીમંદિરથી થોડે છેટે રૂંધાયલે કણ્ઠે આર્ત સ્વરે થતો "રામકૃષ્ણધ્વનિ" સંભળાવા લાગ્યો. પોતાના જીવન મરણના એક માત્ર સહાયક મહાત્મા રામચંદ્રને માટે હત્ ભાગ્ય યુવકો મન પ્રાણ પૂર્વક પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અસહાય, ઉપાયહીન નિર્બળ મનુષ્યોને માટે રોદન સિવાય બીજું બળ શું હોય ? કંગાલના પ્રભુ, દીનના બંધુ, અસહાયના સહાયક, ભગવાન્ શ્રીરામકૃષ્ણદેવે તેમની પ્રાર્થના એક વખત સાંભળી. રામચંદ્રમાં ચૈતન્ય આવ્યું. જોકે ત્યાર-પછી બે ત્રણ વખત પ્રથમની પેઠે શ્વાસ ઘેરાઇ જવા માંડયો ખરો પરંતુ પ્રભુની કૃપાથી તે ધીમે ધીમે ઓછો થવા લાગ્યો. ત્યારપછી ડાકટર અને વૈદ્યોની દવાથી કેટલાક દિવસ પછી તેમણે એક પ્રકા-રનું આરોગ્ય ભોગવ્યું.

પરંતુ તેમની આરોગ્યતા થોડા દિવસને માટેજ હતી. તેમનો જીવાત્મા દેહપિંજર ભાંગી નાંખી પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવની પાસે જવા માટે વ્યગ્ર થઇ રહ્યો હતો. તેથી આ પાપથી કલંકિત થયેલી પૃથ્વીના પાપાચરણની વચમાં તેઓ ઘણા દિવસ નિવાસ કરવા ઇચ્છેજ કેમ ? જે થોડાક દિવસ તેમણે આપણી વચ્ચે નિવાસ કર્યો તે માત્ર જગત્ના જીવો પ્રત્યે કરૂણામય પ્રભુની કિંચિત્ કરૂણાને લીધેજ, અને ભક્તજનોના અતિ આગ્રહને લીધેજ ! બેચાર દિવસ કામ કરતાં કરતાંજ તેમને શરીરમાં અતિશય દુર્બળતા જણાવા લાગી. એક દિવસ મેડિકલ કોલેજમાં નોકરી કરી રહ્યા પછી સાંજે તેમના સિમુલિયા સ્થિત મકાનમાં બેઠા હતા તે સમયે શ્રીરામકૃષ્ણ-દેવના એક સન્યાસી ભક્તે તેમના શરીરની દુર્બળતા જોઇ તેમને તે દિવસે તેજ મકાનમાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. રામચંદ્ર શરીરે

નાના પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરતા હતા તેથી તે ભક્તનો આગ્રહ માન્ય કર્યો. તે દિવસે મધ્ય રાત્રે તેમને પુનઃ શ્વાસનો રોગ પ્રથમની પેઠેજ ઉપડયો અને અતિશય દુઃખ થયું. સમસ્ત રાત્રિ અતિશય દુઃખ થયા પછી પ્રાતઃકાલમાં જોકે તે થોડું ઓછું થયું ખરૂં પરંતુ તેમના પગથી તે ઉદર સુધી, શરીરનો નિચલો ભાગ સોજાથી ફુલી ઉઠયો અને નાના પ્રકારની પીડા થવા લાગી. તેમનામાં ઉઠવાની શક્તિ પણ રહી નહિં.

રામચંદ્ર આ પ્રમાણે દોઢ મહિના સુધી રોગ–શય્યામાં પડી રહ્યા. દુઃખ–કલેશની સીમા નહતી. આહાર અને નિદ્રાનું નામ નહતું. કિંચિત્ આહાર કરતા તે ઉલટી દ્વારા નીકળી જતું. પ્રથમથીજ શયન તો કરી શકતાજ નહિ. શયન કરતાંજ શ્વાસ રોકાઇ જતો હોય તેમજ થતું. પ્રત્યેક રાત્રે તેમને કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડતું તેનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી! અતિશય દુઃખ! અતિશય કલેશ! મધ્ય રાત્રિનો સમય છે, મોહોલ્લાનાં સર્વ જીવો નિદ્રાના સુખ શાંતિ-મય ખોળામાં આલોટી રહ્યાં છે, પરંતુ રામચંદ્ર જાગ્રત છે! તેમની બે બાજુએ બે સેવકો ઉઘાડી આંખે તેમના મુખ સ્હામે જોતા બેસી રહ્યા છે, રામચંદ્ર એક વખત શયન કરવાનો યત્ન કરે છે પણ તેમ કરી શકાતું નથી. પુનઃ સેવકોનો આધાર લઇ ઉઠી બેઠા થાય છે, અને વારંવાર "જય પ્રભુ" "જય પ્રભુ" શબ્દોચ્ચાર કરી ગુરૂદેવનું નામ સ્મરણ કરી ઉંડા શ્વાસ મૂકે છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક અનેક રાત્રિ વીતવા લાગી છે. ડાકટરો ઉપરા છાપરી ઔષધોનો પ્રયોગ કરી થાકયા પણ તેમનાથી કંઈ ફાયદો થયો નહિં. તેઓ તદ્દન નિરાશ થઇ ગયા, પરંતુ ભક્તોએ આશા છોડી નહિ. તેમણે ધાર્યું કેઃ "જેની પાસેથી વૈદ્યોમાં વિદ્યા–બુદ્ધિ

આવી છે તેજ (ઇશ્વર) રામચંદ્રનો રોગ મટાડી દેશે. તેમણેજ રોગને જન્મ આપ્યો છે. તેઓજ રોગને નિર્મૂળ કરી દેશે. ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવ શું એટલા બધા નિષ્ઠુર થશે કે મુખ ઉચું કરી આપણા રંક તરફ જોશે પણ નહિં ? પરંતુ હાય ! તેમની આશા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઇ. તે પુનઃ કદી પણ પૂર્ણ થઇ નહિ. તેમણે પ્રેમને વશ થઇને જે પ્રાર્થના કરી તે ભગવાને કોણ જાણે શા કારણથી પરિપૂર્ણ કરી નહિં ! તે તો તે ભગવાનજ જાણે ! આપણે ક્ષુદ્ર માનવ જીવો એમાં શું સમજીએ ?

આ પ્રમાણે દોઢેક મહિનો વીતી ગયા પછી એક દિવસ એક ડાક્ટર બંધુએ આવી મકાન બદલવાની સલાહ આપી. સિમુલિયા-સ્થિત મકાનમાં જોઇએ તેટલો તડકો પ્રવેશ કરતો નહિં હોવાથી તેમણે તેમને અન્ય નિવાસ કરવાની સલાહ આપી. રામચંદ્રે પણ તે સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું કબુલ કર્યું. તેમનો એક જામાત્ર અને એક સેવક સારા મકાનની શોધ કરવા ઘર બહાર નિકળતા હતા એજ સમયે ગોગોદ્યાનમાંથી એક હતભાગ્ય ચરણાશ્રિત સેવક તેમને માટે ગુરૂદેવનો મહાપ્રસાદ લઇ આવી ઉપસ્થિત થયો. પ્રભુ ભક્ત રામચંદ્ર નિત્ય ગુરૂદેવનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરી અતિશય આનંદ પામતા. પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યા પછી તે સેવકને મકાન બદલવાની વાત તેમણે કહી. પછી કહ્યું કે: "ભાઈ! મકાન બદલવાથી શો લાભ થશે ? મ્હને બગિચામાં-યોગોદ્યાનમાં-લઈ જાઓ. તમે ડાકટર વૈદ્યોની ઘણીયે દવાઓ કરાવી પણ કાંઇ વળ્યું નહિં. હવે મ્હને શ્રીગુરૂદેવની પાસે જવા દો ! ત્યાં જઇને હું તેમનું ચરણામૃત અને પ્રસાદ ગ્રહણ કરીનેજ સર્વ દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ શકીશ." એ સાંભળી તેમના સગાં સંબંધી જનો અનેક વાંધા દર્શાવવા લાગ્યાં. "તે સ્થાન સારૂં

નથી. તે સ્થળે ડાક્ટર વૈદ્યો આવવા ઇચ્છતા નથી. તે નિર્જન જંગલમાં વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરે જવાય ખરૂં?" વગેરે અનેક વાતો કહેવા લાગ્યાં, પરંતુ ભક્તરાજ રામચંદ્રે તેમનું કાંઈ પણ માન્યું નહિં. તેમના પ્રાણ તો શ્રી ગુરૂદેવની પાસે જવા તલ્પી રહ્યા હતા, ત્યાં પછી તેમને કોણ રોકી શકે એમ હતું? પ્રભુની સમાધિનું પૂજન અને આરતિનાં દર્શન કર્યે ઘણા દિવસ થયા હતા તેથી તેમનું ચિત્ત ત્યાં ગયું હતું. આત્મીય સ્વજનો સાથે થોડો ઝગડો થયા પછી બગિચામાં જવા માટે તેમનું ચિત્ત વ્યગ્ર થઇ ઉઠયું!

યોગોદ્યાનમાં જવા માટે રામચંદ્રનું ચિત્ત એટલું બધું વ્યગ્ર થયું હતું કે: તેઓ પોતાની મેળેજ ઉઠી ઉભા થયા હતા. વ્યાધિને લીધે તેઓ એટલા બધા દુર્બળ થઈ ગયા હતા કે તેઓ પોતાની મેળે પાસુ બદલવા પણ શક્તિમાન નહતા તેમ છતાં માનસિક બળ વડે, અભાવનીય વિક્રમ વડે, એકાએક તેમને ઉભા થયેલા જોઈ સર્વને અતિ આશ્ચર્ય થયું! ત્યાર પછી તેમને પાલખીમાં બેસાડી યોગોદ્યાન તરફ લઇ ગયા. ઉપરોક્ત પ્રિય સેવકને લઈ, સ્વજન આત્મીયના સ્નેહ મમતાને અતિ તુચ્છ ગણી, પુણ્ય ભૂમિ યોગોદ્યાનમાં જઇ પ્રભુનાં પાદ પદ્મમા આશ્રય ગ્રહણ કરવા માટે તેમણે પ્રયાણ કર્યું. વાંચક બંધુ! સાધારણ મનુષ્યો વ્યાધિગ્રસ્ત થતાંજ ઘેર બેઈ સ્ત્રી પુત્ર, કન્યા અને આત્મીય સ્વજન વર્ગની સેવા અને યત્ન માટે લાલચુ બને છે, અને શ્રીમંતો તો વળી એમ કરીને પોતાને વિશેષ ડાહ્યા માને છે! તેમને ઇષ્ટદેવ ભાગ્યેજ યાદ આવે છે. એવી વખતે તે પોતે અથવા સગાં વહાલાં આસપાસ વકીલે મોઢે બેસી તેની પુંજી સંબંધી પૂછપરછ કરી સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને વિલ પણ કરાવી લે છે, અને મરણ સુધી તેવા મનુષ્યનું

ચિત્ત તેમાં ને તેમાંજ ગુંથાઈ રહે છે. તેમને ઇશ્વરનું સ્મરણ કે સત્સંગ કરવાનું મનજ થતું નથી! અરે તેમ થાય પણ શી રીતે? જેણે જીવન પર્યંત જે પાપાચરણ કર્યાં હોય અને જે પ્રપંચ કર્મો કરી લોકોને ફસાવ્યા હોય તેવાંજ પાપ કર્મો તેની નજર આગળ તરવરતાં હોય છે! અનેક મનુષ્યો બેભાન થઇ અઘોર દશા ભોગવતા હોય છે! ત્યાં પછી ઇષ્ટદેવ કેવા અને ભગવાન કેવા? આવાં અનેક દ્રષ્ટાંતો અમે નજરે જોયાં છે અને જોઇએ છીએ છતાં પાપથી ભરેલા માનવ-હૃદયમાં ઇશ્વરનું સ્મરણ થતુંજ નથી! ગમે તેમ હો પરંતુ મહાત્મા રામચંદ્ર તેવી પ્રકૃતિના મનુષ્ય નહતા. તેમના હૃદયમાં ભક્તિનો સાગર ઉછળી રહ્યો હતો. તેમણે ગુરૂભક્તિમાં જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. તેમના પવિત્ર હૃદયમાં પતિત પાવન ગુરૂદેવનો નામ મહિમા છવાઇ રહ્યો હતો, અને ગુરૂ મંત્રનો જાપ થયા કરતો હતો. પાપ તે શું એજ જેઓ જાણતા નહતા, તેને પત્ની, કન્યા અને સ્વજનનો મોહ કયાંથી હોય? એવા મહાન્ પુરૂષના મનમાં ક્ષણે ક્ષણે ઇષ્ટ દેવતાનું સ્મરણ થયા વિના કેમ રહે? સાધારણ પ્રપંચી-પાપી મનુષ્યોનું ચિત્ત મરણ સમયે સ્ત્રી પુત્રાદિક અને લક્ષ્મી તરફ આકર્ષાય છે તે તમે પ્રતિદિન જોઇ શકો છો પરંતુ ગુરૂભક્ત, ઇશ્વર પ્રેમી, પવિત્રાત્મા રામચંદ્રનું શરીર એટલું બધું વ્યાધિ ગ્રસ્ત-નબળ છે કે પ્રતિક્ષણે પંચ મહાભૂતનું શરીર ત્યાગ કરવાનો સંભવ ઉપસ્થિત થયો છે, છતાં ગોગોદ્યાન તરફ જવાનાં આચરણ અને ગુરૂદેવનું નામ સ્મરણ એ શું અસ્વાભાવિક અદ્ભૂત નથી? મહાત્મા રામચંદ્રનું એવું વર્તન જોઇ પ્રત્યેક ભક્તિવાન પુરૂષ તેમને મુક્ત કણ્ઠે મહાત્મા-સાધુ-પુરૂષ કહ્યા વિના કેમ રહેશે? તેમની ગુરૂ ભક્તિને ધન્યવાદ આપ્યા વિના કેમ રહેશે?

રામચંદ્રે હાસ્યભરિત વદને ગોગોદ્યાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં શિષ્ય સેવકને કહ્યું: "બચવા પામ્યા ખરા." તેણે કહ્યું: "આટલા બધા દિવસ પછી શનિ દેવતાએ તમને મુકત કર્યા." રામચંદ્રે ઉત્તર દીધું: "સત્ય કહ્યું." શિષ્ય સેવકે કેટલાએ આશાના કિલ્લા બાંધ્યા હતા કે: ગુરૂ દેવના સમીપ જતાંજ રામચંદ્રનો વ્યાધિ સારો થઇ જશે પરંતુ હાય! તે સમયે તે સમજી શકયો નહિં કે તેની આશા માત્ર આકાશ કુસુમવત્ મિથ્યા છે! તે અપૂર્ણ રહી જઇ તેને ચિરદિન તૃષાનલમાં દગ્ધ કરી દેશે! રામચંદ્ર યોગોદ્યાનમાં આવ્યા એટલે તેમની ઇચ્છાનુસાર તેમને શ્રી ગુરૂદેવના મંદિર આગળ લઇ ગયા. તેમણે ગુરૂદેવને પ્રણામ કર્યા અને મંદિર સ્હામે જોયા કર્યું. તે સમયે મધ્યાહ્નના ૩ વાગ્યા હશે. મંદિરના દ્વાર ઉઘાડી દર્શન કરાવવાની સેવકે ઇચ્છા જણાવતાં પ્રભુની નિદ્રા ભંગ થવાનો સમય નહિ હોવાથી ના કહી. એ સમયે તેમને મનમાં એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે જેથી તેઓ પોતાનું કષ્ટ તદ્દન ભૂલીજ ગયા હતા. માત્ર શ્રી ગુરૂદેવનુંજ ધ્યાન થયા કરતું.

ધીમે ધીમે સન્ધ્યા સમય થયો. એક ઓરડામાં શય્યા હતી. રામચંદ્રે ત્યાં શયન કર્યું હતું. ત્યાં ગયા પછી તેમની વ્યાધિમાં વૃદ્ધિ થઇ. સાયંકાલ થતાં થંડીનું જોર વધ્યું તેમ તેમ શ્વાસ વિશેષ ચઢવા લાગ્યો. જે બે સેવકો હમેશાં તેમની પાસે રહેતા તેઓ ગુરૂદેવનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા. તેઓ માત્ર પોતાનું આશાસ્થળ પ્રભુનાં પાદ પદ્મનું સ્મરણ કરી કરૂણ કણ્ઠે રામકૃષ્ણ-સંગીત ગાવા લાગ્યા. મહાત્મા રામચંદ્ર, દુઃખ દર્દ ભૂલી જઇ શાંત ચિત્તે ગુરૂદેવનાં ગુણગાન સાંભળવા લાગ્યા-કહો કે દર્દમાંથી ચિત્તવૃત્તિ ખસેડી ગુરૂદેવનાં ચરણકમળમાં ચિત્ત જોડી દીધું! તેઓ વ્યાધિને ભૂલ્યા. તેમણે

એક ચિત્તે પ્રભુનું નામામૃત પાન કરવા માંડયું. રાત્રિનો ગાઢ અંધકાર ભેદ કરી, રામકૃષ્ણ—નામ ધ્વનિત થવા લાગ્યું. જંગલમાં ચારે દિશામાં રામકૃષ્ણનામોચ્ચાર સંભળાવા લાગ્યો, તેથી જંગલના જીવ જંતુઓ પણ પવિત્ર થવા લાગ્યાં! આ સમયે ભકત રામચંદ્ર નિર્વાક્, શાંત, સ્થીર, ગુરૂદેવના ધ્યાનમાં મહા નિમગ્ન થઇ રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી તેમણે સેવકોને સંગીત ગાતા બંધ કર્યા. તેઓ પણ શાંત સ્થિર થઇ ગયા. જાણે સમાધિ સ્થીતિમાં ન હોય! કેટલીક વાર એક ચિત્ત થયા પછી પુનઃ તેમને શ્વાસ થવા લાગ્યો અને સેવકો પણ રામકૃષ્ણ—નામ—ગાન કરવા લાગ્યા. એ સ્થીતિમાંજ રાત્રિ વ્યતીત થઇ ગઇ.

નિત્ય રાત્રિનો સમય રામકૃષ્ણદેવનાં ભજન ગાવામાંજ વીતવા લાગ્યો. વ્યાધિ કોઇ પણ રીતે ઓછો થતો નહિ. ભક્તો નિશિબાબુને ઔષધ માટે ત્યાં લઇ આવ્યા. નિશિબાબુએ તેમની નાડી વગેરે તપાસી કહ્યું: “આશા બહુજ ઓછી છે, તેમ છતાં ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો સારૂં થાય પણ ખરૂં.” કોઇક પ્રસંગે ઉલટી થતી તે વખતે રામચંદ્રને તેમાં લોહી પડતું. ડાકટરને નિરાશ થવાનું એજ મુખ્ય કારણ હતું, છતાં તેમણે આશા આપી ઔષધની વ્યવસ્થા કરી. જોકે રામચંદ્રને ઔષધ સેવન કરાવ્યું ખરૂં પરંતુ તે તેમના પેટમાં ટકી શકયું નહિ. ઔષધ પેટમાં પડતાંજ ઉલટી થઈ નીકળી જવા લાગ્યું. ઔષધથી ફાયદો થતો નહિં હોવાથી રામચંદ્ર પણ ઔષધ ઉપર ગુસ્સે ભરાયા હતા. એ જોઇ ડૉ. નિશિબાબુએ હોમિયોપથી ઔષધનું સેવન કરાવવાની સલાહ આપી. ડૉ. પ્રતાપચંદ્ર મજુમદારને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે ઔષધ આપ્યું ખરૂં પરંતુ વિશેષ આશા બતાવી નહિ. ભક્તજનોનાં મુખ મણ્ડલ મલિન થઇ

ગયાં. આ સમયે સર્વે કેવળ શ્રી ગુરૂદેવની કૃપા ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેઠા. એ સેવકોમાંથી એક સેવક, "રામચંદ્રની આરોગ્ય કામના" માટે અનશન વ્રત ગ્રહણ કરી ગુરૂદેવના મંદિરમાં પડયો રહ્યો. પરંતુ તેમનું અદ્રષ્ટ જીવન પર્યંતને માટે દગ્ધ થયું છે એવું આટલું બધું જોવા છતાં તે કલ્પના કરી શકયો નહિં. મહાત્મા રામચંદ્ર સંવત ૧૯૫૬ ના પોષ વદ ૧૩ ને બુધવારે યોગોદ્યાનમાં આવ્યા હતા. માઘ શુદિ ૩ ને સોમવાર પર્યંત તેમણે એવીજ સ્થીતિમાં દિવસો વ્યતીત કર્યા હતા.

માઘ શુદિ ૪ ને મંગળવારના પ્રાતઃ સમયથી રામચંદ્રનું શરીર અત્યંત નિર્બળ જણાવા લાગ્યું. એક પ્રકારની અઘોર નિદ્રાએ આવી તેમને ઘેરી લીધા. બધાએ ધાર્યું કે: કદાચ નિદ્રા પછી તેમનું શરીર સારૂં થઇ જશે. બે ત્રણ દિવસ પર્યંત રામચંદ્રે એક પ્રકારે આહાર બંધજ કરી દીધો હતો. કેવળ વચમાં વચમાં ગુરૂદેવનાં ચરણામૃતનુંજ પાન કરતા. તે દિવસ પણ એ પ્રમાણેજ વીત્યો. સાંજે મેડિકલ કોલેજના બે ડાકટર મિત્રો તેમને જોવા આવ્યા હતા. રામચંદ્રે તેમને અને ઓફિસના બીજા બાબુઓ તથા સાહેબ વગેરે સર્વને અંતઃકરણનો પ્રેમ અને શ્રદ્ધા દર્શાવી, અને સર્વને તે સંદેશો કહેવા જણાવ્યું. મિત્રોએ તેમને વધારે બોલવાની ના પાડવાથી તેઓ ચુપ થઇ ગયા અને નિદ્રાવશ થયા. તે સમયે રામચંદ્રનો શ્વાસ સહજ ઊંડો વહેતો હતો. એ જોઇ તેમણે રામચંદ્રની સેવા કરનાર સેવકોને કહ્યું કે: "જો રાત્રે શ્વાસ હજી પણ વધારે ઊંડો વહન થાય તો ડાકટરને ખબર આપજો."

સન્ધ્યા સમય પછી રામચંદ્રના શરીરને વિશેષ કલેશ જણાવા લાગ્યો. નિદ્રા તો આવતીજ નહતી. તેઓ એક વખત શયન કરતા

અને થોડી ક્ષણમાંજ ઉઠીને બેઠા થતા તેમનો શ્વાસ પ્રશ્વાસ પણ દિવસના કરતાં ઉંડો વહેવા લાગ્યો, પૂર્વે કથિત બે સેવકોમાંથી જે એક સેવક રામચંદ્રની નજીક હતો તે પોતાની માતા (રામચંદ્રની સહધર્મિણી *) ને બોલાવી લાવ્યો. આ સમયે રામચંદ્રના બીજા બે શિષ્યો, ઘણે દિવસે તેમને જોવા આવ્યા હતા. રામચંદ્રે તેમાંના એકને બહુ કષ્ટ થાય છે એમ જણાવ્યું તેમણે ઉક્ત સેવક સાથે સલાહ મસલત કરી કલકત્તે ડાક્ટર પ્રતાપચંદ્ર મજુમદારને સમાચાર આપવાનું કહ્યું, તે જવા તૈયાર થયો, પરંતુ એટલામાંજ રામચંદ્ર સત્વર દેહ ત્યાગ કરશે એમ જાણી પેલા હતભાગ્ય સેવકને તેમના પંચત્વ પછી શું કર્તવ્ય કરવું તે સંબંધી યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો. તેમ છતાં કોઇપણ પ્રકારે તે સમજી શક્યો નહિં કે રામચંદ્ર જેવું અમૂલ્ય રત્ન તે સત્વર ગુમાવશે. તેથી તેણે તેમને એવી અકલ્યાણકર કથા કહેવાનો પ્રાર્થના પૂર્વક નિષેધ કર્યો. કેટલીક વાર પછી રામચંદ્ર ઉઠીને બેઠા થયા અને સેવકના ખભા ઉપર મસ્તક ટેકવી તેના ખોળામાં શયન કર્યું. ગુરૂદેવ રામચંદ્રને અતિશય દુઃખ થતું જોઈ સેવકે તેમના હૃદય ઉપર હાથ મૂકી વારંવાર ઉચ્ચ સ્વરે "રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર કર્યો. એ સમયે રામચંદ્રનાં નેત્ર મિંચાયલા અને જાણે પ્રભુનાં ધ્યાનમાં નિમગ્ન હોય તેમ જણાતું હતું. તે પછી કેવળ એક બે ઉંડા નિશ્વાસ નાંખેલા જણાયા હતા. આ સમયે કલકત્તે ગયેલા પેલા બે શિષ્યો ઔષધ લઇને આવી પહોંચ્યા. ઔષધ તેમના મુખમાં મૂકયું ખરૂં પણ ગળામાં ઉતરી શકયું નહિં, એ જોઇ ચરણામૃત મુખમાં રેડયું, તે ધીમે ધીમે પેટમાં ઉતરી ગયું!

* રામચંદ્રના સહધર્મિણી તેમની સેવા કરવા માટે પોષ વદ ૧૩ ને બુધવારને દિવસે યોગોદ્યાનમાં આવી રહ્યાં હતાં.

એક બે ઘડી પછી (રાત્રે કલાક ૧૦–૪૫ મિનિટને સમયે) નિશ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા બંધ પડી ગઇ. મહાત્મા રામચંદ્રનો જીવન–દીપક ઓલવાઇ ગયો.* ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પરમ પ્રિય ભક્તનો આત્મા તેમનાં ચરણુ કમળ સમક્ષ જઇ હાજર થયો.

* * * * *

પ્રાતઃકાલ થતાં પહેલાંજ પ્રત્યેક ભક્તને ઘેર સમાચાર પહોંચી વળ્યા કેઃ મહાત્મા રામચંદ્રે આ જગતનો ત્યાગ કર્યો છે. એ શોક સમાચાર સાંભળતાંજ તેમનાં છેલ્લાં દર્શન કરવા માટે અનેક સજ્જનો ઉતાવળે પગલે યોગોદ્યાન તરફ જઈ પહોંચ્યા. આઠેક વાગ્યાને સુમારે રામચંદ્રનું મૃતદેહ સર્વે જનસમાજ સમક્ષ લાવવામાં આવ્યું. તેમના શાંત અને વિકસિત કમળના જેવા પ્રફુલ્લિત મુખ ઉપર વિકૃતિનું કોઇપણુ લક્ષણુ જણાતું નહિ. કેટલાટ મહા પાપી પ્રપંચી મનુષ્યોનો ચ્હેરો મરણુ સમયે બગડી ભયંકર થઈ જાય છે, પરંતુ પ્રાતઃ સ્મરણીય, પુણ્યાત્મા, મહા પુરૂષ રામચંદ્રનું શાંત મુખ પ્રકાશ-મય જણાતું હતું. જાણે તેઓ ઘોર નિદ્રામાં સૂતા છે એમજ જણાતું. ભકતો તેમના દર્શન કરતાંજ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા. ચારે દિશામાં હાહાકાર થવા લાગ્યો. ત્યાર પછી રામચંદ્રનો દેહ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણુ દેવના મંદિર સમક્ષ લાવી પધરાવ્યો. તે સમયે શિષ્ય મંડળીએ ગુરૂદેવ સમક્ષ પોતાનું મન કષ્ટ નિવેદન કરી દારૂણુ રોદન કરતાં કરતાં રામચંદ્રના મૃતક દેહને પુષ્પના હાર અને સુગંધિત ચંદન વડે સુસજ્જિત કર્યું. તેઓ તેમને જીવિત દશામાં હૃદયના પ્રેમથી એ પ્રમાણે શણુગારી શકયા નહતા. આજે તેમણે છેલ્લી વખતે ફુલ સજ્જા વડે શણુગાર્યા. કોઇ ભકત પગે, કોઇ કપાળે,

*સંવત ૧૯૫૬ માઘ શુદિ ૪ મંગળવાર.

કોઇ હૃદય પ્રદેશ ઉપર ચંદન વડે લેપન કરવા લાગ્યા. કોઈ ભકત તેમને ગળે પુષ્પ માળ પહેરાવવા લાગ્યો. કોઇ અંજલિપૂર્ણ પુષ્પ લઈ તેમને ચરણે અર્પણ કરવા લાગ્યો ત્યાર પછી સર્વ ભકતો તેમના ચરણને વારંવાર સ્પર્શ કરી નમન કરવા લાગ્યા પરંતુ જે હતભાગ્ય સેવક આશાના આશ્વાસનથી હૃદયમાં હિંમત રાખી વ્યાધિની દારૂણ પીડા સમયે તેમને ઘેરથી યોગોદ્યાનમાં લઇ આવ્યો હતો અને જેના ખોળામાં શયન કરી મહા પુરૂષ રામચંદ્રે આલોક ત્યાગ કર્યો હતો તેના હૃદયમાં ચિર દિનને માટે ભયંકર દાવાનળ પ્રજળી ઉઠયો! તે અતિ આક્રંદ કરવા લાગ્યો. સર્વ તેને શાંત પાડવા લાગ્યા, થોડીવાર પછી રામચંદ્ર અને સર્વ ભકતજનોની છબી પડાવવામાં આવી. પછી ભકતો રામચંદ્રના શબ દેહને ગંગા કિનારે લઇ ગયા. માર્ગમાં તેમની મૂર્તિનાં જેણે અંતીમ દર્શન કર્યા તે સર્વ હાય હાય કહી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા! ગંગા કિનારે ચંદન વગેરે કાષ્ટથી તેમની ચિતા સજ્જિત કરી ભકતોએ તેમનો પુણ્ય–પુંજમય પવિત્ર દેહ સ્થાપન કરી અગ્નિ પ્રદાન કર્યો. ચિતામાંથી પ્રચંડ અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. સર્વ–ભક્ષી અગ્નિ [illegible] કરતો પ્રજળી ઉઠયો. જોત જોતામાં મહાપુરૂષ રામચંદ્રના પવિત્ર દેહને ભસ્મના રૂપમાં બદલી નાંખ્યું! કયાં ગઇ તે પવિત્ર મૂર્તિ અને ક્યાં ગઇ તેમની પુણ્યમય લીલા! સર્વ એક ક્ષણમાં અદ્રષ્ય થઇ ગયું!

સર્વ અદ્રષ્ય થઇ ગયું! શિષ્ય જનોએ દેહાવશેષ અસ્થિ લઇ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિયતમ યોગોદ્યાનમાં સ્થાપન કર્યાં. અદ્યાપિ પર્યંત તે યોગોદ્યાનમાંજ છે. રામચંદ્ર ગયા છે પણ રામની પવિત્ર વિભૂતિ હજી આ જગત્‌માં વિદ્યમાન છે. મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શન પૂજન કરી જેઓ કૃતાર્થ થયા નથી તેમને માટેજ તે વિભૂતિ

છે. યોગોદ્યાનમાં પૂર્વની પેઠેજ પ્રતિદિન ગુરૂદેવનું પૂજન અને ભોગ રાગ આરતિ હજી પણ થાય છે અને પૂર્વની પેઠેજ નિત્ય પ્રાતઃ અને સંધ્યા સમયે શંખ, ઘણ્ટા ધ્વનિ સાથે ગંભીર અને ઉચ્ચ કણ્ઠે "રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર થયાં કરે છે. બધું છે પરંતુ હવે તે "રામ" નથી! તે પ્રભુ ભક્ત, ગુરૂદેવનો અનન્ય ભક્ત, ગુરૂદેવના વચનોને ભગવદ્ વચન માની તે પ્રમાણે વર્તનાર ભક્ત–શિષ્ય નથી. તેની પ્રશાન્ત–મનોહર મૂર્તિનાં કોઇને હવે દર્શન થતાં નથી! હવે રામચંદ્ર પૂર્વની પેઠે હાસ્યભરિત મુખે તત્ત્વજ્ઞાનની કથા કહેતા નથી! હવે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ સંબંધી વાત કરતાં કરતાં તેમનાં નયનમાંથી ક્ષણે ક્ષણે પ્રેમ–અશ્રુધારા વહેતી પણ કોઇ જોઈ શકતું નથી! હવે પૂર્વની પેઠે ભક્ત મિત્રોને "રામ" આલિંગન દેતા નથી! અયોધ્યા તો છે પણ તે "રામ" નથી. મહા પુરૂષ રામચંદ્ર તો નિત્ય-ધામમાં ગયા છે, પરંતુ આ નશ્વર જીવનનાં કેટલાં નરનારી આશ્રયહીન થઇ પડયાં હશે તેનો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી! દીન દુઃખી જનો તો પવિત્ર–નીર–વાહિની ગંગાની પેઠે તેમની કરૂણા–ધારા પ્રાપ્ત કરવાથી વંચિત થઇ રોદન કરીજ રહ્યા છે પરંતુ જે મનુષ્યો સંશયરૂપી અંધકાર વડે ઘેરાયલા સંસાર–માર્ગમાં તેમની કરૂણા કૃપા વડે વિચરણ કરતા હતા તે સર્વના પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ આજે દારૂણ દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે! "મહાત્મા રામ" કહેતાં કહેતાં તેમનું મુખ સુકાઇ જાય છે, અને કયાં જવાથી તેમનાં દર્શન–સમાગમ થાય તે માટે ચિન્તાતુર થઈ રહ્યા છે!

આદર્શ ત્યાગી, વિરાગી, ગુરૂભક્ત મહા પુરૂષ રામચંદ્રની પુણ્ય પવિત્ર જીવન કથા અત્રે સંક્ષેપમાં આલેખવામાં આવી છે. તેમના સદ્‌ગુણમાંથી કોઇનું પણ સંપૂર્ણ વર્ણન તો કરવામાં આવ્યુંજ નથી

એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થશે નહિ. જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યો, એ સાચા સંત મહાત્માના સમાગમમાં આવ્યા છે તે તેમની ત્યાગ-શીલતા, તેમનું કરૂણાપૂર્ણ હૃદય, ઇષ્ટ દેવતા રામકૃષ્ણ પ્રત્યે તેમનો અપૂર્વ ભક્તિભાવ, વગેરે અતુલનીય સદ્દગુણ ઉપર મોહ પામી તેમને આદર્શ ભક્ત, વીરભક્ત, મહાત્મા વગેરે વિશેષણો આપ્યા સિવાય રહેશે નહિ. હજી પણ તેમના અનેક પવિત્ર જીવન પ્રસંગોનું વર્ણન કરવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ તેવા પ્રસંગો મળી નહિં આવવાથી તેમ બની શક્યું નથી. પ્રભુ કૃપા હશે તો કવચિત્ ભવિષ્યમાં તેમ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં પુનઃ એ મહા પુરૂષના અન્ય અનેક સદ્દગુણનું કથન કરવામાં આવશે. તેમ થવાથી આ ક્ષુદ્ર લેખક અને ગુણગ્ન વાચક, બન્નેનાં મન, વાણી, કર્મ પવિત્ર થશે, એમાં સંશય શો ? ભક્તનો મહિમા ગાવાથી ભગવાનનોજ મહિમા ગવાય છે અને તેથી ગાનાર–સાંભળનાર આલોક પરલોકમાં મોક્ષપદને પામે છે! **જય ! ભગવાન રામકૃષ્ણનો જય !**

द्वितीय परिच्छेद.

રામચંદ્રની ત્યાગવૃત્તિ.

શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પ્રિય શિષ્ય મહાત્મા રામચંદ્રને અનેક મનુષ્યો સારી પેઠે ઓળખી શક્યાં છે. ગુરૂદેવની કૃપાથી તેમનામાં ત્યાગની અદ્દભુત વૃત્તિ ઉદ્દભવી હતી, તે સંબંધી એક બે બનાવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. મહા પુરૂષોના જીવન પ્રસંગોનું વર્ણન કરવું ઘણું

કઠિન છે. તેમના જીવનના અનેક પ્રસંગોનો જેમને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો હોય છે તેજ તેનું અદ્‌ભુત રહસ્ય સમજી શકે છે. પુસ્તકમાં લખાયલા પ્રસંગો વાંચવાથી તો માત્ર કોઈક સંસારી જનોનેજ તેનું જ્ઞાન થાય છે, અને તેમનો તે ગુણ ગ્રહણ કરી લે છે. ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવ કહેતા કે: "નકશામાં કાશી ક્ષેત્ર જોવું અને કાશીએ જાતે જઇ તે ક્ષેત્રનાં દર્શન કરવાં, એ બેમાં મ્હોટો ફેર છે." તેજ પ્રમાણે એક લેખ વાંચીને કોઇનો અનુભવ કરવો અને કોઇ મહા પુરૂષના સમાગમમાં વારંવાર આવી તેમનાં સદ્‌ગુણનો અનુભવ લેવો એ બન્નેમાં ફેર છે. અમે સમજી શકતા નથી કે મહાત્મા રામચંદ્રની ત્યાગવૃત્તિનાં દ્રષ્ટાંતો વાંચી વાંચકોના મનમાં કેવી અસર થશે! તેમની ત્યાગવૃત્તિની કથાઓ લખવાની જો તે મહાત્માનો અમર આત્મા અમને કિંચિત્ પણ શક્તિ આપશે તોજ તે વાંચકો કંઇક અંશે સમજી શકશે. વાંચીને જીવનમાં ઉતારવું એ પણ અધિકારી–હૃદય હોય તો જ બને!

શ્રીરામકૃષ્ણદેવ ઉપદેશ દેતા કે: "જે મનુષ્ય પૂર્વ દિશામાં જેટલો અગ્રસર થશે તેટલીજ પશ્ચિમ દિશા તેનાથી દૂર થતી રહેશે. અર્થાત્ પશ્ચિમ દિશાથી તેટલો દૂર રહેશે." જે મનુષ્ય ભગવાનના માર્ગમાં જેટલો આગળ વધશે, તેટલો તે કામિની કાંચનથી દૂર રહેશે. કામિની–કાંચન પ્રત્યે જે મનુષ્યની જેટલી અનાસક્તિ જોવામાં આવશે તેટલીજ તેણે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે એમ સમજવું. કારણ કે કામિની–કાંચનના લોભ–મોહમાં ફસાઇ રહેલાં મનુષ્યો ઇશ્વર પ્રાપ્તી સબંધી જેટલી મ્હોટી મ્હોટી–ડહાપણ ભરેલી સફાઇદાર વાતો કહે તે બધી મિથ્યાજ સમજવી! કારણ કે એ બે વસ્તુ એક સાથે રહી શકે નહિં. શ્રી ગુરૂદેવનો એ ઉપદેશ મહાત્મા રામ-

ચંદ્રના હૃદયમાં કેવો આલેખાયો હતો તે હવે આપણે જોઇએ. થોડી વારમાંજ આપણે જોઇ શકીશું કે ભક્તરાજ રામચંદ્રે એ ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી તે સ્વજીવનમાં ઉતારી તે પ્રમાણે તેઓ વર્તી શકયા હતા કે નહીં ? ગુરૂદ્વારા ઉપદેશ તો હજારો સાંભળવામાં આવે છે પણ તે એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાંખનારા શિષ્યોનો તોટો નથી ! વાંચક ! તમેજ તમારા હૃદયને એક વખત પૂછી જૂવો કેઃ તમે તમારા ગુરૂના કેટલા ઉપદેશ એક કાને સાંભળ્યા છે અને કેટલા બીજે કાનેથી કાઢી નાંખ્યા છે ? વળી કહો તો ખરા કે તમે કેટલા ઉપદેશ ગ્રહણ કરી તે પ્રમાણે વર્ત્યા છો ? તમે ગરીબ હો કે મ્હોટા મહેલોમાં મહાલનારા શ્રીમંત, રાજાધિરાજ હો ! તમે ગમે તેવા અસમર્થ કે સમર્થ ગુરૂદેવ પ્રાપ્ત કર્યા હોય પણ અમને કહો તો ખરા કે તમે કેટલા ગુરૂ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તો છો ? વાચક બંધુ ! અમે જાણીએ છીએ કે તમે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેતાં શરમાઓ છો પરંતુ તેમ કરવાની આવસ્યકતાજ નથી. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો. હજી પણ તમે તમારી શક્તિ અને સ્થીતિના પ્રમાણમાં ગુરૂ-ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવા માંડો અને પછી જૂવો કે તમારા જીવન પ્રસંગો કેવા આનંદદાયક થાય છે ? મહાત્મા રામચંદ્રને જો કાંઇ પણ વિમલ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેનું કારણ એજ હતું કે તેઓ ગુરૂ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્ત્યા હતા. અમે તમને તેમાંના એક બે દ્રષ્ટાંતોની કથા કહીએ છીએ. એક ચિત્ત સાંભળો. મહાત્મા રામચંદ્ર કલકત્તા મેડિકલ કોલેજમાં એસિસ્ટન્ટ કેમિકલ એગ્ઝામિનરના પદ ઉપર હતા. તેમને મહિને બસો રૂપિયાનો પગાર મળતો. એ ઉપરાંત પાણી અને કેરોસિન વગેરેની પરીક્ષા (Analys) કરીને મહિને બસો, ત્રણસો અથવા ક્વચિત તેથી પણ અધિક રૂપિયા પ્રાપ્ત

કરતા. તેમના ઘર કુટુંબમાં વિશેષ માણસો નહતાં, પરંતુ આટલું બધું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા છતાં પણ રામચંદ્ર કાંઇપણ સંચય કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નહિં. તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે: ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવજ તેમને એ દ્રવ્ય આપે છે અને તેઓજ તે દ્રવ્યનો ખર્ચ કરે છે. લેશ માત્ર પણ સંકોચ વગર ગુરૂદેવની ઇચ્છાનુસાર ભક્ત–સેવા કરવી એજ તેમનું જીવન કર્તવ્ય હતું. અમે તેમને સ્વમુખેથીજ સાંભળ્યું છે કે: "તેઓ કદીપણ એવું સમજતા નહિં કે: હું મ્હારા ગુણ વડે દ્રવ્યોપાર્જન કરૂં છું." તેઓ કહેતા કે: "હું નિશ્ચયપૂર્વક જાણું છું કે, ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પોતે પોતાના કાર્યને માટેજ મ્હને આટલું બધું દ્રવ્ય આપે છે, અને તેમના કાર્ય માટેજ તે ખર્ચાય છે." માટેજ કહેવું પડે છે કે રામચંદ્રને કાંચન ઉપર આસક્તિ નહતી. દૃષ્ટાંત માટે બીજા બે ત્રણ બનાવોનું આ સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે એક મારવાડી વ્યાપારીની કેરોસીન તેલની પેટીઓ ભરેલી ચાર સ્ટીમરો વિલાયતથી આવી હતી. તે તેલ પરીક્ષા થવા માટે કેમિકલ એગ્ઝામિનરની પાસે મોકલવામાં આવ્યું. રામચંદ્ર કેરોસિન તેલની પરીક્ષા કરતા હતા. તે તેલ પણ (Chemical Examiner) સાહેબે તેમની પાસેજ પરીક્ષા કરવા મોકલ્યું. રામચંદ્રે પરીક્ષા કરી જોયું કે જોઇએ તે કરતાં તેનો પાવર બેત્રણ પૉઇન્ટ ઓછો થાય છે તેથી તે પાસ થઇ શકે એમ નહતું. જ્યારે પેલા મારવાડી વ્યાપારીએ જાણ્યું કે તેલનો પાવર બે ત્રણ પૉઇન્ટ ઓછો થાય છે તેથી તે પાસ થઇ શકશે નહિં ત્યારે જાણે તેના માથા પર વિજળી પડી હોય એટલું તેને દુઃખ થયું! એમાં તેને લાખો રૂપિયાનું નુકશાન થાય એમ હતું. શું કરવું તેનો વિચાર થઇ પડ્યો. અંતે દરેક સ્ટીમર દીઠ રૂપિયા દશ હજાર પ્રમાણે

રૂપિયા લઈ તે મારવાડી રામચંદ્ર પાસે ગયો અને અનેક કાલાવાલા કરીને કહ્યું કે: "તમે આ ચાલીશ હજાર રૂપિયા લઇ મ્હારા તેલમાં બે ત્રણ પૉઇન્ટ ઓછો પાવર છે તેટલો પુરો લખી પાસ કરી આપો." વાસ્તવિક રીતે જોતાં બે ત્રણ પૉઇન્ટ વધારે લખવાથી કોઇને કાંઇ નુકશાન થાય તેમ નહતું, એ રામચંદ્ર સારીપેઠે જાણતા હતા. તેમજ જો તેઓ પાસ કરી દેત તો કાંઇ ગડબડ થવાનો પણ સંભવ નહતો, એમ પણ તે જાણતા હતા. પરંતુ પ્રમાણિક અને સત્યનિષ્ઠ મહાત્મા રામચંદ્રે તેમ કર્યું નહિં. તે સમયે મારવાડીએ ચાલીશ હજાર રૂપિયાની નોટોનાં બંડલો તેમના સ્હામે ટેબલ ઉપર મૂકી ઘણા કાલાવાલા કર્યા અને કહ્યું કે: "આ રૂપિયા આપ ગ્રહણ કરો અને કૃપા કરી મ્હારૂં કેરોસિન તેલ પાસ કરી આપો. તેમ નહિં કરો તો મ્હારૂં સર્વ નાશ થશે. મ્હને મ્હોટું નુકશાન થશે." વગેરે, પણ તેજસ્વી, પ્રમાણિક રામચંદ્રે તેનું કથન સાંભળ્યું નહિ. તેમણે માત્ર ધર્મને સાક્ષી રાખી કહ્યું કે: "હું તમારા કથન પ્રમાણે કદીપણ અસત્ય કરી શકીશ નહિં. મ્હેં ત્રણ ચાર વખત પરીક્ષા કરી જોયું છે પછી અસત્ય કેમ કરૂં? એ હું કદીપણ કરી શકીશ નહિં. હું દ્રવ્યના લોભમાં ભૂલ થાપ ખાઇ શકું એમ નથી. હું પૈસાનો ગુલામ નથી. પૈસા માટે સરકારી નોકરો અને ભલભલા ધર્માચાર્યો અસત્ય કરે છે! પૈસા માટે જ અનેક પાપાચરણ થાય છે અને પૈસાના લોભને લીધે જ અનેક મનુષ્યો સત્યનો ત્યાગ કરી અસત્યરૂપી નરકમાં ડૂબે છે! શેઠ! આ રૂપિયા ગજવામાં મૂકી દો. રૂપિયાના લોભને લીધે અસત્ય કરશો નહિ અને બીજાને તેનો લોભ બતાવી અસત્ય કરવા પ્રેરશો નહિં. લોભને વશ થઈ પોતે નરકમાં પડવું અને લોભ બતાવી બીજાને નરકમાં લઈ જવો એ ભયંકર પાપ કર્મ છે! પરમેશ્વર બન્નેને સખ્ત શિક્ષા કરેછે." વાંચકબંધુ!

જોયું ? ચાલીશ હજાર રૂપિયાનો લોભ-મોહ કોનાથી છૂટે એમ છે ? આજે તો ઘણાએ ડાહ્યા, શાણા, શાસ્ત્રજ્ઞ, વેદાંતી અને ટીલાંટપકાં કરનારા શ્રીમંતો, રાજા, મહારાજા, ભલભલા અમલદારો અને સાધુ સંતો સુદ્ધાં પૈસાના લોભમાં ફસાઈ પડી અસત્યાચરણ કરે છે અને પાપનાં પોટલાં બાંધે છે ! તેઓ ધનવાન બની ગાડી ઘોડામાં-મોટર સાઈકલોપર લહેર ઉડાવે છે પરંતુ આદર્શ ત્યાગી મહાત્મા રામચંદ્રના જેવી ત્યાગવૃત્તિ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે ! આ લેખકે ભલભલા સાધુ સન્યાસી અને શ્રીમંતોને જોયા છે, તેમની અતિશય લોભીવૃત્તિ પણ જોઇ છે, પણ મહાત્મા રામચંદ્રના જેવી ત્યાગવૃત્તિ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે ! હા. અમારે કહેવું પડે છે કે પૃથ્વી નિર્વીર્ય નથી. અમે એવા એક બે સાચાત્યાગી-વિરાગી-નિરાભિમાની-મહાપુરૂષોને પણ જોયા છે પણ કરોડોની વસ્તીવાળા ગુજરાતમાં માત્ર એક બે ત્યાગી સંત પુરૂષો અને તે પણ છુપા હોય તેથી શું થયું ? સાધુ સંત કહેવાતા પુરૂષોએ લોભ મોહ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઇએ કે જેથી તેમના સમાગમમાં આવનારા મનુષ્યોને બોધ મળે. ધન્ય સાધુ રામચંદ્રના ત્યાગને ! કાંચન ઉપર કેવી અનાસક્તિ ! શ્રીરામકૃષ્ણદેવને મારવાડી લક્ષ્મીનારાયણ દશ હજાર રૂપિયા આપવા આવ્યો હતો. તે તેમણે વીરતાપૂર્વક પાછા ઠેલ્યા હતા ! તેમનીજ શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા તેમના પ્રિય શિષ્ય રામચદ્ર જો ગુરૂદેવના જેવુંજ ચરિત્ર ન બતાવી શકે તો પછી ગુરૂ રામકૃષ્ણમાં શક્તિ-સામર્થ્ય નથી એમજ કહેવાય. ધન્ય ગુરૂ અને ધન્ય શિષ્ય ! રામચંદ્ર જો એવું જીવન દ્રષ્ટાંત ન બતાવી શકે તો પછી જનસમાજ તેમના મુખેથી રામકૃષ્ણ-કથા શ્રવણ કરે કેમ ? એવું અનુપમ દ્રષ્ટાંત ન બતાવવામાં આવે તો ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણના સિદ્ધાંતો જનસમાજ સમક્ષ પ્રચાર કરવામાં શોભા રહે ખરી કે ?

હવે બીજું દ્રષ્ટાંત સાંભળો. એક સમયે ઓફિસમાં રામચંદ્રના ઉપરી અધિકારી રાય તારાપ્રસન્ન બહાદુરે પેન્સન લેવાની અરજી કરી હતી. તારાપ્રસન્ન બાબુને સાડાત્રણસો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. રામચંદ્રને મહિને બસો રૂપિયા પગાર મળતો. રાયબહાદુરની પછી તેમના ઓદ્ધા માટે રામચંદ્ર અધિકારી હતા. તેથી તેમની જગ્યા રામચંદ્રને મળે તેવોજ સંભવ હતો. તેમના સાહેબે રામચંદ્રને કહ્યું કે: "તમે એ જગ્યા માટે અરજી કરો. તમનેજ મળશે." રામચંદ્ર અને બીજા નોકરોએ પણ એ જગ્યા માટે અરજીઓ કરી. આ સમયે રામચંદ્ર, શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ઉપદેશ અનુસાર મહિને મહિને ભાષણો કરતા, અને હમણાં "**વિવેક વૈરાગ્ય**" સંબંધી ભાષણ આપવાની તેમણે જાહેર ખબરો પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એક દિવસ એકાએક તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે: "શું હું વિવેક વૈરાગ્ય સંબંધી ભાષણ આપવાને લાયક છું કે? શું આવોજ મ્હારો વૈરાગ્ય? ઓફિસના બીજા નોકરો એ જગ્યા માટે કેટલીયે આશા રાખે છે અને કેટલાયે યત્ન કરે છે. હું વૈરાગ્યનો ઉપદેશક થઇ તેમનાં યત્નને સમૂળ ઉચ્છેદન કરી દેવા બેઠો છું! ધિક્ છે મ્હને! શા માટે મ્હારે એવો યત્ન કરવો જોઇએ? મ્હને મહિને બસો રૂપિયા પગાર મળે છે તે શું ઓછો છે? હું તો બધાંને કહું છું કે: પ્રભુ (ગુરૂદેવ)જ મ્હારો સર્વ ભાર ગ્રહણ કરી સંસારનો ખર્ચ મેળવી આપે છે પછી શા માટે મ્હારે સાડી ત્રણસો રૂપિયાની જગ્યા મેળવવા માટે અરજી કરવી? શું મ્હારા વૈરાગ્યનું એજ દ્રષ્ટાંત કે? આવો વૈરાગ્ય ધારણ કરવો એ શું ઢોંગ નહિ? મોઢેથી મ્હોટી મ્હોટી વેદાંતની વાતો કરવી, વેદાંતનો-ધર્મનો-શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવો અને સ્વાર્થ આવે તે વખતે તેજ ઉપદેશ ભૂલી જવો! હરિ!

હરિ! એ શું પોથીમાંના રિંગણા ન કહેવાય? ઘણાએ પુરાણીઓ, શાસ્ત્રીઓ અને ઉપદેશકો ઉપદેશ દેવામાં, બોધ આપવામાં શૂરા હોય છે પણ તેમાંના એકે ઉપદેશ પ્રમાણે પોતે વર્તતા નથી માટેજ તેમનો બોધ કોઇ લક્ષ્યમાં લેતું નથી! અરે! તેમને કોઇ ગણતું નથી! હું વૈરાગ્યનું-વિવેકનું-ભાષણ કરૂં અને મ્હારા કર્તવ્યમાં તેનો લેશ પણ અંશ ન હોય તો ધિક્ છે મ્હારા જીવનને! મ્હારા અંતઃકરણમાં વિવેક હોવો જોઇએ, વૈરાગ્ય હોવો જોઇએ. બીજાને જેવો બોધ આપું તેવોજ બોધ પ્રથમ મ્હારે ગ્રહણ કરવો જોઇએ. મ્હારેજ તે પ્રમાણે પ્રથમ વર્તવું જોઇએ." આવા વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થતાંજ તેમના મનમાં અશાંતિ થઇ. તેમણે ઑફિસમાં જઈ પોતાની અરજી સાહેબ પાસેથી પાછી માંગી લીધી, અને સાહેબના દેખતાંજ ફાડી નાંખી તેના કટકે કટકા કરી નાંખી દીધા! સાહેબે તેમને કહ્યું: "તમે આ શું કર્યું મિ. રામચંદ્ર? શા માટે તમે આ પ્રમાણે કર્યું? તમે પુનઃ અરજી લખી આપો." તેમણે સાહેબને સમજાવીને કહ્યું કે: "મ્હને વધારે પગારની આવશ્યકતા નથી."

વાંચક બંધુ! એક વખત વિચાર કરી જૂવો જોઉં! અહા! કેવો ત્યાગ-સ્વીકાર! માત્ર ફોનોગ્રાફની પેઠે મોઢેથી વૈરાગ્યનો ઉપદેશ દેવાથી શું ફળ? ઉપદેશક પોતાનું કાર્ય તે પ્રમાણે ના કરી શકે તો શ્રોતાજનો તે ઉપદેશ-વચનો ગ્રહણ કરેજ કેમ? શું તેથીજ રામચંદ્રે-દ્રષ્ટાંત બતાવવા માટેજ-પોતાની અરજી ફાડી નાંખી હશે! શું એનુંજ નામ કાંચન ઉપર અનાસક્તિ કહેવાય! હા, એમ જ છે. કાંચન ઉપર અનાસક્તિ ના હોત તો મહાપુરૂષ રામચંદ્ર કદીપણ આવો ત્યાગ કરી ન શકત! તેમના હૃદયમાં જે સંસ્કારો ગુપ્ત હતા તે જાગૃત થયા. બીજાની ભલામણ વગર, પ્રફુલ્લ ચિત્તે, સ્વેચ્છાથી

કેટલા જનોએ રામચંદ્ર જેવો કાંચન-લોભ ત્યાગ કર્યો છે તે કોઇ કહી શકશે !

એક બીજું દ્રષ્ટાંત સાંભળો. રામચંદ્ર જે સમયે (કલકત્તામાં) કાંકુડગાચ્છીના યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કરતા હતા તે સમયે એક મારવાડી વેપારી શ્રીરામકૃષ્ણદેવના સમાધિ મંદિરનાં દર્શન કરવા આવ્યો હતો, મંદિરની અવસ્થા જોઇ તેણે દિલગીરી બતાવી કહ્યું કે: આપ જો આજ્ઞા ફરમાવો તો હું આ સ્થળે મકાન, ચૉક, દેવાલય વગેરે સર્વ મ્હારે ખર્ચે છો સીમેન્ટનાં પાકાં બંધાવી આપું, પરંતુ રામચંદ્રે તેને આજ્ઞા આપી નહિ ! કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે: "હમણાં તો આ વેપારી પોતાને ખર્ચે બધું બંધાવી આપે પરંતુ મ્હારા ઉપર એ પ્રકારે મ્હોટો ઉપકાર કર્યા પછી તેના વ્યાપારની વસ્તુઓ ઘી, તેલ, વગેરે ઓફિસમાં પરીક્ષા કરવા આવે તે સમયે નઠારાં, હલકાં હોવા છતાં સારાં અને ઉંચા પ્રકારનાં લખાવી પાસ કરવા મ્હને આગ્રહ કરે. તેના ઉપકારમાં દબાઉં તો પછી એ પ્રકારનો પ્રતિ ઉપકાર મ્હારે કરવો પડે. એવા લોભી મનુષ્યોનું દાન લેવું ઉચિત નથી." લોભને વશ થઇ રામચંદ્રે તે પ્રમાણે કર્યું હોત તો તે સ્થળે સુંદર મકાનો અને મંદિર થઇ જાત, એ જાણવા છતાં પણ રામચંદ્રને લોભ થયો નહિ. રામચંદ્રને સ્થળે બીજો કોઇ પ્રપંચી મનુષ્ય હોત તો મારવાડીની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરાવી લઇ પાછળથી તે પોતાનું કામ કઢાવવા આવત ત્યારે પોતાનું પ્રમાણિકપણું બતાવી શકત ! પરંતુ તેમ કરવાથી પેલા વ્યાપારીની ગાળો ખાવાનો અને મંદિર તથા ગુરૂદેવની નિંદા થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચત ! રામચંદ્ર પ્રપંચી નહતા. તે પ્રભુની સત્તા મહત્તાને સારી પેઠે જાણતા હતા. તેની ઇચ્છા પ્રમાણેજ સર્વ બને છે એમ પણ તેઓ માનતા. તેઓ કાંચનના દાસ નહતા કે જેથી સ્વાર્થને વશ

થઈ મારવાડીનું ધન ગ્રહણ કરે. તેઓ આદર્શ ત્યાગી હતા. વિરાગી હતા. તેથીજ ત્યાગનું અપૂર્વ દ્રષ્ટાંત દર્શાવ્યું. એવો ત્યાગ દર્શાવ્યા સિવાય કેવળ મુખેથી તેઓ ઉપદેશ દેતા નહિં.

મહત્આત્મા રામચંદ્રે ઉપદેશ દીધો છે અને સ્વજીવનમાં તેજ પ્રમાણે વર્તન કરી જગતના લોકોને બતાવી આપ્યું છે કે: "કહેણી રહેણી એક જોઇએ." હાથીના દાંતની પેઠે ચાવવાના અને બતાવવાના જૂદા જૂદા ન હોવા જોઇએ. જે ઉપદેશકો એ પ્રમાણે પ્રપંચ રમે છે તેમનો ઉપદેશ કોઇ ગ્રહણ કરતું નથી અને પાછળથી તેની નિંદા થાય છે. કેટલીક વખત એવા ઢોંગી ઉપદેશકોને અજ્ઞાની લોકો અંતઃકરણથી બરાબર ઓળખતા નહિં હોવાથી પૈસા અને માન આપે છે ખરા પરંતુ તેથી આલોક પરલોકનું શાશ્વત સુખ નથી! એવા ઢોંગથી આત્મકલ્યાણ નથી. એ તો વિશ્વાસઘાત છે, અને તે પણ ઇશ્વરનો! ઇશ્વરના કાયદા પ્રમાણે ઉપદેશક વર્તતો નથી તેથી અનેક શ્રોતાજનો તેવોજ ઢોંગી બોધ ગ્રહણ કરી તેઓ પણ પાપ–પ્રપંચ કરે છે તેથી તેનો સર્વ દોષ ઉપદેશકોનેજ શિર પડે છે! મહા પુરૂષ રામચંદ્ર એવા નહતા. તેઓ તો ગુરૂ–ઉપદેશ ગ્રહણ કરી તે પ્રમાણે વર્ત્યા છે, તેથી તે અને શ્રોતા બન્ને ઉભય લોક તરી ગયા છે. એજ તેમનું માહાત્મ્ય. મહત્ પુરૂષોનાં મૂખ્ય લક્ષણ એવાંજ હોય છે. તેઓ જે ઉપદેશ આપે છે તે સ્વકર્તવ્ય કર્મમાં બતાવી આપે છે. રામચંદ્રના જીવનમાં એવા કેટલાએ બનાવો બન્યા હશે તેની કોણે ગણત્રી કરી રાખી છે? તેમનું શેષ જીવન જેમણે જોયું છે તેઓ જાણે છે કે: રામચંદ્રને પૈસા ઉપર જરાપણ આસક્તિ નહતી. એવા બનાવો લખવા બેસીયે તો એક મ્હોટું પુસ્તક ભરાઇ જાય. આ સ્થળે તો એક બે દ્રષ્ટાંતો દર્શાવવામાં

આવ્યાં છે. એ ઉપરથીજ રામચંદ્રને કાંચન ઉપર કેવી અનાસક્તિ હતી તે સારી પેઠે જોઇ શકાય છે.

મહાત્મા રામચંદ્રના જીવન–પ્રસંગોની જેમ જેમ તપાસ કરવામાં આવશે તેમ તેમ જણાશે કે: તેમનું જીવન એ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ઉપદેશની જવલન્ત છબી હતી. પ્રભુ જે કાંઇ ઉપદેશ આપી ગયા હતા તે સમસ્ત રામચંદ્રે સ્વજીવનમાં ઉતારી સર્વને દર્શાવી આપ્યું છે. કામિની અને કાંચનનો ત્યાગ એજ શ્રીગુરૂદેવનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. એ ઉપદેશ પાલન કરવા રામચંદ્ર સંપૂર્ણ રૂપે કૃતકાર્ય થયા હતા. કાંચન ઉપર અનાસક્તિ કેવી હતી તે ઉપરોક્ત બનાવો ઉપરથી જોઈ શકાયું છે, હવે આપણે જોઇએ કે કામિની પ્રત્યેની માયા ત્યાગ કરવામાં તેઓ કેટલે દરજ્જે સફળ થયા હતા. રામચંદ્રને પત્ની હતાં. કન્યા હતી, છતાં તેમના ઉપર તેમને માયા હતી કે? વાંચકો કહેશે કે જો તેમના ઉપર રામચંદ્રને માયા નહતી તો પછી સન્યાસી કેમ થયા નહિ? પરંતુ વાંચકોની એ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે. કારણ કે રામચંદ્ર એક વખત ગુરૂદેવ સમક્ષ સન્યસ્ત ગ્રહણ કરવા ગયા હતા તે- સમયે ગુરૂદેવ (શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસ) બોલ્યા હતા કે: "માછલીનું ઈંડાં મૂકવાનું સ્થળ તેં જોયું છે કે? જો કોઇ તે માછલીને પકડી લે તો તેનાં બચ્ચાનું રક્ષણ થવું મુશ્કિલ છે. તેજ પ્રમાણે ત્હારૂં પણ છે. સંસારનો ત્યાગ કરવાનું ત્હને પ્રયોજન શું છે? સંસારમાં રહીનેજ જો તું અનાસક્ત–નિર્લોભી–નિર્મોહી–થઈ શકે તોજ તે જીવનને ધન્ય છે. તોજ તે સાચો વિરાગી–વિવેકી કહેવાય." કોઇ કન્યા ન આપે તો પછી બાવાજી થવું એમાં મહત્ત્વ શું? કારણ કે ચિત્ત તો સ્ત્રીમાંજ ભટકતું હોય છે. પરંતુ સુંદરી સ્ત્રી મળવા છતાં તેની સાથે શરીર સંબંધ જરાપણ ન રહે અને તેને

જગઅંદા સમજી જીવન વ્યતીત કરવામાં આવે તેમાં જ મહત્ત્વ છે. પૈસા ન મળે ત્યારે તો મનુષ્ય સહજે ત્યાગી થઈ શકે છે પરંતુ પુષ્કળ લક્ષ્મી હોવા છતાં જે તેનો ત્યાગ કરે તેમાંજ મહત્વ છે. રામચંદ્રજી પાસે એક પાઈ પણ નહતી તે સમયે લંકાનું રાજ્ય મળ્યું. અપાર—અખુટ—લક્ષ્મીનો ખજાનો મળ્યો. તેમ છતાં તેમણે તે તમામ વિભીષણને દાન કરી દીધું! એથીજ રામચંદ્રજીનું મહત્ત્વ ગવાય છે. રામચંદ્રજીની એ સમયની ત્યાગવૃત્તિ અનુકરણીય છે. "શ્રીમંતોને ઘેર દાસીઓ—નોકરડીઓ—હોય છે તે શેઠનાં છોકરાં ઉછેરે છે, તેને કેટલાંએ લાડ કરે છે, ઘરમાં કોઇનું મૃત્યુ થતાં દાસીઓ કેટલુંએ રડે છે, તેમ છતાં તેઓ મનમાં તો એમજ જાણે છે કે મરનાર સાથે અમારો કાંઇ સંબંધ નથી અમારા સગાં તો અમારે ઘેર છે. તેજ પ્રમાણે સંસારમાં રહી સ્ત્રી પુત્રાદિ કુટુંબ પરિવારથી ઘેરાઇ રહેવા છતાં તે સર્વ ઇશ્વરનો સંસાર જાણવો અને ઇશ્વરને પોતાનોજ માની લેવો. સ્ત્રી કન્યા પુત્રાદિની સાથે તો જગત્માં બે દિવસ (થોડા દિવસજ) રહેવાનું છે એવું માની લઈ સ્વકર્તવ્ય કર્મ કર્યાં જવું. તેમની મોહ માયામાં ફસાઇ ઈશ્વરને ભૂલી જવો નહિં. એવું જ્ઞાન થાય તો પછી સંસારમાં રહેવા છતાં કશો દોષ નડશે નહિં." ગુરૂભક્ત, રામચંદ્રે ગુરૂદેવના એ ઉપદેશ પ્રમાણેજ પોતાનું સર્વ જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. તેના દ્રષ્ટાન્ત સ્વરૂપ એક બે બનાવો આ સ્થળે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણદેવે જીવન લીલા સમાપ્ત કર્યા પછી કેટલેક દિવસે એક સમયે તેમની એક આઠ વર્ષની કન્યા સંધ્યા સમયે રમતી હતી એટલામાં તેના પહેરેલા વસ્ત્રને અગ્નિ લાગી. તે સમયે તેની પાસે કોઇ નહતું. તે તદ્દન બાળક હતી. તેને ખબર નહતી કે અગ્નિ વડે

તે બળી ભસ્મ થશે. ક્રમે ક્રમે વસ્ત્રમાં લાગેલા અગ્નિએ તેના શરીરને સખ્ત દઝાડી દીધું. કન્યાએ મોટી ચીસો પાડી રોદન કર્યું. ઘરનાં સર્વે દોડી આવ્યા ઘરની દાસી પાસે હતી તે ઝટ દોડી આવી પણ તેણે મૂર્ખાઈએ અજ્ઞાનતાને લીધે કન્યાના શરીર ઉપર જળ રેડી અગ્નિ ઓલવવાનો યત્ન કર્યો પરંતુ તેથી ઉલટુંજ પરિણામ આવ્યું. બાલિકાને તેથી વિશેષ દુ:ખ થયું. ધીમે ધીમે શરીરે ભયંકર અગ્નિ–દાહ ઉત્પન્ન થયો. ડાકટરોની ચિકિત્સા થતી છતાં પણ એક બે દિવસ દાહને લીધે તડફડાટ કરી કન્યાનો પ્રાણવાયુ શરીર બહાર નીકળી ગયો! વાંચક બંધુ! એક વખત વિચાર કરી જૂવો! સંસારી જનોને માટે આ કેવો ભયંકર અને ત્રાસદાયક પ્રસંગ! પિતા માતાના પ્રેમનું એકનું એક પાત્ર, લાડકી કન્યા પિતા માતાની સમક્ષ અગ્નિદાહ વડે અતિશય દુ:ખ ભોગવી તડફડાટ કરી રહી છે! એ જોઈ પિતા માતાના મનમાં કયા પ્રકારનું દારૂણ કષ્ટ થતું હશે, તેનો પ્રત્યેક સાંસારિક મનુષ્યોને અનુભવ હોવાથી કલ્પના થઇ શકે એમ છે. આઠ વર્ષની બાલિકા તેમાં વળી બાલ્યાવસ્થાથીજ હરિ-નામ ગુણગાન ગાવામાં ઉન્મત્ત, રાત્રિદિવસ કેવળ હાથ વડે તાળીઓ પાડી હરિ નામોચ્ચાર કરતી! એવી સ્નેહની પુતળી પિતા માતાના સન્મુખ અસહ્ય દુ:ખ ભોગવતી રોદન કરતી, કલ્પાંત કરતી પડી છે. તે કહે છે કે: "ઓ પિતાજી રે! ઓ બા રે! પ્રાણ જાય છે રે! પિતાજી રે! જરા મારી પાસે આવો! બા રે! શરીર બળી જાય છે રે! બાપ રે! જરા શરીરે હાથ ફેરવો રે! બાપાજી રે! બળત્રા બહુ બળે છે રે! મરી ગઇ રે! શું કરૂં બા! ઓ–હ–અ–રે–રે–રે–રે!" આ પ્રમાણે વિલાપ ધ્વનિ કરે છે. પિતા માતામાં એક બિન્દુ પણ શક્તિ નથી કે કન્યાનું દુ:ખ તેઓ જરા પણ ઓછું કરે. કલ્પાંત કરતાં કરતાંજ કન્યા મરણને શરણ થઇ. આવી અવસ્થામાં માતા

પિતાના હૃદયમાં કેટલું દુઃખ થાય તે તો જેને એવી દુઃખી અવસ્થા ભોગવવી પડી છે તેજ સારી પેઠે જાણી શકે છે. ગમે તેમ હો પણ રામચંદ્રની એવી સ્થીતિ જાણી શ્રીરામકૃષ્ણદેવના અન્ય શિષ્યો તેમને ઘેર ગયા. સર્વેએ મનમાં ધાર્યું હતું કે આવા ભયંકર બનાવથી નક્કી રામચંદ્રના મનમાં બહુજ દુઃખ થયું હશે. કયા શબ્દોમાં તેમને સાન્તવન આપવું તેનો તેઓ વિચાર કરતા હતા. એટલામાં તેમણે રામચંદ્રનું અત્યાશ્ચર્યકારક માનસિક બળ અને કુટુંબ પરિવાર તરફ અદ્દભુત માયા-ત્યાગ જોઇ સર્વ સ્તબ્ધ થઇ ગયા! રામચંદ્રે કહ્યું કે: "પ્રભુએ (ગુરૂદેવે) કન્યા આપી હતી. તે તેમણે લઇ લીધી છે. તેમ થવાથી મ્હને દુઃખ પામવાનો શો અધિકાર છે?" આવો ઉત્તર સાંભળી સર્વ સંતુષ્ટ થયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે: "અહા! એજ શ્રીરામકૃષ્ણદેવની શક્તિનો પ્રભાવ! ધન્ય ગુરૂદેવ! જેના હૃદયમાં કિંચિત્ પણ શોકનું નામ નિશાન નથી, તે શિષ્યને ધન્ય છે! ગુરૂદેવની શક્તિ વડેજ રામચંદ્ર એવો ઉત્તર આપી શકયા છે. ગુરૂદેવને ભય, શોક કે લોભ મોહ નથી તો પછી શિષ્ય (રામચંદ્ર)માં તે હોયજ નહિં!"

રામચંદ્ર સારી પેઠે જાણતા હતા કે: પ્રભુ (ગુરૂદેવ)જ આપણા પોતાના છે. સંસાર અનિત્ય છે. ઘડીમાં છે અને ઘડીમાં નથી. એવી તેમની દ્રઢ ધારણા હોવાથીજ તેઓ એ પ્રમાણે માનસિક-બળ દર્શાવી શકયા હતા. એવી ભાવનાપૂર્વક વિચરણ કરનારનેજ રામકૃષ્ણ પ્રભુ સંસારમાં દાસીની પેઠે રહેવાનું જણાવતા. રામચંદ્રે પ્રભુનો એ ઉપદેશ પોતાના જીવન-પ્રસંગોથી દર્શાવી આપ્યો હતો. વિદેહી જનક રાજા સંપૂર્ણ જ્ઞાની હતા. તેથીજ કહેતા કે: સમસ્ત વિદેહનગર બળીને ભસ્મ થઇ જવા છતાં પણ મ્હારા મનમાં જરા

પણ અશાંતિ થશે નહિં. તેજ પ્રમાણે મહાત્મા રામચંદ્રની આઠ વર્ષની એકની એક આત્મવત્ પ્રાણ પ્રિય કન્યા તેમનીજ સ્હામે બળીને ભસ્મ થઈ ગઇ તેમ છતાં રામચંદ્રના મનમાં જરાપણ શોક પ્રવેશ કરી શકયો નહિં. સંસારમાં નિવાસ કરનાર સર્વ મનુષ્યો કહે છે કેઃ સંસારમાં રહીએ તો શું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી ? જો ના થતું હોય તો જનક રાજાને કેમ જ્ઞાન થયું હતું ? જનક રાજાનું દૃષ્ટાંત બતાવી અનેક મનુષ્યો ત્યાગ–વૈરાગ્યથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરે છે, પરંતુ આટલાં લાંબા સમયમાં જનક રાજા સિવાય બીજા કોઇ રાજાનું સાંસારિક દૃષ્ટાંત જોવામાં આવ્યું નથી.* મહાત્મા રામચંદ્રે લાંબા કાળ પછી જનક વિદેહી જેવું બીજું દૃષ્ટાંત પૂરૂં પાડયું છે. આપણે સર્વે જોઇ શકયા છીએ કેઃ બીજા જનક વિદેહી તેઓ પોતેજ હતા, એમાં જરાપણ સંદેહ નહિ. રામચંદ્રે સંસારમાં નિવાસ કરીને પૂર્ણ જ્ઞાનીનાં લક્ષણ ધારણ કર્યાં હતાં, તેથીજ કહેવામાં આવે છે કેઃ રામચંદ્ર યથાર્થ રૂપે કામિની–કાંચનના ત્યાગી હતા. રામચંદ્ર યથાર્થ રૂપે પોતાને સન્યાસી કહેવડાવવા લાયક હતા. તેઓજ ગૃહસ્થાશ્રમીનાં વસ્ત્રોમાં સાચા સન્યાસી હતા.

કામિની–કાંચનનો ત્યાગ કોને કહેવો ? કામિની–કાંચનનો ત્યાગ કરી જેઓ સન્યાસીનાં ભગવાં વસ્ત્રો વડે જનસાધારણમાં ઓળખાય છે તેમાંના ઘણા તો ઉદ્યોગ ધંધો નહિં હોવાથી કિંવા મફતનું ખાવાની ટેવ પડેલી હોવાથી તેઓ સન્યાસી બની બેઠા છે ! કોઇનો પિતા માતા નથી, કે આત્મીય સ્વજન નથી તેથી તેઓ સન્યાસીનો વેશ ધારણ કરી ફરતા ફરે છે ! વળી કોઇને પિતા માતા સ્વજન

* જો કે અમારા જોવામાં એવું એક દૃષ્ટાંત આવ્યું છે. તેનો ઉલ્લેખ–તે જીવન–કથા પ્રભુ ઈચ્છા હશે તો કોઈ સમયે પ્રકટ થશે. લેખક.

છે છતાં સંસાર ચલાવવાનો ભાર તેમનાથી સહન થતો ન હોવાથી તેઓ સંસારત્યાગી બની બેઠા છે! વળી કેટલાક ક્રોધી મનુષ્યો સ્ત્રી સાથે લડી વઢી સંસાર ત્યાગ કરી બાવાજી બની બેઠા છે અને બીજા પ્રકારનીજ સૃષ્ટિ–જાણે એક પ્રકારનો સંસાર–જમાવી બેઠા છે! તેમની એવી સ્થીતિમાં લોભ–મોહ વધ્યો છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં થોડાં માણસોને પોતાનું વિચિત્ર ચરિત્ર બતાવતા તે ભગવાં પહેરી અનેક માણસોને બતાવી ઉલટાં તેમને બગાડતા થયા છે! એવા પ્રકારના સન્યાસીઓના સંસાર ત્યાગને અથવા જેમના માતા પિતા અને સ્ત્રી પુત્રાદિ વિદ્યમાન છે અને તેમનું પ્રતિપાલન કરવ માટે અન્ય કોઈ નથી, તેઓજ તેમની અન્ધની લાકડી જેવા–આધાર રૂપ છે, તેવા મનુષ્યો ભગવાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સન્યાસી થાય અથવા તેમને સંસારની મોહ–માયા ત્યાગ કરતા જોવામાં આવે તો જ તે વૈરાગ્યનો પ્રભાવ જોઈ સ્તબ્ધ થઇ શકાય. ભગવાન પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્ય સિવાયનો ભગવો સન્યાસ કેવળ ઢોંગજ!

રામચંદ્રને પિતા હતા, સ્ત્રી હતાં, કન્યા હતી, તેમ છતાં જીવનના છેલ્લા વિભાગમાં પિતાની આજ્ઞા લઇ સંસારની માયા ત્યાગ કરી તેઓ કાંકુડગાચ્છીના યોગોદ્યાનમાં આવી પ્રભુની સેવામાં ગુંથાયા હતા. જે સમયે યોગોદ્યાનમાં પ્રભુને સમાધિ આપવામાં આવી તે સમયે તેમની નિત્ય પૂજા માટે રામચંદ્રે બ્રાહ્મણ નોકર રાખ્યો હતો. એ બ્રાહ્મણ અથવા પ્રભુનો કોઈ એક ભક્ત, ત્યાં આવી પ્રસંગોપાત પ્રભુની સેવા–પૂજા કરતો. રામચંદ્ર પ્રત્યેક રવિવારે અને વચમાં કોઇ દિવસ પ્રાતઃ સમયે આવી સેવા કાર્યની તપાસ કરી જતા. એક દિવસ તેમણે જે કાંઇ જોયું તે ઉપરથી તેમના મનમાં સખ્ત દુઃખ થયું. ગુરૂદેવને મિષ્ટાન્ન ભોગ ધરાવ્યો હતો પરંતુ તે

ઉપર અનેક કીડીઓ વિંટાઇ વળી હતી. એ જોઇ તેમના મનમાં અતિશય દુઃખ થયું. તેમણે વિચાર કર્યો કે: "પગારદાર બ્રાહ્મણ નોકર શું યોગ્ય રીતે સેવા કરી શકે?" રામચંદ્ર રડવા લાગ્યા. ગુરૂદેવની સેવા બરાબર થતી નથી જાણી તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેજ દિવસથી તેઓ પિતાજીની આજ્ઞા લઇ યોગોદ્યાનમાં આવી સ્વહસ્તે ગુરૂદેવનું સેવા કાર્ય કરવા લાગ્યા. ઘરમાં સ્ત્રી હતી, કન્યા હતી પરંતુ રામચંદ્ર તો તેમની માયામાં મુગ્ધ થયા નહતા કે જેથી તેઓ તેમનું મુખ જોઈ ઘરમાં બેસી રહે અને ગુરૂદેવની સેવા પૂજા કરવામાં આનાકાની કરે. એ સમયે યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કરવો એ કેવું દુઃસાધ્ય હતું તેનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી. સમસ્ત ઉદ્યાન વર્ષાદના જળમાં ડુબી જતો. તે ઉપરાંત ભયંકર મેલેરિયા–તાવ વિશેષ રૂપે હતો. ચારે દિશામાં ખાબોચીયાં અને નેળીયાંનાં જળ કોહી જઇ તેમાંથી અતિશય દુર્ગંધ ઉડતી. રસ્તા કાચા હતા તેથી ઘુંટણ સુધી કાદવ થતો. તેમાં થઇને આવજા કરવી પડતી. તે સમયની યોગોદ્યાનની સ્થીતિ જેણે નજરે જોઇ છે તેનેજ તેનો ખ્યાલ આવે છે. એક રૂપે કહીએ તો તે સમયે તે સ્થળ નિવાસ કરવા યોગ્ય નહતું, તેથીજ ગુરૂદેવનો કોઈ પણ ભક્ત ત્યાં રહેવાનું સાહસ કરતો નહિ, પરંતુ રામચંદ્રે અદ્‌ભૂત ત્યાગ સ્વીકાર્યો હતો! ગુરૂદેવની સેવા–પૂજા માટે પિતા, સ્ત્રી, કન્યાની માયા ત્યાગ કરી એટલુંજ નહિં પણ પોતાના પ્રાણની માયા સુદ્ધાં ત્યાગ કરી ભયાનક જંગલમાં આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા. જે મનુષ્યોએ સર્વસ્વ ત્યાગ કર્યું હોય છે તેઓ પણ શરીરનું સંરક્ષણ કરવા–શરીર સારૂં નિરોગી રહે તેમ કરવા–યત્ન કરે છે. પરંતુ રામચંદ્રે તે તરફ પણ લક્ષ્ય રાખ્યું નહતું. ઘરમાં લક્ષ્મી જેવી સદ્‌ગુણી–પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી,

તે વાર્તાએ રામચંદ્રના મન ઉપર જરા પણ અસર કરી નહતી. અહા! કેવું આશ્ચર્ય! જાણે ઘરમાં સ્ત્રી કે કન્યા હોયજ નહિં એમ તેઓ જાણતા. સંસારમાં નિવાસ કરીને સંસારના જેવો વ્યવહાર રાખતા છતાં રામચંદ્રને સંસાર ઉપર માયા નહતી! તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે: રામચંદ્ર કામિની-કાંચનની માયા ત્યાગ કરવામાં સંપૂર્ણ કૃતકાર્ય થયા હતા. ધન્ય એમનું જીવન!

એ સંબંધી એક વિષયનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય આ નિબંધનો ઉપસંહાર કરી શકાય એમ નથી. રામચંદ્રના અંતીમ સમયે જે સમયે તેઓ દમ, બહુ મુત્રતા, Albumenuria વગેરે રોગોના હુમલાથી શય્યાવશ થયા હતા તે સમયે એક દિવસ, તેમના એક સગાએ કહ્યું કે: "મહાશય! આટલું બધું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું છતાં કાંઈપણ સંગ્રહ કર્યું નહિં! આપની સ્ત્રીનું શું થશે?" એ સાંભળતાંજ રામચંદ્રે હાસ્યભરેલે વદને કહ્યું કે: "જો મ્હેં ધાર્યું હોત તો વિશ પચીશ હજાર રૂપિયા તો સહજે બચાવી શકત પરંતુ મ્હેં એક દિવસ એવો વિચાર કર્યો નથી કે: હું મ્હારી સ્ત્રીને અન્નાદિ પુરૂં પાડું છું. ગુરૂદેવજ મ્હને અને મ્હારી સ્ત્રીને બન્નેને અન્ન ખાવા આપે છે. હમણાં તેને જે પ્રભુ અન્ન આપે છે તેજ પ્રભુ મ્હારા મરણ પછી પણ તેને આપશે, એવી મ્હને દૃઢ શ્રદ્ધા છે." અહા! શું એને માયા ત્યાગ નહિં કહેવાય? જો રામચંદ્રને સ્વપત્નિ પ્રત્યે એક બિંદુ પણ માયા હોત તો અંતિમ સમયે નિરાધાર સ્ત્રીને માટે તેમને દુઃખ થયા વિના રહેત નહિ. એવું પણ જોવામાં આવે છે કે: કેટલાક મનુષ્યોએ ઘણું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને ઘણો ખર્ચ કરી દીધો છે. તેઓ કાંઈ પણ બચાવી શકયા નથી, પરંતુ જે સમયે તેમને સંસારની માયાનું સ્મરણ થાય છે, સ્ત્રી

પુત્રાદિની કંગાલ સ્થીતિ યાદ આવે છે તે સમયે તેઓ ઘણો પશ્ચાતાપ કરતા જણાયા છે. અને તેમને એવું બોલતાં સાંભળ્યાં છે કે: "જે સમયે પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું તે સમયે મ્હેં થોડું બચાવવાનો યત્ન કેમ ન કર્યો ?" પરંતુ રામચંદ્ર એવી પ્રકૃતિના મનુષ્ય ન હતા. તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે: એવા ત્યાગી મહા પુરૂષ કેટલા જોવામાં આવે છે? ત્યાગ સિવાય ધર્મ પ્રાપ્તી થતી નથી. ત્યાગ એજ ધર્મના પાયા સમાન છે, એવું રામચંદ્રના સમજવામાં આવી ગયું હતું, તેથીજ તેઓ ત્યાગી બન્યા હતા, અને ત્યાગ સ્વીકારીનેજ તેમણે ધર્મ પ્રાપ્તી કરી હતી, રામચંદ્રના અનેક સદ્‌ગુણનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. તે સદ્‌ગુણોનો અંતજ નથી. તે અપાર છે. તેનું વર્ણન કરવા માટે અમારામાં શક્તિ ક્યાં છે? પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ શક્તિ આપે ત્યારેજ તે કઠિન કાર્ય બને એમ છે! રામચંદ્રનો ત્યાગ જોઇ સર્વે મનુષ્યો ચમકિત થઇ ઉઠતાં! તેથીજ રામચંદ્રનું ચરિત્ર વાંચવા અનેક મનુષ્યો ઉત્સુક થઇ રહ્યાં છે! ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો ઉપદેશ અવલંબન કરી સંસારમાં રહી કયા પ્રકારનું જીવન વ્યતીત કરવું તેનો આદર્શ રામચંદ્ર છે. રામચંદ્રનું જીવન જૂવો. વાંચો. બરાબર તપાસો. બરાબર લક્ષ્યમાં ઉતારો અને પછી વિચાર કરો. એ આદર્શ જોઇ પ્રત્યેક ધર્મ–પિપાસુ સંસારી જનોએ પોતાનું જીવન રચવું જોઇએ. તેમ કરવાથી તે અપાર ભગવદ્‌–પ્રેમનો રસાશ્વાદ પ્રાપ્ત કરી, સંસારની માયા જાળમાંથી મુક્ત થઇ ભગવદ્‌–પાદપદ્મ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં તિલ માત્ર પણ સંદેહ નહિ.

તૃતીય પરિચ્છેદ.

રામચંદ્રની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ.

મહા પુરૂષોનાં જીવન પ્રસંગોનું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી આપણા હૃદયમાં સાહસ અને બળ પ્રવેશે છે. આ ભવસાગરના અપાર જળનો આપણને કિનારો મળવાની આશા રહેછે, અને આપણાં પાપપૂર્ણ મનમાં પુણ્ય ભાવનાનો સંચાર થાય છે. શ્રી-રામકૃષ્ણના સેવક રામચંદ્રની શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો વિષય આલેખવા પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ, પરન્તુ અમે ક્ષુદ્ર નરાધમ છીએ. રામચંદ્ર એ તો પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવના એક મહા પવિત્ર સાંગોપાંગ ભક્ત હતા. પૂર્ણ બ્રહ્મ રામકૃષ્ણદેવના સાંગોપાંગ ભક્ત તરીકે અમે તેમના સંબંધી કંઇપણ વિવેચન કરી શકીએ એમ નથી કારણકે તેમના સર્વ અનન્ય ભક્તો મહા પવિત્ર અને અસીમ શક્તિ સંપન્ન દૈવી પુરૂષ હતા. તેમનાં દૈવી ચરિત્ર સમજવાની શક્તિ, દેવતાઓની કૃપા સિવાય અમારામાં ક્યાંથી આવે? શ્રીરામકૃષ્ણદેવે જે ઉપદેશ દીધો છે તે સર્વે અમે તેમના સાંગોપાંગ ભક્તોના જીવનમાં પ્રતિફલિત થયેલો જોઈ શકયા છીએ. એ ભક્તો ગુરૂદેવની લીલાનું પુષ્ટિ સાધન કરવા માટેજ અવતર્યા હતા. સેવક રામચંદ્રના જીવનનું અવલોકન કરવાનો જે ભાગ્યશાળી સજ્જનોને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તેઓ સમજી શકયા છે કેઃ રામચંદ્રનું જીવન એ ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ઉપદેશની જ્વલંત છબી હતી. સંસારી મનુષ્યો સંસારમાં નિવાસ કરીને કેવા પ્રકારે ગુરૂદેવના ઉપદેશ અનુસાર કાર્ય કરી શકે, તે

દર્શાવી આપવા માટેજ રામચંદ્ર જગતમાં અવતર્યા હતા. રામકૃષ્ણ-ભક્તોને મહાત્મા રામચંદ્રનાં જીવનમાંથી અનેક વિષયનું શિક્ષણ મળે છે. અનેક પ્રકારનો બોધોદય થાય છે. એમાંથી તેમની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એજ મુખ્ય અનુકરણીય છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિના બળ વડેજ તેમને મહાપુરૂષ માની આજ જગત્ તેમનું પૂજન કરવા તૈયાર છે. એમના જેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિનાં દ્રષ્ટાંત અતિ અલ્પ જોવામાં આવે છે.

સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ અને સ્વચ્છંદતા ભોગવવા છતાં તૃપ્ત નહિં થવાથી રામચંદ્રના મનમાં અસંતોષ-અશાંતિ-ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેથીજ તેઓ ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવની પાસે ગયા. કેટલાક દિવસ પર્યંત તેમની પાસે આવજા કર્યા પછી પ્રભુએ તેમને ચૈતન્ય ચરિતામૃત વાંચવાની ભલામણ કરી. તેઓ જેમ જેમ તે પુસ્તક વાંચતા ગયા તેમ તેમ જાણે તેઓ રામકૃષ્ણદેવનુંજ જીવન તેમાં જોતા હોય તેમ થયું. વાંચતાં વાંચતાં રામકૃષ્ણદેવ સાક્ષાત્ ચૈતન્ય રૂપજ હોય તેમ તેઓ માનવા લાગ્યા. એ સમયથીજ પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ તે સાક્ષાત્ ભગવાનજ છે એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ. રામકૃષ્ણદેવના શિષ્યોમાંથી રામચંદ્રેજ સૌથી પહેલાં તેમને "ભગવાન" કહ્યા અને સર્વમાં તેમને ઇશ્વરાવતાર તરીકે ઓળખાવ્યા. વિવેકાનંદ સ્વામીએ તો પાછળથી ઓળખાવ્યા છે. રામચંદ્રે જે સમયે સર્વને એ વાર્તા કહી તે સમયે અનેક મનુષ્યો તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યાં, પરંતુ તેથી રામચંદ્રની શ્રદ્ધા લેશ પણ ઓછી થઇ નહિ. આજ્ઞાધારક સેવકની પેઠેજ રામચંદ્ર સર્વદા પ્રભુની આજ્ઞા પાલન કરવા તત્પર રહેતા. ગુરૂદેવ રામકૃષ્ણદેવે તેમને જે ઉપદેશ આપ્યા હતા તે સમસ્ત તેમણે જીવતોડ

મહેનત કરીને પાલન કર્યા હતા. શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે કેઃ ગુરૂ જે કાંઈ આજ્ઞા કરે તે શિષ્યે જરાપણ વિચાર કર્યા વગર તત્ક્ષણ પાલન કરવી જોઈએ. રામચંદ્રના જીવનનાં એ શાસ્ત્ર વાક્ય શબ્દે શબ્દ જોવામાં આવતું. રામચંદ્રે પોતાના જીવનમાં ભૂલે ચૂકે કોઈ પણ એવું કાર્ય કર્યું નથી કે જે માટે ગુરૂદેવે તેમને નિષેધ કર્યો હોય. પરમહંસદેવે એક વખત તેમને કહ્યું હતું કેઃ ભક્તનું દ્રવ્ય નાળાંના જળ જેવું હોવું જોઈએ, અર્થાત્ એક દિશામાંથી આવે અને અન્ય દિશામાં ચાલ્યું જાય. બીજે દિવસે શું થશે તેનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વગર રામચંદ્ર પોતાનું દ્રવ્ય-લક્ષ્મી-ગુરૂના કાર્ય માટે યથાર્થ રીતે ખર્ચી નાંખતા. પ્રભુને માટે પૈસા ખરચવામા રામચંદ્રે કોઈ દિવસ જરાપણ સંકોચ રાખ્યો નથી. રામચંદ્ર ગુરૂદેવને માટે પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કરવા સદા તૈયાર હતા ત્યાં પછી પૈસાની તો વાતજ શી? તેમણે પોતાનું મન-પ્રાણ સમસ્ત ગુરૂદેવના શ્રીપાદ પદ્મમાં અર્પણ કર્યું હતું. તેથી કોઈપણ વિષય માટે સંકોચ રાખવાનો તેમને અધિકાર કે શક્તિ હોયજ કયાંથી? તેઓ એમજ માનતા કે મ્હારૂં સર્વસ્વ મ્હારા ગુરૂદેવનું છે. પછી ગુરૂદેવની આજ્ઞા થાય એટલીજ વાર. આજ્ઞા થતાંજ તેનું તેઓ પાલન કરતા. વાસ્તવિક કહીએ તો રામચંદ્રને પોતાનું કહેવા જેવું જગત્‌માં કશું હતુંજ નહિં એવું તેમને ભાનજ નહતું-સર્વ પ્રભુ રામકૃષ્ણનુંજ છે એવી તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી અને જીવનમાં અંત પર્યંત તેમણે એ શ્રદ્ધા પ્રમાણેજ કાર્ય કર્યું છે. પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવે રામચંદ્ર ઉપર કયા પ્રકારની કૃપા કરી હતી તે તેમણે સ્વહસ્તે ગુરૂદેવના જીવન ચરિત્રમાં લખ્યું છે.*

* "શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ"નું વિસ્તૃત સચિત્ર જીવન ચરિત્ર અમારા તરફથી પ્રકટ થયું છે તેમાં પણ તે સર્વ વિષય પ્રકટ થયા છે. ઈચ્છા રાખનારે એક વખત તે વાંચી જોવું. લેખક.

જે દિવસે રામકૃષ્ણદેવે દક્ષિણેશ્વરમાં પોતાના શયનગૃહના ઓટલા ઉપર ઉભા રહી રામચંદ્રને કહ્યું હતું કે: "શું જોઇએ છીએ?" તેજ દિવસથી રામચંદ્રે કેવો નિષ્કામ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો! તેમણે જોયું હતું કે: સમ્મુખ અખિલ બ્રહ્માણ્ડના ઇશ્વર કલ્પતરૂ રૂપે ઉભા રહી કહે છે કે: "શું જોઇએ છીએ?" અને રામચંદ્ર મનમાંજ વિચારી રહ્યા છે કે: "શું માંગું? આ સમયે જે માંગીશ તે મળશે?" એવી તેમની દૃઢ ધારણા હતી, તેમ છતાં તેમણે કંઇ પણ માંગ્યું નહિં તેનું કારણ શું? તેઓ કાંઇ સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે કોઇ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવા રામકૃષ્ણદેવ પાસે ગયા નહતા!

એક વખત વિચાર કર્યો કે: અર્થ (પૈસા) માંગુ? એજ ક્ષણે મનમાં વિચાર થયો કે: "છટ્ છટ્! પ્રભુએ કહ્યું છે કે: અર્થ એ તો ભગવાનથી દૂર રાખે છે. અર્થ પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવાનની પ્રાપ્તી થતી નથી, અને અહંકાર થાય છે માટે તે માગીશ નહિં. ત્યારે શું માંગુ?" પૃથિવિની સર્વ વસ્તુઓ માંગવાનો એક પછી એક વિચાર મનમાં થયો. પરંતુ તેમાંની કોઇ પણ વસ્તુ તેમના મનમાં માંગવા લાયક જણાઇ નહિં. તેમણે વિચાર કર્યો કે: સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુનાં ચરણથી દૂર રાખવાનો યત્ન કરશે. અંતે તેમણે ઉત્તર દીધો કે: "પ્રભુ! શું માંગુ તે હું સમજી શકતો નથી આપજ કહો કે શું માંગું?"

અહા! કેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ! એ તત્વ સમજવાનું અમારામાં સામર્થ્ય કયાંથી હોય? ગુરૂ અને શિષ્યની લીલામાં અમે મૂઢ શું સમજીએ? જેણે જે મહા પુરૂષને "ભગવાન" કહી ભક્તિ દર્શાવી મન-પ્રાણ સર્વસ્વ જેના ચરણમાં સમર્પણ કર્યું છે તેને તે વળી માંગવાનું શું હોય? જે મન વડે તે માંગણી કરશે તે મન શું

તે (રામચંદ્ર)નું છે ? તે મન તો તેણે પ્રભુનાં પાદ પદ્મમાં અર્પણ કરી દીધું છે. જો તેના મનમાં કાંઇપણ આકાંક્ષા હોય, જો હજી પણ તેને કાંઇ માંગવાનું રહ્યું હોય તો પછી તેણે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે એમ કેમ કહેવાય ? જેને સાક્ષાત્ ભગવાન મળ્યા છે તેને વળી બીજું માંગવાનું શું હોય ? ભગવાનમાંજ સર્વ સમાએલું છે. જેનામાંથી સર્વ જગત્ અને જગત્નાં સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થયાં છે તેજ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો પછી ભક્તને માંગવાનું શું હોય ? એ સૂત્ર રામચંદ્રના મનમાં સંપૂર્ણ રૂપે ઠસી ગયું હતું, તેથીજ તેમણે કંઇ માંગ્યુ નહિ. તેમણે પોતાના એ જીવન પ્રસંગ ઉપરથી જગત્ને બતાવી આપ્યું છે કેઃ "ભગવાન ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ હોય તો, ઓ મનુષ્યો ! કામના વર્જિત થાઓ. પછી તો કોઈ પ્રકારના કામના–વાસના રહેવી જોઇએ નહિં." તેમણે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે કેઃ "હે માનવ જીવ ! જો કે તમારા ઇષ્ટ દેવતા કૃપાળુ થઇને તમને દર્શન આપી વર માંગવા કહે તોપણ વર પ્રાપ્ત કરવાની આશા છલનામાં ભૂલ થાપ ખાઇ કામના–વાસનાને મનમાં જરાપણ સ્થાન આપશો નહિ ! જો ભૂલને વશ થયા કે કાંઈપણ માંગ્યું તો યાદ રાખજો કેઃ તમારૂં પતનજ થશે. વર પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે લઇને ચાલ્યા જવું પડશે. વરદાતા (ઇષ્ટદેવતા) ને પ્રાપ્ત કરવાની આશા પરિત્યાગ કરવી પડશે. વર આપનાર ઇષ્ટદેવતાને પ્રાપ્ત કરો. વરદાનથી શું ફળ છે ? ઇષ્ટદેવતાથીજ સર્વ સુફળ પ્રાપ્ત થશે."

રામચંદ્રે જે દિવસથી રામકૃષ્ણદેવને પૂર્ણબ્રહ્મ રૂપે જાણ્યા હતા, તેજ દિવસથી તેમનો પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યા વિના તેઓ કોઈ પણ દિવસ આહાર આદિ કરતા નહિં. તેઓ દક્ષિણેશ્વરથી નિત્ય

પ્રભુની પ્રસાદિ—કાંઇપણ મિષ્ટાન્નાદિ—ઘરમાં લાવીને રાખતા અને નિત્ય સ્નાન કર્યા પછી તેમાંથી એક બિન્દુ જેટલો પ્રસાદ મ્હોમાં મુકી ભોજન કરવા બેસતા. પ્રસાદ પૂરો થઈ રહે તે પહેલાંજ તેઓ ગુરૂદેવની પાસે જઈ પુનઃ બીજો પ્રસાદ લઇ આવતા. એક સમયે ઘરમાંનો પ્રસાદ પૂરો થઈ ગયો હતો, તેની તેમને પ્રથમથી ખબર પડી નહતી. તેથી તેઓ તુર્તજ ગુરૂદેવની પાસે ગયા. જ્યારે તેઓ તેમની પાસે જતા ત્યારે હમેશાં કાંઇક પણ મિષ્ટાન્નાદિ વેચાતું લઈ જતા. આ વખતે પણ તેમણે તેમજ કર્યું. સમસ્ત દિવસ ગુરૂદેવની પાસે રહ્યા પરંતુ તે દિવસે ગુરૂદેવે તે મિષ્ટાન્નમાંથી જરાપણ લઇને મ્હોમાં મુક્યું નહિં. મિષ્ટાન્ન લઇને રામચંદ્રે કેટલીએ વાર પ્રભુના મુખ આગળ ધર્યું પરંતુ તે દિવસ તેમણે તેમાંથી કાંઈપણ લીધું નહિં ! ધીમે ધીમે સન્ધ્યા સમય થયો. બીજે દિવસે નોકરી ઉપર જવાનું હોવાથી રાત્રે ઘેર જવુંજ જોઇએ. રામચંદ્ર મનમાંજ વિચાર કરતા હતા કેઃ હવે શું કરવું ? ગુરૂદેવનો પ્રસાદ લીધા વગર કેવી રીતે ઘેર જવું ? આજે ભગવાનનો પ્રસાદ તો મળ્યો નહિ. એમ કહી વિચાર કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં માલુમ પડયું કે બીજા કોઈની પાસે પણ પ્રસાદ છે નહિં ! જો હોત તો તેમાંથી થોડો લઇને તેઓ ઘેર જાત. પ્રભુ ત્યાંથી પંચવટી તરફ ગયા હતા. તે સમયે બીજું કાંઈ નહિ મળતાં અંતે ગુરૂદેવને થુંકવાની પિચદાની ત્યાં પડેલી રામચંદ્રના જોવામાં આવી. તે તેમણે હાથમાં લઈ જોતાં જણાયું કે તેમાં પ્રભુના મુખમાંથી નીકળેલું લાળ અને થુંક પડયું હતું. પ્રભુ ભક્ત રામચંદ્રે, મિષ્ટાન્નની હાંલીમાંથી બેચાર કટકા મિષ્ટાન્ન લઇ ગુરૂદેવની પિચદાનીમાં પડેલા થુંકમાં રગદોલી લીધું અને જરાપણ સંકોચ વગર—જરાપણ સુગ ચઢાવ્યા વગર—તેને પ્રભુ પ્રસાદ માની—તે ઉપર

દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી–ઘેર લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. પરમહંસદેવ તે જાણી શક્યા. ભક્તને આધિન ભગવાન કહે છે તે શું ખોટું છે ? ના, જરા પણ નહિં. ભક્તવત્સલ રામકૃષ્ણ ભગવાન તત્ક્ષણાત્ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને રામચંદ્રના મિષ્ટાન્નમાંથી થોડો ભક્ષણ કરી તેમને પ્રસાદ આપ્યો અને લાળ થુંકમાં ભેળવેલી મિઠાઈ પરમહંસદેવે પોતાને હાથેજ હાંલ્લામાંથી કાઢી બહાર ફેંકી દીધી !

ધન્ય છે એ મહાપુરૂષને ! ધન્ય છે તેમની ગુરૂ ભક્તિને ! ત્રિપાદ પાપથી પૂર્ણ ઘોર કલિયુગમાં એવો સ્વર્ગીય વિમલ ભક્તિ-ભાવ રામચંદ્રેજ દર્શાવી આપ્યો છે કે જે શ્રવણ કરવાથી શરીરનાં રૂંવા ઉભાં થઇ જાય છે ! એવા પ્રકારની અનન્ય ભક્તિ કયા ભગવત્ ભક્તના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી જોવામાં આવે છે ? આવા અલૌકિક બનાવો સાંભળવાથી આજ કાલ, તેને બનાવટી ગપાટા માનવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, વળી એમ પણ કહેવામાં આવે કે, એવું તે વળી મનુષ્ય ચરિત્રમાં સંભવે ખરૂં ? પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ સંબંધી જેટલી ચમત્કારિક કથાઓ લખવામાં આવી છે તે સર્વ સત્ય છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રો વાંચવાથી ખાત્રી થશે કે: મનુષ્યમાં એવી અલૌકિક શક્તિઓ હોય છે એ સંભવિતજ છે. માત્ર મનુષ્યે ગુરૂકૃપા પ્રાપ્ત કરી સાધક બની તે શક્તિને ખિલવવી જોઇએ, વળી જગતની રચના કરનાર કોઇ મહાન શીલ્પી ઈશ્વર–હોવો જોઇએ અને તેનાં ચરિત્રનો પાર પામવા કોઇનામાં શક્તિ નથી એટલું તો માનવુંજ પડશે. ત્યારે પછી તે અવતાર ગ્રહણ કરે અને અલૌકિક લીલા–રચના રચે એમાં અસંભવિત શું છે ? એમાં વળી આશ્ચર્યકારક પણ શું છે ? હા, પણ દેવ ચરિત્ર સમજવા માટે દેવની કૃપા જોઇએ. તે સિવાય સમજી શકાય નહિં

અને પાશ્ચાત્ય ચશ્મા ચઢાવનારાને તો અવશ્ય તે સમજાયજ નહિં અને અસંભવિત (Impossible)જ લાગે; તેમાં તેમના કર્મનો દોષ છે. બીજું શું ?

રામચંદ્ર, પોતાના ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ઉપર જે પ્રકારની ભક્તિ દર્શાવતા અને તેમના ઉપર તેમને જે પ્રકારની શ્રદ્ધા હતી તે જેઓ શ્રવણ કરે છે અને કરશે તે સર્વને એકજ અવાજે કહેવાની ફરજ પડશે કેઃ એ તેમને માટે યોગ્યજ હતું. રામચંદ્રની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તેમનામાંજ જોવામાં આવી છે; બીજામાં નહિ. તેની તુલના થઈ શકે એમ નથી. તેમના ઉપર ગુરૂદેવે કૃપા કરી તેમનાં માનવ ચક્ષુને બદલે દેવ ચક્ષુ બનાવી દીધાં હતાં !

રામચંદ્રેજ ગુરૂદેવની સેવા કરવાનું માહાત્મ્ય અને ફળ જાણ્યું હતું, રામચંદ્રેજ ભગવાન રામકૃષ્ણદેવને બરાબર ઈશ્વરાવતાર રૂપે ઓળખ્યા હતા. રામચંદ્ર, રામકૃષ્ણ–સાગરમાં ડૂબી ગયા હતા ! તેમના મુખમાંથી "રામકૃષ્ણ" સિવાય અન્ય કથા વાર્તા થતીજ નહિં. તેમને "રામકૃષ્ણ" સિવાય અન્ય વિચાર થતાજ નહિં. તેઓ "રામકૃષ્ણ" સિવાય અન્ય કોઈ કથા વાર્તા શ્રવણ કરતા નહિં, અને "રામકૃષ્ણ" સિવાય અન્ય કોઇનું ધ્યાન ભજન, પૂજન કરવાનું તેઓ કોઇને કહેતા પણ નહિ, "રામકૃષ્ણ" એજ તેમના વેદ પુરાણ અને સર્વ શાસ્ત્રો હતાં. "રામકૃષ્ણ" એજ તેમનું સર્વસ્વ ધન હતું. 'રામકૃષ્ણ" એજ તેમનો પ્રાણ હતો; અને જે મનુષ્ય "રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર કરતો તેજ તેમનો પરમ આત્મીય ગણાતો. તેઓ ભગવાન રામકૃષ્ણના અમર આત્માના ચમત્કારો અનુભવતા તેનુંજ એ પરિણામ હતું. વારંવાર તેઓ કહેતા કેઃ જે રામકૃષ્ણને ભજશે તેનું દુઃખ કષ્ટ દૂર થઇ જશે, તેની મનં કામના

પૂર્ણ થશે, તે સુખી થશે. તેમના ભક્તોનું તેઓ રક્ષણ કરે છે એ તદ્દન સત્ય છે. શંકા કરશો નહિં. રામકૃષ્ણ ભજો.

પ્રભુ નિત્યાનંદ કહેતા કે: "ભજો ગૌરાંગ કહો ગૌરાંગ, લો ગૌરાંગનું નામ રે, જે જન ગૌરાંગ ભજે તે અમારા પ્રાણ રે !" રામચંદ્રની મનોભાવના પણ એવીજ થઇ રહી હતી કપટી, વિશ્વાસઘાતી, મહાપાપી, મહાન સ્વાર્થી મનુષ્યો પણ જો "રામકૃષ્ણ"નો નામોચ્ચાર કરતાં તો તેજ ક્ષણે રામચંદ્ર તેને ગાઢ આલિંગન દેતા અને અને તે રામચંદ્રનો આત્મીય કરતાં પણ પરમાત્મીય બની જતો ! તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે: "રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર કરવાથી પાપી પણ પવિત્ર થાય છે. અહા શું એને "રામકૃષ્ણ" પર અનન્ય ભક્તિ ન કહી શકાય ? એવી ભક્તિ તો ક્યાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એવી ભક્તિ શું દેવતા સિવાય મનુષ્યોમાં હોઇ શકે ? ધન્ય છે એ દેવતાને ! એમની જીવન કથા શ્રવણ કરવાથી મહા પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મન વાણી, કર્મ પવિત્ર થાય છે. મહાત્મા રામચંદ્રની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની કથાનું જે મનુષ્યો સ્મરણ કરશે, તેમનું હૃદય શુષ્ક હશે તોપણ ભક્તિ રસથી ભિંજાશે, તે ભગવાન ઉપર, ગુરૂ ઉપર ભક્તિ કરતાં શીખશે, માટેજ કહેવામાં આવે છે કે: જો શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું સ્વરૂપ જાણવા ચ્હાતા હો તો ભક્તપ્રવર રામચંદ્રની જીવન કથા વારંવાર વાચો અને મનમાં ચિતરી રાખો. રામચંદ્રનાં ગુણગાન ગાઓ. જ્યારે રામચંદ્રનું ચરિત્ર વાંચક બંધુઓ સારી પેઠે સમજી શકશે, અને જ્યારે રામચંદ્રની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની છબિ સર્વ મનુષ્યોના હૃદયમાં અંકિત થશે ત્યારેજ તેમના મનમાં વિમલ પ્રેમનો સંચાર થશે; અને ત્યારેજ તેમને રામકૃષ્ણદેવની કૃપા વગર મહેનતે પ્રાપ્ત થશે. વાંચક બંધુ ! ભક્તરાજ રામચંદ્રની છબિ-

નું નિત્ય ધ્યાન ધરો અને તેમના જેવીજ ગુરૂ—ભક્તિ તમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે એવી પ્રાર્થના કરો. તમારૂં હૃદય ભક્તિથી પૂર્ણ થશે. ભગવાન તુર્તજ દર્શન દેશે એમાં સંદેહ નહિં. શા માટે વિલંબ કરો છો ? એમના જેવા આદર્શ ભક્ત બનો.

શ્રીરામકૃષ્ણદેવ કહેતા કેઃ "ભક્તિ બે પ્રકારની છે. (૧) જ્ઞાન મિશ્ર ભક્તિ અને (૨) પ્રેમ ભક્તિ. એવી પ્રેમ ભક્તિ ગોપીકાઓનાં હૃદયમાં હતી. એવી ભક્તિ અતિ અલ્પ જોવામાં આવે છે, પ્રેમ ભક્તિનું લક્ષણ "અહંતા" અને "મમતા" છે. જેમ યશોદાજી મનમાં સમજતા કે મ્હારા સિવાય ગોપાલને કોણ જમાડશે ? તેમના સિવાય ગોપાલની કોણ સંભાળ લેશે ? અને "મમતા." પ્રેમ-ગોપાલ સિવાય તે કશું જાણતાં નહતાં. ગોપાલ એજ તેમનું સર્વસ્વ ધન હતું. ગોપાલ સિવાય તેમના પ્રાણ ટકી શકે એમ નહોતું. અમે રામચંદ્રમાં એવીજ પ્રેમ ભક્તિ જોઇ શકયા છીએ. રામચંદ્ર ગુરૂદેવની સેવા સિવાય બીજું કશું જાણતા નહતા. ગુરૂદેવની સેવામાં જરાપણ અડચણ—વિઘ્ન થતાંજ રામચંદ્ર ક્રોધે બળી ઉઠતા ! તે સમયે તેમને જ્ઞાન રહેતું નહિં. કોઇ માણસ ગમે તેવો મ્હોટો ભક્ત કાં નહોય પણ પ્રભુની સેવામાં જરા પણ ચુક કરતાંજ તેઓ તેનો તિરસ્કાર કરતા. રામચંદ્રને એકજ તીવ્ર ઇચ્છા હતી કેઃ પ્રભુની સેવા સારી પેઠે થાય. ભક્તિને આધિન ભગવાન હોવાથી પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવે પણ રામચંદ્ર ઉપરજ સેવા કાર્યનો ભાર મૂકયો હતો. કોઇપણ ભક્ત, પ્રભુને પોતાને મકાને તેડી જઇ તેમની સેવા અને મહોત્સવ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવતાંજ પ્રથમ રામચંદ્રની આજ્ઞા લીધા સિવાય કોઇ કાંઇ કરી શકતું નહિં. ગુરૂદેવ કહેતા હતા કેઃ "રામની આજ્ઞા લઇને જે કરવું હોય તે કરો." જે સ્થળે પ્રભુ સહિત

મહોત્સવ થયા હતા ત્યાં રામચંદ્ર મુખ્ય કારભારી બન્યા હતા. તે સ્થળે સૌથી પ્રથમ રામચંદ્ર જતા અને પ્રભુની સેવાનો બંદોબસ્ત કરતા. જે સ્થળે મહારાજ રામકૃષ્ણદેવ પધારતા ત્યાં દિવાન રૂપે સર્વ કામ કરવા માટે રામચંદ્ર હોયજ. એ જોઇને કેટલાક તેમને કર્માભિમાની કહેતા, પરંતુ તેમનું એ કહેવું ભૂલ ભરેલું છે. કારણ કેઃ પ્રભુ કહેતા કે "પ્રેમ ભક્તિ" હોય ત્યાં "અહં મમતા" હોય છે. રામચંદ્રમાં "પ્રેમભક્તિ" હતી. તેથી તેમનામાં એવી નિર્દોષ "અહં મમતા" જોવામાં આવતી. એ સ્વર્ગીય "પ્રેમભક્તિ" ની ભાવના જે મનુષ્યો સમજી શકતા નથી તેઓજ એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે! તેમ ન હોય તો, મહા પુરૂષ રામચંદ્રે જે દીનતાથી જીવન વ્યતીત કર્યું છે, જે પ્રકારની દીનતા દર્શાવી ગયા છે તે કોના જાણવામાં નથી? અને તે ટીકાકારોના ધ્યાનમાં કેમ ન આવે?

શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો આદર્શ કેવો હોય છે તે સમજાવવા માટે પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ એક સંગીત ગાતા:—

ભવમાં તેજ એક પરમાનન્દ, જે જન પરમાનંદમયીને જાણે.
(તે)ન જાય તીર્થ પર્યટને,(માતા)કાલીસિવાય અન્ય કથા ન સાંભળે કાને
પૂજા, સન્ધ્યા, તે નવ માને, (મા) કાલી સર્વ કરે છે એમજ તે માને
જે મા કાલી-ચરણ માને છે સ્થુલ, તે વિષયી કરે છે મ્હોટી ભૂલ,
ભવાર્ણવમાં પ્રાપ્ત કરે તટ મૂલ, તે મૂલ ગુમાવવું શાને?

શ્રદ્ધા અને ભક્તિની ઉચ્ચાવસ્થા થતાં માનવ હૃદય કેવા પ્રકારનું બની જાય છે તેજ આ સંગીતમાં વર્ણવ્યું છે. રામકૃષ્ણ દેવ એ સંગીત ગાઇ સમજાવતા અને તેજ રામચંદ્ર સ્વજીવનમાં દર્શાવી ગયા છે. એ સંગીતની પ્રત્યેક ભાવના રામચંદ્રના જીવનમાં

જોવામાં આવે છે. એ સંગીતના અક્ષરે અક્ષર સાથે રામચંદ્ર ઓતપ્રોત થઇ ગયા હતા. માત્ર "કાલી" ને બદલે "રામકૃષ્ણ" શબ્દ માની લેવો. એ સંગીત ગાતાંજ રામચંદ્રના ગુણનું કીર્તન થાય છે એવું અમે ધારીએ છીએ. જાણે રામચંદ્રને લક્ષ્યસ્થળ માનીનેજ એ સંગીત રચાયું ન હોય! રામચંદ્રે રામકૃષ્ણ દેવને ઇશ્વરાવતાર સર્વ શક્તિમાન રૂપે ઓળખ્યા ત્યારથી તેમને મન પરમાનંદ થયો હતો. તેમનું હૃદય આનંદથી ભરેલુંજ રહેતું. રામચંદ્ર કોઈ પણ તીર્થપર્યટન જતા નહિ: તીર્થમાં જવાનું પ્રયોજન પણ માનતા નહિ. તેતો માનતા કે: અડસઠ તીર્થ, મ્હારા ગુરૂજીને ચરણે. તીર્થપર્યટનની શી વાત, તેઓ ગંગાને કિનારે (કલકત્તે) નિવાસ કરતા છતાં ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાની વાસના કદી પણ તેમના હૃદયમાં ઉદય પામી નથી. તેઓ ગુરૂદેવમાંજ ગંગા, યમુના, સરસ્વતી અને સર્વ દેવદેવીઓ પણ તેમાંજ માનતા. તેઓ તેમનેજ ચૈતન્ય દેવતા માનતા. ધન્ય ગુરૂ ભક્તિ!

એક સમય ગંગાસ્નાને કરવાનો મહાન પુણ્યપ્રદ સુયોગ ઉપસ્થિત થયો હતો. એ પ્રકારનો મહાયોગ પૂર્વે કદી પણ થયો નહતો. કેટલાએ દેશદેશાન્તરમાંથી હજારો મનુષ્યો ગંગા-સ્નાન કરવા માટે કલકત્તે આવતાં હતાં. કેટલાએ વૃદ્ધ, જરા જીર્ણ દુર્બળ મનુષ્યો અસહ્ય કષ્ટ સહન કરીને પણ ગંગાસ્નાન કરવાની વાસનાથી કલકત્તા તરફ આવી રહ્યા હતા. કેટલાએક ગૃહસ્થની કુળ વધુઓ પોતાનાં સન્તાનને ઘેર પડતાં મૂકી ગંગાસ્નાન કરવા આવી આવી હતી. કલકત્તામાં અસંખ્ય લોકોની મેદની થઇ રહી હતી! પગ મૂકવાને જગ્યા ન હતી! હિંદુ મોહોલાઓના પ્રત્યેક ઘરોમાં આત્મીય યાત્રાળુ-પરોણાઓ ઉતર્યા હતા! જે મનુષ્યને કલકત્તામાં સ્વજન કુટુંબ

કે મિત્ર હતા તે સર્વે કલકત્તે ગંગાસ્નાન માટે આવ્યા હતા. ઘેર યાત્રાળુને આવેલા જોઇ કોના મનમાં ગંગાસ્નાન કરવાની વાસના ન થાય ? રામચંદ્રના ઘરની સ્ત્રીઓના મનમાં પણ ગંગા સ્નાન કરવાની વાસના ઉત્પન્ન થઈ, તે તેમણે રામચંદ્રને નિવેદન કરી. રામચંદ્ર કોઇની પુણ્ય કર્મ કરવાની વાસનામાં કદી પણ વિઘ્ન નાંખતા નહિ—તેમનો એવો સ્વભાવજ ન હતો. તેથીજ તેઓ ઘરની સ્ત્રીઓને લઈ ગંગા કિનારે ગયા હતા. તેમણે માતા ગંગાજીને પ્રણામ કર્યા અને મહિલાઓને કહ્યું કે: "જાઓ, તમે ગંગાસ્નાન કરી આવો." તેઓ સ્નાન કરી પાછાં આવ્યાં. બધાં ગાડીમાં બેઠાં એટલે ગાડીવાનને ગાડી ઘેર લઈ જવા કહ્યું. મહિલાઓએ કહ્યું કે: "તમે કેમ સ્નાન કર્યું નહિ ?" તેમણે હાસ્યભરિત મુખે ઉત્તર દીધું કે: "મ્હને એવા પુણ્યની આવશ્યકતા નથી કે આવો મહાયોગ જોઇ ગંગાસ્નાન કરી પુણ્ય સંચય કરૂં ! હું નિત્ય યોગોદ્યાનમાં જઇ રામકૃષ્ણ કુણ્ડમાં સ્નાન કરૂં છું. તે પ્રમાણે ત્યાં જઇ આજે પણ સ્નાન કરીશ. તેમાં મ્હારા ગુરૂદેવનું ચરણામૃત છે તેથી મ્હારે માટે નિત્ય એવો મહાયોગજ છે." અહા ! કેવી ગુરૂભક્તિ ! કેવી શ્રદ્ધા ! શ્રી રામકૃષ્ણદેવ ઉપર કેવો વિશ્વાસ ! એ સમજવાની આપણામાં શક્તિ ક્યાં છે ? કરોડો મનુષ્યો ભક્તિ સહિત, આગ્રહ સહિત, પ્રેમ સહિત, ગંગાસ્નાન કરે છે, કરોડો મનુષ્યો મહાયોગ સમયે સ્નાન કરી પોતાને ધન્ય અને પુણ્યવાન સમજે છે. એ જોવા છતાં પણ—ગંગાસ્નાનથી જીવન પવિત્ર થાય છે એવી શ્રદ્ધા હોવા છતાં પણ—રામચંદ્ર તે દિવસે ગંગાસ્નાન કર્યા વગરજ પાછા આવ્યા છે ! આવી ગુરૂનિષ્ઠા અને ગુરૂભક્તિ બીજામાં કદી પણ જોવામાં આવી નથી. એ દ્રષ્ટાંતદ્વારા, ગુરૂભક્ત રામચંદ્રે ગુરૂભક્તિ—ઉત્તમરૂપે બતાવી આપી છે.

તેમના. એ વર્તનને ઢોંગ કે અહંકાર કહી શકાશે નહિ. રામચંદ્ર સારી પેઠે જાણતા અને માનતા હતા કે: ગંગાસ્નાનથી જીવન પવિત્ર થાય છે-તેમને એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. તેમ ન હોત તો તેઓ પોતાના ઘરની મહિલાઓને ગંગાસ્નાન માટે પોતાની સાથે તેડી જાત નહિ. જો તેમના મનમાં ખોટો ઢોંગ કે અહંકાર હોત તો તેઓ એમજ કહેત કે: "ગંગાસ્નાનથી શું થાય છે ? રામકૃષ્ણદેવનું ભજન કરો. તેમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. તેમનું પૂજન કરો. તેમ ન કરવાથી અપવિત્ર થવાશે." પરંતુ તેમણે એવું કંઇ પણ કહ્યું નથી. તેમણે બીજાની શ્રદ્ધા તોડી નથી. તેમણે માત્ર પોતાની શ્રદ્ધા-ભક્તિનું દૃષ્ટાંત બતાવી આપ્યું છે. રામચંદ્રને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે: "જ્યારે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવે મ્હારા ઉપર કૃપા કરી છે ત્યારે તો હું પવિત્ર કરતાં પણ અતિ પવિત્ર થયો છું. વિશેષ પુણ્યની આવશ્યકતા નથી." તેથીજ તેમણે કદી કોઇ પણ તીર્થપર્યટન કરવાની વાસના સુદ્ધાં કરી નથી.

રામકૃષ્ણદેવ જે સ્થાનમાં નિવાસ કરતા, જે ગૃહ અથવા જે સ્થાનમાં તેઓ એક વખત પદાર્પણ કરતા, તેજ સ્થાનને રામચંદ્ર શ્રદ્ધા પૂર્વક પરમ પુણ્યપ્રદ તીર્થ માનતા. જે મનુષ્યે રામકૃષ્ણદેવની સેવા સુશ્રુષા કરી છે, જે મનુષ્યે રામકૃષ્ણદેવનાં એક વખત દર્શન કર્યાં છે. તે મહા પવિત્ર અને તેજ મહા પુણ્યવાન છે એવું અમે રામચંદ્રને મુખેથી વારંવાર સાંભળ્યું છે. રામચંદ્ર કહેતા કે: જે ગાડીમાં રામકૃષ્ણદેવ એક વખત બેઠા હોય તે ગાડી, તે ઘોડો, તે કોચમેન વગેરે સર્વ મહા પવિત્ર થઇ ગયું છે. એક વખત કેટલાક મનુષ્યો સમક્ષ તેમણે એ પ્રમાણે વિચાર દર્શાવ્યા તે વખતે એક મનુષ્યે કહ્યું કે ત્યારે પછી હવે બીજું શું જોઇએ ? કેટલાએ

લોકોએ રસ્તામાં અને નદી કિનારે તેમનાં (રામકૃષ્ણદેવનાં) દર્શન કર્યા છે, કેટલાએ ઘોડાગાડીમાં તેઓ બેઠા છે, તેમના કોચમેન, ગાડીવાન બધાએજ તેમનાં દર્શન કર્યા છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે તે બધાને મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે? એ સાંભળતાંજ રામચંદ્રનું મુખ રાતુ થઈ ગયું. તેમણે કહ્યું " જાઓ, જાઓ, જાઓ, જાઓ, તે ગાડીવાન કોચમેનના ચરણની રજ મસ્તકે ચઢાવો. જાઓ, જાઓ, જે ભંગીએ તેમના (રામકૃષ્ણદેવનાં) દર્શન કર્યા હોય તેનાં ચરણની રજ મસ્તકે ચઢાવો, તમારા જેવા લાખો મનુષ્યોનાં જીવન મહા પવિત્ર થઇ જશે ! " અહો ! તે દિવસનું દૃશ્ય અને તે દિવસની રામચંદ્રની મૂર્તિ જેમણે જોઇ છે તેમના હૃદયમાં, રામકૃષ્ણભક્તિ, જાણે રામચંદ્રે બળપૂર્વક વિદ્યુતની પેઠે પ્રવેશ કરાવી દીધી છે. જે પુરૂષે પ્રશ્ન કર્યો હતો તેની શી વાત કહેવી? રામચંદ્રના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દોએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તે થોડીક્ષણ પછી રામકૃષ્ણ-પ્રેમમાં વિહ્વલ થઇ ગયો અને સંસારની માયા ત્યાગ કરી સન્યાસી બની ગયો ! અહા ! કેવો રામચંદ્રનો પ્રભાવ ! તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે: ગુરૂભક્ત રામચંદ્ર, રામકૃષ્ણદેવ સિવાય અન્ય કશું જાણતા નહિ. " રામકૃષ્ણ-ઉપદેશામૃત " * સિવાય અન્ય કોઇ કથા શ્રવણ કરતા નહિ. રામકૃષ્ણ-પૂજા સિવાય તેઓ બીજી કોઈ પૂજા-સન્ધ્યા જાણતા નહિ અને ભગવાન રામકૃષ્ણદેવ જે કાંઇ કરે છે તે જીવ માત્રના મંગલને માટેજ કરે છે એવી ધારણા તેમના હૃદયમાં દ્રઢમૂળ થઈ ગઈ હતી. એક વાકયમાં

* શ્રીરામકૃષ્ણદેવનાં ૭૫૦ ઉપદેશામૃત અમે પ્રકટ કરેલા "શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ" નામક પુસ્તકમાં પ્રકટ કર્યા છે. પ્રત્યેક વાંચક બંધુને તે વાંચવા અમે ભલામણ કરીએ છીએ. લેખક.

કહીએ તો તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણદેવને સાક્ષાત્ ઇશ્વરાવતારજ માનતા, અને એ છે પણ સત્ય. આ લેખકને પણ તે પ્રભુના ચમત્કારોનો અનુભવ થયો છે એટલુંજ નહિં પણ ગુજરાતના બીજા ભક્તોને પણ અનેક અદ્ભુત ચમત્કારો જણાયા છે.

મહાપુરૂષ રામચંદ્રની શ્રદ્ધા અને ભક્તિની કથાનું જેમ જેમ સ્મરણ થાય છે તેમ તેમ અમે (અને વાંચકો) મહા પવિત્ર થઇએ છીએ એવું અમારૂં દઢ માનવું છે. શાસ્ત્રમાં સત્સંગનું ફળ અમૂલ્ય કહ્યું છે. રામચંદ્ર સાચા સંત પુરૂષ હતા. તેમનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ ન થયો હોય તોપણ મહાત્મા રામચંદ્રની અપૂર્વ ભક્તિ શ્રદ્ધા અને નિષ્કામ ભક્તિપૂર્ણ આ જીવનકથા વાંચવાથી પણ અમૂલ્ય ફળ મળશે એમાં શંકા નથી, અને ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાની મનમાં આકાંક્ષા થશે. એ સ્વર્ગીય દેવ–ચરિતનું વર્ણન પૂર્ણ થઈ શકે એમ નથી. રામચંદ્રની ભક્તિનું વર્ણન સાંભળવાથી તેમના ઉપર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે પરંતુ તેના કરતાં પણ તેઓ કેટલા ઉંચ પ્રકારના સંત મહાત્મા અને ભક્ત હતા તે શી રીતે કહી શકાય? રામકૃષ્ણદેવ ઉપર રામચંદ્રનો અચલ વિશ્વાસ અને શુદ્ધ–ભક્તિ હતી તેનાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંત તેઓ પોતાના જીવનમાં દર્શાવી ગયા છે. તેમણે જે કાંઇ કાર્ય કર્યું છે, તે કાર્યમાં એવોજ પ્રકાશ જોવામાં આવે છે. સંક્ષેપમાં કેટલાક બનાવોનું વર્ણન અમે આલેખ્યું છે તે ઉપરાંત કેટલાએ અતિ આશ્ચર્યકારક બનાવો કોઇ કોઇએ દીઠા હશે તે બધા કોણે લખી રાખ્યા છે? બંગાલી લેખકે કેટલાક બનાવો સ્વચક્ષુએ દીઠા હતા તે તેમણે પોતાના ન્હાનકડા પુસ્તકમાં લખ્યા છે અને અમે તે અમારા ગુર્જર બંધુઓને સાદર કર્યા છે. તેમાં વળી એક બે બીજા બનાવોનું વર્ણન ઉમેર્યા સિવાય આ પ્રકરણ

સમાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી.

જે સમયે (કલકત્તા) કાંકુડગાચ્છીના ઉદ્યાનમાં રામચંદ્ર પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા તે સમયે પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવનાં મંદિરનાં દર્શન કરવા હજારો લોકો આવતા. તેમાંથી જે કોઇ મનુષ્યે રામચંદ્રની સન્મુખ આવી રામકૃષ્ણદેવને "ભગવાન" કહ્યા છે તેને તેમણે તેજ ક્ષણે પોતાના બંધુ સમાન ગણ્યા છે. પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે એ એક સહેલો ઉપાય જાણી કેટલાક સ્વાર્થી મનુષ્યો ઉદ્યાનમાં આવજા કરતા અને તેઓ રામકૃષ્ણદેવ ઉપર ભક્તિ બતાવી કેટલાએ પૈસા રામચંદ્ર પાસેથી પડાવી લઇ જતા! રામચંદ્ર કહેતા કે: "જે કોઇ પણ મનુષ્ય રામકૃષ્ણદેવ ઉપર ભક્તિ દર્શાવશે અને "રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર કરશે તેનો હું ગુલામ છું." આ શબ્દો તેમને મુખેથી અનેક વખત સાંભળવામાં આવ્યા છે. તેમની વર્તણુકમાં પણ એ સૂત્ર બરાબર જણાઈ આવતું. તેઓ મુખેથી જે બોલતા તેજ પ્રમાણે વર્તતા. રામચંદ્રની પાસે આવી "જય રામકૃષ્ણ" એટલો શબ્દોચ્ચાર કર્યો કે બસ થયું! કાંકુડગાચ્છીના યોગોદ્યાનમાં આવી પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવના મંદિર સ્હામે ઉભા રહી પૃથિવિપર લાંબા પડી દણ્ડવત્ પ્રણામ કર્યાં કે બસ થયું! એ દેખાવ જોતાંજ મહાત્મા રામચંદ્રનું મન પીગળી જતું. એવો ઢોંગ કરનારને પણ તેઓ સત્ય માનતા અને તેને પ્રેમાલિંગન દેતા. એટલુંજ નહિ પણ તેની ઇચ્છાનુસાર તેઓ તેને દ્રવ્ય આપી દેતા ઉપરાંત એવા માણસોને બીજું જે જોઇતું હોય તે પણ રામચંદ્ર તત્ક્ષણાત્ આપી દેતા! રામચંદ્રે એક પણ વખત મનમાં એવો વિચાર સુદ્ધાં કર્યો નથી કે તે કપટી, અવિશ્વાસુ, મહાપાપી, પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે ત્યાં આવ્યો છે! એવા મનુષ્યોને

મુખેથી " રામકૃષ્ણ " નામ સાંભળતાંજ રામચંદ્ર બીજો વિચાર કરતા શોભતાજ નહિ. વાંચક ! જરા વિચાર કરી જુવો ! એવો સરલ, નિષ્કપટી વિશ્વાસુ ગુરૂભક્ત શું આવા ઘોર કલિકાલમાં બીજે કોઇ સ્થળે જોઇ શકાય છે કે સંભળાય છે ખરો ? એવી ભાવના-તેજ કહી શકાશે કે: જે જનકાલી (માતા) નાં ચરણ ધારે છે સ્થુલ; તેની સહજે થઈ છે ભૂલ ! ભગવાન રામકૃષ્ણની ભક્તિ કરી લાખો રૂપિઆ તિજોરીમાં મૂકનારા ભક્તો ! જરા વિચાર કરો કે તમે ગુરૂદેવ માટે શું કર્યું છે અને તમે ક્યાં પ્રકારના ભક્તો છો વારૂં ? તમે થોડું દાન કરી ઘણી લક્ષ્મી તિજોરીમાં ભરી રાખી નથી ? ગુરૂદેવની કૃપાથી જે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઇ છે તે શું ગુરૂદેવના કાર્યમાં ખર્ચ કરતાં તમે કાયર બન્યા નથી ? શું તમે ગુરૂદેવના નામને લજાવ્યું નથી ? ગુરૂદેવ તમને સદ્દબુદ્ધિ આપે !

રામચંદ્ર, રામકૃષ્ણદેવનો પ્રસાદ પ્રથમ મુખમાં મૂકયા સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ ભક્ષણ કરતા નહિ. રામચંદ્ર યોગોદ્યાનમાં શિષ્યો સહિત નિવાસ કરતા હતા તે સમયે એક દિવસ રાત્રિને સમયે પ્રસાદ ભક્ષણ કરવા જતાં તેમણે જે કર્યું છે તે આ સ્થળે લખ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. એ સમયે રામચંદ્ર વ્યાધિગ્રસ્ત હતા. તેથી પ્રાતઃ સમયે થોડો અન્ન પ્રસાદ અને રાત્રી સમયે દુધની થોડી રાબડી પીતા. કહેવું જોઇએ કે રામચંદ્ર કેવળ ગુરૂદેવની સેવા કરવા માટેજ ગૃહનો ત્યાગ કરી યોગોદ્યાનમાં રહેતા હતા. તે માટેજ તેઓ કઠિન રોગોથી પિડાવા છતાં પણ સહજે તેઓ યોગોદ્યાન છોડી ઘેર રહેવા જઇ શકતા નહોતા. એ સમયે ત્યાં એકજ ગાય દુધ દેતી હતી. તે દુધ વડે-નિત્ય રાત્રિને સમયે પરમહંસદેવને દુધની રાબડીનો ભોગ ધરવામાં આવતો. રામચંદ્ર તેજ પ્રસાદ ભક્ષણ કરતા. એક દિવસ

વાછરડું ગાયનું દુધ પી ગયું. સંધ્યા સમય થયલો હોવાથી નજીકમાં દુધ વેચાતું મળે તેમ ન હતું. વળી ત્યાં તે સમયે રામચંદ્રના એક શિષ્ય સિવાય બીજું કોઈ ન હતું. શિષ્ય પરમહંસદેવની સેવામાં રોકાયલો હતો, તેથી શહેરમાંથી દુધ લાવી ભોગ ધરાવવાની તે દિવસ સગવડ થઈ નહિ. પરમહંસદેવને ભોગ ધરાવ્યા પછી રામચંદ્ર અને તેમના બે શિષ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એક શિષ્યે તુરતજ શહેરમાં જઇ દુધ લાવી આપ્યું. ત્યાર પછી સોજીની રાબડી તૈયાર થઇ પરંતુ રામચંદ્રને તે ખબર આપી નહિં. તેમનું શરીર ઠીક ન હતું. મોડી રાત થાય તો આહાર થઇ શકે નહિ માટેજ શિષ્યોએ પ્રસાદ સાથે ધરાવેલું દુધ સોજી સાથે મિશ્ર કરી રામચંદ્રને આપ્યું. નિષ્ઠા–ભક્તિનો કેવો આશ્ચર્યકારક પ્રભાવ! રામચંદ્રના મનમાં સંદેહ ઉપજવા લાગ્યો! તેઓ રાબડી મુખમાં રેડવા જતા હતા. પરંતુ તે મ્હોમાં રેડાતી નહિ. તેમણે સેવા કરનારને પૂછયું "સાંભળો છો કે! ત્હેં આ રાબડી ભગવાનને ધરાવી છે?" શિષ્યો સ્તબ્ધ થઇ ગયા! તેમણે ધાર્યું હતું કેઃ "કોઈ પણ દિવસ તેમણે આહારાદિ સંબંધી સંદેહ કર્યો નથી, અને આજે પણ કાંઇ પૂછશે નહિ. વાતોમાં ને વાતોમાંજ રાબડી પી જશે." તેઓ જાણતા ન હતા કેઃ નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા–ભક્તિના પ્રભાવવડે રામચંદ્ર તેમનું ચાતુર્ય પકડી પાડશે. રામચંદ્રે પુનઃ પૂછયુંઃ "આ રાબડી ભગવાનને ભોગ ધરાવી છે કે?" શિષ્યોએ અસત્ય ભાષણ કર્યા વિના જે કાંઇ સત્ય હતું તે સર્વ નિવેદન કર્યું. તે સાંભળી રામચંદ્રે કહ્યુંઃ "ભગવાનને ભોગ ધરાવ્યા સિવાય હું મ્હારૂં પેટ ભરીશ એવું તમે ધાર્યું હતું કે? જો હું રાબડી પીઉં તો ગોમાંસ ભક્ષણ કરવા બરાબર છે." એમ કહી તુર્તજ રાબડી રહેવા દીધી. તે રાત્રે ઉપવાસ

કર્યો પરંતુ પ્રભુના પ્રસાદ સિવાય તેમણે કાંઇ પણ આહાર કર્યો નહિ. તેઓ કહેતા કે: "ઉત્તમ પદાર્થ ગુરૂદેવને ધરાવ્યા સિવાય મ્હારા મુખમાં પેસતો નથી. હું તે કદી પણ ખાઇ શકતો નથી." એનું નામજ "પ્રેમ-(લક્ષણા) ભક્તિ" ની "અહં મમતા." એવી પ્રેમ-ભક્તિ કોનામાં જોઇ શકાય છે? રામકૃષ્ણદેવ ઉપર રામચંદ્રની આટલી પ્રેમ-ભક્તિ દૃઢ-શ્રદ્ધાનાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો તેમના જીવનમાં જોવામાં આવે છે. એ સર્વ બનાવો જેમણે જોયા છે, તેમનું પવિત્ર જીવન સમજવાનો જેમણે યત્ન કર્યો છે, તેમના એવા અલૌકિક દેવચરિત્ર સમક્ષ જેમણે સરલ વિશ્વાસપૂર્વક શિષ્યની પેઠે મસ્તક મુણ્ડન કરાવ્યું છે તેઓજ સમજી શકયા છે કે:-રામચંદ્રની ભક્તિ અને વિશ્વાસ એ સ્વર્ગીય, અતુલનીય અને અચિન્તનીય હતાં.

નિષ્કપટી, સરલ અને દૃઢ વિશ્વાસુ ભક્ત-શ્રેષ્ઠ મહાત્મા રામચંદ્રનું જીવન અવલોકન કર્યા પછી હવે અમને અન્ય કોઇ ભક્તનું જીવન અવલોકન કરવાની વિશેષ ઉત્કંઠા થતી નથી અને કોઇ ત્યાગી મહાપુરૂષના દર્શન કરવાની પણ વિશેષ આકાંક્ષા થતી નથી! કોઇક વખત કેટલાક ભક્ત મહાત્મા અમે જોઇએ છીએ તો પણ રામચંદ્ર સાથે કોઇની તુલના કરવાની ઇચ્છા થતી નથી! રામચંદ્રની ગુરૂભક્તિ અને ગુરૂદેવ ઉપર વિશ્વાસ જોઇ આજે અનેક મનુષ્યો શ્રી રામકૃષ્ણના ભક્ત બની તેમના નામથી ઉન્મત્ત બની ગયા છે! રામચંદ્રની ગુરૂભક્તિ અને ગુરૂવિશ્વાસને લીધેજ, વગર તપાસ રાખ્યે પણ આજે યોગોદ્યાનમાં ગુરૂદેવની સેવા-પૂજા નિત્ય ઉજ્જવલ રૂપે થયાં કરે છે! રામચંદ્રની ભક્તિ અને શ્રદ્ધા જોવાથી અનેક લોકો રામકૃષ્ણદેવ સંબંધી અનેક કથા જાણવા અને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખવા લલચાયા છે એટલુંજ નહિ પણ જે મનુષ્યો

પરમહંસદેવની છબીની પણ સેવા-પૂજા કરી છે તે શ્રદ્ધાળુ ભકતો સુખી થયા છે. તેમનાં અનેક દુઃખો દુર થયાં છે* રામચંદ્રે ભક્તિ અને વિશ્વાસના બળવડેજ પોતાના હૃદય ઉપર પાષાણુ બાંધી (વજ્ર જેવી છાતી રાખી,) સૌથી પહેલાં સર્વ સમક્ષ રામકૃષ્ણદેવને " ઇશ્વરાવતાર " કહી સંભળાવ્યા છે ! રામકૃષ્ણદેવ તેમની ભક્તિ અને વિશ્વાસનો બંધનથી બંધાયા હતા. ભક્તને આધિન ભગવાન હોય છેજ. રામકૃષ્ણ-લોકમાં રામચંદ્ર દ્વારપાળ સ્વરૂપ હતા. તેમણે એ લોકનાં દ્વાર ઉઘાડયાં છે ત્યારેજ હવે સર્વ કોઈ તેમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

---

* ગુજરાતમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના અનેક ભકતો છે. કેટલાક તેમની છબીનું પૂજન અને ભજન કરી તેમના જીવનચરિત્ર તથા ઉપદેશામૃતનું શ્રવણ-મનન કરી આનંદ માને છે. એવા અનેક ભકતો સુખી થયલા અમારા જાણવામાં છે. અમદાવાદના એક ભકતનું ચમત્કારિક વૃતાંત લખવામાં આવે છે. રામકૃષ્ણદેવનું પૂજન-ભજન જોઈનેજ આ યુવક ભક્તને તેમના ઉપર ભક્તિ-શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તે તેમને ગુરૂદેવમાની ભજન-પૂજન કરવા લાગ્યો. પ્રત્યેક બુધ-ગુરૂવારે...સ્થળે રાત્રિને સમયે રામકૃષ્ણદેવની આરતિ પૂજન-ભજન થતું ત્યાં જતો અને ચરણામૃત-પ્રસાદ લીધા પછી તે ઘેર જતો. તેને જમણે પગે જાંઘથી નીચેનું હાડકું વધતું હતું. ડાકટરોએ તે હાડકું કાપી દુરસ્ત કરવાની સલાહ આપી હતી પરંતુ રામકૃષ્ણદેવના એ ભકતે રામકૃષ્ણદેવનું ચરણામૃત તેજ હાડકાપર ચોપડી હાડકું વધતું અટકે એવી પ્રાર્થના કરી. ભક્તની પ્રાર્થના ગુરૂદેવે સાંભળી. આશ્ચર્યની વાત છે કે તેનું હાડકું-દવા વગરજ-વધતું બંધ પડયું અને દર્દ મટી ગયું. એક ભક્તનો મરણ શય્યાપર પડેલા બાળકને, રામકૃષ્ણદેવની છબીનું ચરણામૃત પાયું તેજક્ષણે તે બચવા પામ્યો. એક ભક્તને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો છે. આવા અનેક ચમત્કારોનો અનુભવ થયો છે ભક્તને આધિન ભગવાન કહેવાય છે તે સત્ય છે—લેખક.

શું એ સામાન્ય વાર્તા છે! જે મહાપુરૂષે કેટલાક વર્ષ ઉપર કલકત્તા નજીક દક્ષિણેશ્વર ધામમાં ક્રીડા કરી હતી, કલકત્તાના માર્ગ–ઘાટ ઉપર કેટલાંએ મનુષ્યોએ તેમનાં દર્શન કર્યા હતાં, તેજ રાજધાની કલકત્તા શહેરના મધ્ય વિભાગમાં, ભક્તરાજ રામચંદ્રે સર્વ પ્રજાને આહ્વાન કરી "રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઇશ્વરાવતાર હતા કે નહિં ?" એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું હતું. તેમના ગુરૂભાઇઓએ તેમને કેટલીએ ના કહી, કેટલુંએ સમજાવ્યા કે, લોકો પ્રભુની નિન્દા કરશે, અને તે અમે સાંભળી શકીશું નહિં, કેટલાએ લોકો એમને ગાંડા કહી હાસ્ય કરી રહ્યા હતા. કેટલા લોકોએ તેમને મિથ્યા અહંકારી કહી તુચ્છકાર્યા હતા છતાં તેમનું એ કહેવું રામચંદ્રે સાંભળ્યું નહિ! રામચંદ્રનું મન ડગ્યું નહિં. તે તો અડગ હતા. અચલ હતા. તેમના વિચારો ફેરવવાની બ્રહ્મામાં પણ શક્તિ નહોતી. રામચંદ્રે ઉત્તર દીધું કે: " મ્હારા મનમાં ગુરૂદેવને માટે નિશ્ચય બંધાયો છે, તે ઉચ્ચસ્વરે સર્વના સમક્ષ કહી સંભળાવીશ. મ્હને જે અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે અને જે હજારો વર્ષ કઠોર તપસ્યા કર્યા છતાં કોઇને પ્રાપ્ત થાય એમ નથી તે અમૂલ્ય રત્ન, આજે પ્રત્યેક મનુષ્યોમાં વહેંચી આપીશ. પછી લોકોનાં પ્રારબ્ધ!" અહા કેવી ગુરૂભક્તિ! કેવી ગુરૂપર શ્રદ્ધા! તેમની શ્રદ્ધા અને ભક્તિના પ્રતાપેજ તેમને એ સમસ્ત સદ્દગુણ પ્રાપ્ત થયા હતા. તેથીજ રામચંદ્ર રામકૃષ્ણમય થયા હતા. તેથીજ ગુરૂદેવનો ઉપદેશ, ઉત્તમ અધિકારી રામચંદ્રના સાત્વિક–પવિત્ર હૃદયમાં ઠસ્યો હતો. શિષ્યનું હૃદય સાત્વિક અને પવિત્ર ન હોય તો ગુરૂનો ઉપદેશ તેમાં ઠસે નહિ. ભક્ત શિરોમણિ, રામચંદ્રની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, રામચંદ્રની દયા, રામચંદ્રની દીનતા, રામચંદ્રનો સ્વાર્થ ત્યાગ, રામચંદ્રની તેજસ્વિતા રામચંદ્રની સહિ[illegible]

અને રામચંદ્રની ઐશ્વરિક શક્તિ એ સર્વ જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યોએ પ્રત્યક્ષ દીઠાં છે તેમનાં પ્રત્યેક અસ્થિમાં અને પ્રત્યેક શિરાઓમાં રામચંદ્રનું નામ પ્રવેશ કરી શકયું છે! તે સર્વ પવિત્ર થયા છે!

વિશ્વાસ અને ભક્તિના બળવડે, રામચંદ્રે જે પ્રકારે શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે તે વિષય આ સ્થળે વિશેષરૂપે ઉલ્લેખ યોગ્ય છે: પોતાની શેષ અવસ્થામાં જ્યારે રામચંદ્ર શ્વાસ, બહુમૂત્ર એલબિમિન્યુરીઆ Albiminuria વગેરે નાના પ્રકારના વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ શરીર-દુઃખ ભોગવતા હતા તે સમયે તેમના જમાઇઓ અને શિષ્યોએ તેમને યોગોદ્યાનમાંથી તેમના સિમુલિયાના મકાનમાં નિવાસ કરવાની સલાહ આપી. સર્વની સલાહથી તેઓ ઔષધ કરાવવા માટે સિમુલિયાવાળા મકાનમાં આવ્યા. અનેક ડાકટર વૈદ્ય આવી ગયા. દવાઓ કરી, પરંતુ છેવટે જ્યારે કોઇની દવાની ટીકી લાગી નહિ, કોઇ રોગ ઓછો કરી શકયું નહિં, ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું: “ હું બગિચામાં (યોગોદ્યાન) માં જઇશ, આ સ્થળે ગોંધાઈ રહીને શું હું મરી જઇશ ? મ્હને તો મ્હારા ભગવાનની સમીપ લઈ જાઓ. તેમને પૂર્વે એ બધા રોગ થયા હતા પરંતુ તે સમયે શીઘ્ર આરામ થયો હતો. આ સમયે તો તેઓ પ્રથમથીજ કહેતા કે: “ આ વખતે બચવા પામીશ નહિં. આ વખત દવા કરાવવાથી કશો લાભ થશે નહિ આ માટે તમે બધા વૃથા યત્ન કરો છો ? ” ધીમે ધીમે રોગ અસાધ્ય થઈ ઉઠયો. તેમનું શારીરિક કષ્ટ અતિશય વધી પડયું એટલુંજ નહિં પણ રાત્રિ-દિવસમાં એક ક્ષણ પણ તેઓ શાંત-સ્થિર રહી શકતા નહિ; પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા ભયંકર કષ્ટને સમયે તેઓ શું કરતા હતા ? શું તેઓ બીજા સાધારણ માણસોની પેઠે “ ઓ મા રે! ઓ બાપ રે ! મરી ગયો રે ! મર્ક આવો રે ! ” શું આવા શબ્દોચ્ચાર

કરી પાસે બેઠેલાં મનુષ્યોને તેઓ ગભરાવી દેતા ? ના, ના, જરા પણ નહિ. તેઓ રાતદિવસ ક્ષણે ક્ષણે કેવળ " રામકૃષ્ણ " નામોચ્ચાર કરતા અને જેઓ પાસે બેસતા તેમને પણ ઉચ્ચસ્વરે " રામકૃષ્ણ " નામોચ્ચાર કરવાનું કહેતા. તે ઓરડામાં સદૈવ " રામકૃષ્ણ " નામ કીર્તનની ધુનજ મચી રહેતી. માંદાના મ્હો આગળ કોઇથી વધુ બોલી શકાય નહિં તેમજ ઘોંઘાટ થાય નહિ. એવો ડાંકટરોનો અભિપ્રાય હોય છે. પરંતુ અહિં તો નિરંતર જેમ જેમ ઘોંઘાટ, પ્રભુ નામ-સંકીર્તન થયાં કરતું તેમ તેમ ભક્ત શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રનું મન પ્રફુલ્લિત રહેતું. ગુરૂદેવના ધ્યાનમાં તેઓ દુઃખને વિસરી જતા. કોઈ કોઇ દિવસ તો રામચંદ્ર ધ્યાન સમાધિમાં ઘણા વખત સુધી લીન થઇ જતા. તેમને બાહ્યાવસ્થાનું ભાનજ રહેતું નહિ. ધ્યાનાવસ્થામાં ક્વચિદ્ તેઓ કેટલીએ ઉપદેશ દેતા, અને ચક્ષુ બંધ કરી જાણે રામકૃષ્ણદેવ સાથે વાર્તાલાપ કરતા હોય તેમ પણ જોવામાં આવતું. એક દિવસ તેઓ બોલી ઉઠયા કે: " આવું છું. આવું. પ્રભુ હવે વિલંબ નથી." અને એક દિવસ બોલ્યા હતા કે: " આ ગુરૂદેવ આવ્યા. જૂવો ! જૂવો ! બલરામ લીલા કરી રહ્યા છે ! " એ સમયે રામચંદ્રે સર્વને કહ્યું હતું કે: " હવે હું આ સ્થળે રહીશ નહિ. હું ચાલ્યો." રામચંદ્ર શ્રદ્ધા અને ભક્તિના પ્રતાપ વડે જાણી શકયા હતા કે: હવે તેમનું શરીર રહેશે નહિ. શરીરમાંથી પ્રાણાત્મા પ્રભુ પાસે ચાલ્યો જશે. તેથીજ અંત સમયે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે સ્વગૃહમાં નિવાસ કરી શકયા નહિ. સગાંઓનો ઘણો અનુરોધ છતાં ઘરમાં રહેવાની તેમણે સમ્મતિ દર્શાવી નહિ. તેઓ રાતદિવસ એમજ કહેતા કે " મ્હને બગીચા (યોગોદ્યાન) માં લઇ જાઓ. "

યોગોદ્યાનમાં ગયા પછી ત્યાં તેમની ચિકિત્સા થઇ શકશે નહિ,

એવા ભયથી તેમને ત્યાં લઇ જવામાં કોઇ સજ્જ ન હતું. એક દિવસ, કોઇનું સાંભળ્યા વગરજ, શક્તિ નહિં હોવા છતાં તેઓ બળપૂર્વક ઉઠીને ઉભા થયા અને પાલખી બોલાવી તેમાં બેસી યોગોદ્યાનમાં ચાલ્યા ગયા! ત્યાં આવતાંજ બોલ્યા કે: "લોકો મરણ સમયે ગંગા કિનારે જઇ પડે છે, તેથી મ્હેં આ સ્થળે ગંગા યાત્રા કરી છે. શું હું ઘરમાં ગોંધાઇને મરણ પામું?" એ સર્વ વાર્તા જેમણે સાંભળી છે, એ સર્વ બનાવ જેમણે નજરે જોયા છે તેઓ અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા છે! તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નથી. તે બધા એકે અવાજે કહી રહ્યા છે કે ગુરૂભક્ત રામચંદ્રની કેવી શ્રદ્ધા! કેવી ભક્તિ! એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ન હોય તો ડૉક્ટર અને વૈદ્યોની આજ્ઞા માન્યા વગર, આત્મીય સ્વજનનો અનુરોધ સાંભળ્યા વગરજ, પ્રાણહારક વ્યાધીગ્રસ્ત, હૃદયવિદારક, અતિશય દુઃખ સહન કરીને પણ ચિકિત્સા આદિની આશા-ભરોસો ત્યાગ કરીને, સંસારની માયા-મમતાને હૃદયમાં સ્થળ આપ્યા વગર રામચંદ્ર યોગોદ્યાનમાં આવે શી રીતે? યોગોદ્યાનમાં ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનું સમાધિ-મંદીર હતું તેથીજ તેને તીર્થ કરતાં પણ મહાતીર્થ માની લઇ, મા ગંગાજીને કિનારે નહિં જતાં, એજ સ્થળે પોતાનું પુણ્યમય શરીર ત્યાગ કરવાની રામચદ્રે વાસના ધારણ કરી હતી તેથી જ અમે કહ્યું છે કે: રામચંદ્ર એ "રામકૃષ્ણ" સિવાય અન્ય કોઇ દેવદેવી જાણતા નથી. સર્વ દેવદેવીને માનતા હતા છતાં તેમાં પણ પ્રભુ "રામકૃષ્ણ" નેજ જોતા જાણે તે દેવમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવ ભગવાન રામકૃષ્ણ જ વિદ્યમાન છે. રામચંદ્ર રામકૃષ્ણ મંદિર સિવાય અન્ય તીર્થ-નિવાસ ચ્હાતા નહિ; તેથી જ તેમણે અંતે પોતાનું જીવન રામકૃષ્ણ સમાધિ-મંદિરમાં વિસર્જન કર્યું હતું. એવા પ્રકારે

પ્રાણ વિસર્જન કરવો એ કેટલા દૃઢ વિશ્વાસ અને ભક્તિનું કાર્ય છે તે કોણ સમજવા શક્તિમાન છે ? જેઓ જીવન પર્યંત પ્રભુ રામકૃષ્ણની સેવા કરવામાંજ ગુંથાયલા હતા, જેઓ પોતે રામકૃષ્ણ પ્રેમમાં વિહ્વલ બની જેમણે સમગ્ર ભારતવાસી જનોને તેજ પ્રેમમાં વિહ્વલ કરી દીધા છે, જેમણે પોતે પ્રભુ રામકૃષ્ણ દેવનાં ચરણકમળમાં પ્રાણ વિસર્જન કરી પ્રભુપદમાં પ્રાણ વિસર્જન કરવાનો બોધ આપી ગયા છે, જેણે પોતે વિશ્વાસ અને ભક્તિની સાક્ષાત્ મૂર્તિ ધારણ કરી જગત્ નિવાસી જનોને વિશ્વાસ (શ્રદ્ધા) અને ભક્તિના બળવડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એજ બતાવી આપ્યું છે તે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના પવિત્ર શિષ્ય મહાત્મા રામચંદ્રના ચરણમાં અમારા કોટી કોટી નમસ્કાર હજો ! એ સંત પુરૂષના જેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ જે મહા પુરૂષમાં હશે, તેમણે જે કુળમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હશે તે કુળને ધન્ય છે ! તેણે જે દેશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હશે તે દેશને પણ ધન્ય છે, અને જે મનુષ્યોએ તે મહાપુરૂષનાં દર્શન સમાગમ કર્યો હશે તે મનુષ્યોને પણ ધન્ય છે.

चतुर्थ परिच्छेद.

રામચંદ્રનો દીનભાવ. (દીનતા.)

શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પ્રિય સેવક રામચંદ્રનો ત્યાગ સ્વીકાર અને તેમની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સંબંધી વાંચકોને થોડોક આભાસ ઉપર આપ્યો છે. આ સ્થળે તેમની દીનતા—દીનભાવ—સંબંધી કંઇક

લખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેમાં કેટલી સફળતા મળશે તે કહી શકાય તેમ નથી. મહાત્મા રામચંદ્રનાં જેમણે દર્શન કર્યાં છે, જેમણે તેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો છે, જેમણે તેમના ભાષણો સાંભળ્યા છે, જેમણે તેમના મુખમાંથી નિસરતાં રામકૃષ્ણ-સુધામૃતનું પાન કર્યું છે, જેમણે તેમની પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે, જેમણે તેમનાં ચરણ સમક્ષ મસ્તક મુણ્ડન કરાવ્યું છે, જેઓ તેમની કૃપાથી સંસારનાં માયા-બંધનો છિન્ન ભિન્ન કરી સન્યાસી થયા છે, તે સર્વ જીવો જીવનપર્યંત મહાત્મા રામચંદ્રનાં ગુણનું કીર્તન કરશે તો પણ તેમના સદ્‌ગુણનો અંત આવશે નહિ. અમે કંગાલ, તાબેદાર, મૂર્ખ, પામર, કેવી રીતે તે નિષ્કલંક પવિત્ર રામચંદ્રના પવિત્ર ચરિત્રનું કથન કરીએ! રામચંદ્ર-ચરિત્રનું વર્ણન કરવું એ અમારા જેવા મૂર્ખને માટે વામન થઇને ચંદ્ર પકડવાની આકાંક્ષા સ્વરૂપજ કહેવાય. અયોધ્યાપતિ રામચંદ્રજીના ગુણનું વર્ણન કરવા માટે મહાત્મા તુલસીદાસજી કિંવા વાલ્મિકઋષિ યોગ્ય ગણાયા હતા પરંતુ આ દીન કિંકર! મૂર્ખ! અજ્ઞાન! તેનાથી શું બની શકે? કલકત્તા જેટલે દૂર રહેનાર, ભક્ત શ્રેષ્ઠ મહાત્મા રામચંદ્રનું જીવન લખવાની અમારામાં શક્તિ ક્યાં છે? અમારૂં ક્ષુદ્ર શહેર; અમે લખનાર પણ ક્ષુદ્ર! તેથીજ આ ન્હાનકડું પુસ્તક લખ્યું! આવું મહત કાર્ય શા માટે હાથમાં લીધું છે તે કહી શકાતું નથી! કઇ અદ્‌ભૂત શક્તિ-કયો અદૃશ્ય આત્મા અમારા હૃદયમાં, અમારી લેખિનીમાં નિવાસ કરી આ મહાપવિત્ર ચારિત્ર લખાવે છે તે અમે કહી શકતા નથી. કદાચ તેજ મહાત્મા રામચંદ્રનો પવિત્ર આત્મા કલકત્તેથી અમદાવાદ સુધી આવી અમારા હૃદયમાં પ્રેરણા કરતો હશે, અને તેજ કદાચ સ્વહસ્તે સ્વજીવન-કથા લખતો હશે તો કોણ જાણે? અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ આત્માનાં અદૃશ્ય

કાર્ય કોણ જાણી શકે છે? તેમની અદ્રશ્ય પ્રેરણાથીજ આવાં મહત્ કાર્યો થતાં હશે તો તેની કોણ કલ્પના કરી શકે એમ છે? ક્ષુદ્ર મનનાં માનવીઓ હજાર સંકલ્પ કરી શકે છે પરંતુ દૃઢ શ્રદ્ધા–ભક્તિ કહે છે કે હા, કદાચ તેજ પવિત્ર આત્મા સ્વચરિત્ર–કથા જગતમાં પ્રસારવા માટેજ આ કાર્ય કરાવી રહ્યા છે. અમે પણ એમજ માનીએ છીએ. ગમે તેમ પણ અમે એ કાર્ય કરીશું જ. પવિત્ર આત્માનાં પવિત્ર કાર્યોને જગત્ સમક્ષ સાદર કરીશું જ. તેનો પ્રસાર કરીશુંજ. જાણે કોઇ અમારા અન્તઃકરણના ઉંડા વિભાગમાંથી બોલી રહ્યું છે કેઃ કેમ! હજી પણ એ કાર્ય થતું નથી? આજે કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં છે, રામચંદ્રનો દેહ ચાલ્યો ગયો છે પરંતુ એક વખત પણ તમે તેનો નામોચ્ચાર કેમ કરતા નથી? એક વખત પણ કહેતા નથી કે, જે રામકૃષ્ણના નામથી આજે સમગ્ર જગતનિવાસી લોકો મદોન્મત્ત થઇ ઉઠયા છે, જે રામકૃષ્ણ–પ્રેમથી આજે કોટી કોટી નર–નારી વિહ્વલ થઇ રોદન કરી રહ્યાં છે. તે રામકૃષ્ણ નામ ક્યાંથી સંભળાયું? તે પ્રથમ તમને કોણે સંભળાવ્યું? પ્રથમ તેનો મહિમા તમારી સમક્ષ કોણે વર્ણવ્યો? તે ઇશ્વરાવતાર છે, પાપ-તાપ હારક છે, પતિતપાવન છે એવું પ્રથમ તમને કોણે સમજાવ્યું? જાણે કોઇ અમારા અંતરમાં રાત દિવસ ટકોરા મારી જાગરત કરે છે અને કહે છે કે હવે આળસ કરશો નહિ. હવે નિદ્રાવશ થશો નહિ; હવે ભૂલ થાપ ખાશો નહિ. કહો, કહો, જીવને શાંતિ મળે ત્યાં સુધી બોલો, કે: મહાત્મા રામચંદ્રની કૃપાથીજ અમને ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવનાં દર્શન થયાં છે. તેમનીજ કૃપા થઇ છે. રામચંદ્રની-દયાથીજ રામકૃષ્ણ–સાગરમાં ભરતી થઇ છે. રામચંદ્રની દયાથીજ રામકૃષ્ણ–નામોચ્ચાર કરી સર્વ જનસમાજ મદોન્મત્ત થઇ

ઉઠયો છે! જે મહાત્માની કૃપાથી પ્રભુની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે પવિત્ર ચરિત્રનું પઠન પાઠન કરવાથી મહા પુણ્યનો સંચાર થાય એમાં સંદેહ શો? જે દિવસે રામચંદ્ર–ચરિતામૃત કિંચિત્ અંશે પણ પાન કરીએ છીએ, જે દિવસે તે મહાત્માનું જરા પણ સ્મરણ થાય છે, તે દિવસે અમે મહા ભાગ્યશાળી થયા છીએ એમ માનીએ છીએ તેથીજ મહાત્મા રામચંદ્રનું જીવન ચરિતામૃત થોડું થોડું વાંચકોને પાન કરાવીએ છીએ. વાંચક બંધુઓ અને બહેનો! એ અમૃતનું પાન કરો અને અમર થાઓ.

ધાર્મિક મહા પુરૂષોમાં દીનતા હોય છે ત્યારે તે તેમનો એક મહત્ સદ્‌ગુણ કહેવાય છે. જે મનુષ્ય ધર્મ માર્ગમાં જેટલો અગ્રસર થતો જશે તેમ તેમ તેનામાં દીનતા વિશેષ રૂપે આવતી જણાશે. ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવે એ મહત્વનો સદ્‌ગુણ પોતાના જીવનમાં દર્શાવી આપ્યો છે. પ્રભુનો એવો દીન ભાવ જોઇ અનેક અતિ પાખંડીનું અજ્ઞાન તિમિર પણ દૂર થયું છે. દીનતાની મૂર્તિ ધારણ કરીનેજ શ્રી રામકૃષ્ણદેવે જગત્ નિવાસી જનોને સ્તબ્ધ કરી દીધા છે! દીન હીન કંગાલનો વેશ ધારણ કરીનેજ પરમહંસદેવ આ યુગમાં ઇશ્વર રૂપે ગુપ્ત રીતે આવ્યા હતા. એવું કોઇ પણ મનુષ્ય નહિ હોય કે જે પરમહંસદેવની દીનતા જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા નહિ હોય! એટલુંજ નહિ પણ જેઓ તેમનું હાસ્ય–મશ્કરી કરતા હતા તેઓ સુદ્ધાં તેમનો દીન ભાવ જોઇ મુગ્ધ થયા હતા. પોતાનું અભિમાન કાઢી નાંખવા માટે તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક સાવરણી હાથમાં લઇ પાયખાનાનું નરક સાફ કર્યું હતું! તે બનાવ તો જ્યાંસુધી આકાશમાં ચંદ્ર સૂર્ય તપશે ત્યાં સુધી જગતમાં જાજ્વલ્ય માન રહેશે. ગુરૂદેવનો એવો દીનભાવ, પ્રિય શિષ્ય રામચંદ્રમાં વારસારૂપે કેટલે અંશે ઉતર્યો

હતો તે હવે જોઇએ.

પૂર્વે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે રામચંદ્ર મેડિકલ કોલેજમાં આસિસ્ટન્ટ કેમિકલ એગ્ઝામિનરના હોદ્દા પર હતા, તેથી લૌકીક રીતે તેમનું માન પણ વિશેષ હતું. તેમણે પોતાની વિદ્યાના બળ વડે જેટલા પ્રમાણમાં દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તે ઉપરથી મેડિકલ કોલેજના ઉચ્ચ પદવીધર અધિકારીરૂપે અને અન્ય કારણોને લીધે શહેરના અનેક માનવંત ધનવાન ગૃહસ્થો સાથે તેમનો મૈત્રિ સંબંધ અને બંધુત્વ ભાવ હતો. કાર્ય કારણવશાત્ શહેરના શ્રીમંતોની પાસે રામચંદ્રને વારંવાર આવજા કરવી પડતી. તેઓ પોતે પણ ધનવાન હતા. તેમ છતાં તેઓ કેવો પહેરવેશ પહેરી તેમની સન્મુખ જતા ? અનેક મનુષ્યો જાણે છે કે નોકરી ઉપર જવા સિવાયને વખતે રામચંદ્ર માત્ર એક સાદુ ધોતીઉં પહેરતા અને લૉંગ ક્લૉથનો ઉપરણો ઓઢતા. તે સિવાય અન્ય વસ્ત્ર ધારણ કરતા નહિ. પણ્ડિત હો કે મૂર્ખ હો, ધનવાન હોઃ ગરીબ હો, રામચંદ્ર ગમે તેને મળવા જતા તે વખતે તેમનો પહેરવેશ ઉપરોક્ત પ્રમાણે જ રહેતો. કોઇ કોઇ લોકો એમ પણ કહેતા કે એ તો તેમનો ધર્મ–વેશ હતો, પરંતુ એ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે રામચંદ્ર જે સમયે તેમના કુટુંબ કે આત્મીયજનોમાં જતા તે સમયે પણ તેમનો પહેરવેશ એવોજ રહેતો. તે સમયે પણ તેમના પહેરવેશમાં પરિવર્તન થતું નહિ. તેમના અધિકાંશ કુટુંબીજનો શ્રીમંત હતા. પ્રસંગોપાત તેમને ઘેર જ્યારે કોઇ સારે પ્રસંગે અનેક શ્રીમંત–ધનવાન આવજા કરતા તે સમયે રામચંદ્ર પણ ત્યાં જતા. જેઓ તેમને ઓળખતા તે તેમને માન આપતા અને જેઓ ઓળખતા નહિ તેઓ તેમની તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જોતા ! તેમના આત્મીયજનો તેમને ઘણો ઠપકો દેતા.

કેટલાક તેમનું હાસ્ય પણ કરતા, પરંતુ તે તરફ રામચંદ્ર લક્ષ આપતા નહિ તેનું કારણ શું? તેમને તો કોઇ વસ્તુની ઉણપ ન હતી. જે મનુષ્ય સેંકડો રૂપિયા ઉપાર્જન કરતા, તે જો ધારે તો ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી શકે નહિ? જો તેમને ઇચ્છા થઇ હોય તો શું તેઓ શ્રીમંત સમાજના જેવાં ઉત્તમ વસ્ત્રો ધારણ કરી તેમના તરફથી વિશેષ માન પ્રાપ્ત ન કરી શકત? જો તેમને ઇચ્છા થઈ હોત તો "બાબુ" સાહેબ બની કોટ, પાટલુન, હેટ, નેકટાઇ પહેરી શું કુટુંબના તિરસ્કારને રોકી તેમની પાસેથી સમ્માન પ્રાપ્ત ન કરી શકત? શું તેમને ઉચ્ચ પ્રકારનો પહેરવેશ ગમતો નહતો? તેમણે તેમ ન કર્યું તેનું કારણ શું? તેઓ જાણતા હતા કે તેમના ગુરૂદેવ પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવે દીન હીન પુજારીના વેશે આગમન કર્યું હતું, તો પછી તે શા માટે ઉચ્ચ પ્રકારનો રાજ–વેશ ધારણ કરે? તેમના પ્રભુનો કંગાલ વેશ હતો, તો પછી તેઓ શા કારણથી રાજ–વસ્ત્રો ધારણ કરી શકે? તેઓ જેમના દાસ હતા, તેઓ તો દરિદ્ર બ્રાહ્મણના વેશમાં હતા તો પછી રામચંદ્ર શી રીતે શ્રીમંતને શોભે એવાં સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરી શકે? જેમના ચરણમાં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું, જેમને જીવનના એક માત્ર સહાયક અને આધાર માન્યા હતા, જેમને તેઓ પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિયતમ માનતા, તેજ ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજ જ્યારે સામાન્ય વેશ ધારણ કરતા ત્યારે રામચંદ્ર શી રીતે મૂલ્યવાન વસ્ત્રાદિ ધારણ કરી શકે? તેથીજ તેમણે સામાન્ય પહેરવેશ પસંદ કર્યો હતો અને તેજ પહેરવેશ ધારણ કરી જનસમાજમાં વિચરતા હતા. શું એને દીનતા–દીનભાવ કહી શકાશે નહિ? અતુલ ઐશ્વર્યના અધિકારી હોવા છતાં પણ, ઉત્તમ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ, રામચંદ્રે જે

વેશ ધારણ કરી જીવન વ્યતીત કર્યું છે તેનું સ્મરણ કરતાં રામચંદ્રની દીનતા આપણા મનમાં ઉદય પામે છે. ધન્ય એ દીનતા! શું તેમની એ દીનતા જોઈ કહી શકાશે નહિં કે રામચંદ્ર તદ્દન અભિમાન શૂન્ય હતા? ધન્ય એ અભિમાન શૂન્યતાને!

આવો વાંચક! હવે આપણે જોઈએ કે રામચંદ્ર નોકરી ઉપર જતા તે વખત કેવો પહેરવેશ પહેરતા. રામચંદ્ર ઉચ્ચ પદવી-પ્રાપ્ત અધિકારી હતા, અને મિલિટરી (લશ્કરી) વિદ્યાર્થીઓને રસાયણ-વિજ્ઞાન શિખવનાર પ્રોફેસર હતા. તેથી તેમણે ઉચ્ચ પ્રકારનાં વસ્ત્રો, સુંદર કીંમતી કોટ, પાટલુન, નેકટાઇ, કોલર, વગેરે પહેરવું જોઇએ એમ સહજે ધારવામાં આવે, પરંતુ તેમનો પોષાક જોયો હોય તો ખરેખર હાસ્યજનક હતો! એક સાદું પાટલુન, સુતરનાં બટન ચોંટેલું એક ખમીસ અને એક સાદો ઢીલો કોટ. બસ, એટલુંજ પહેરીને તેઓ નોકરી ઉપર જતા! તેમનો આવો પહેરવેશ જોઈ કોણ કહી શકે કે તેઓ પ્રોફેસર છે! આજે તો દશ રૂપિયાનો નોકર પણ એમના જેવો કોટ અને પાટલુન પહેરતો જણાતો નથી. એક સાધારણ મનુષ્ય પણ એવાં વસ્ત્રો પહેરતાં શરમાય છે, રખેને એવો પહેરવેશ જોઇને કોઈ તેને સ્ટીમરનો ખલાસી કહે તેવો તેને ભય રહે છે! પરંતુ રામચંદ્રનો પહેરવેશ જોતાં આપણે કેવો વિચાર કરી શકીએ? તેમના મનના વિચાર કેવા હશે તેની કંઈ કલ્પના થઇ શકે છે ખરી? શું તેમને એવો પહેરવેશ પહેરતાં જરા પણ શરમ નહિં આવતી હોય? કોઈ ખલાસી કહેશે એવો તેમને ભય નહિં લાગતો હોય! જે મનુષ્ય મહીને હજાર હજાર રૂપિયા પગાર મેળવે છે, નોકરી ઉપર-ઓફિસમાં-જે મનુષ્યને કેટલું બધું માન મળે છે, જે કેટલો ઉચ્ચ અધિકારી છે, તે કેવી રીતે આવાં સાદાં

વસ્ત્રો ધારણ કરી નોકરી ઉપર જતા આવતા હશે વારૂ? તેમના આવા પહેરવેશ ઉપરથી માત્ર આપણે એટલુંજ કહી શકીશું કે તેમને પોતાના ગુરૂ દેવનાં જેવીજ સાદાઇ પસંદ હતી. તેમના જેવી દીનતા ધારણ કરી જીવન વ્યતીત કરનાર મનુષ્યો ઘણુંજ થોડાં જોવામાં આવે છે. પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે તુર્તજ વિલાસિતા આવીને આગળ ઉભી રહે છે! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે તુર્તજ તેને ઉત્તમ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે તુર્તજ સુગંધિત તેલ અત્તર, સેંટ આદિ વડે શરીરને સુગંધિત બનાવવાનું મન થાય છે. પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે ગાડી, વાડી અને લાડીની મોજ માણવાની ઇચ્છા થાય છે. પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે મોટર અને સાઇકલો દોડાવવાની મનેચ્છા થાય છે. પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે રામજણીઓના નાચ-મુજરા અને ગાનતાનની સહેલ કરવાની આકાંક્ષા થાય છે. પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે અનેક વિશ્વાસઘાતનાં કામ કરી લોકોનાં ગળાં કાપવાનાં કાવત્રાં રચવા મન લલચાય છે! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે ઇશ્વરને ભૂલી જવાય છે! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે ગરીબ-દુઃખી જનોનાં સંકટને તેનાં કર્મનાં ફળ કહીં તેઓ તરફ દુર્લક્ષ્ય રખાય છે! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે (ભલા ભલા આચાર્યો તરફથી સુદ્ધાં) ધર્મને તિલાંજલી અપાય છે! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે અન્નક્ષેત્રો અને વિદ્યાર્થિઓનું માહાત્મ્ય સમજાતું નથી! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે વિદ્યાભ્યાસને નામે મિંડુ વળાય છે! અને પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા કે પછી પોતાનું સ્થુળ શરીર કયે પ્રકારે સુખ પામે તેવાજ પ્રયાસો થાય છે! પૈસા પ્રાપ્ત કર્યાથી અનેક અનર્થો થતા ઘણે સ્થળે જોવામાં આવ્યા છે! પરંતુ મહાત્મા રામચંદ્રમાં તેવા દુર્ગુણો ન હતા, તેમનામાં વિલાસિતા કે પાપ પ્રપંચ કદી જોવામાં આવ્યાં નથી! અરે! ખાસ આવશ્યકતા ન હોય તો તેઓ

માથામાં કાંસકી સુદ્ધાં ફેરવતા નહિ ! એથી વિશેષ શું કહી શકાય ? એ ઉપરથી પણ શું રામચંદ્રની દીનભાવનાનો તમને પરિચય થતો નથી ? એ ઉપરથી શું કહી શકાશે નહિં કે રામચંદ્રનું વસ્ત્રાભુષણ તરફ લક્ષ્યજ ન હતું ? શું એ ઉપરથી આપણે કલ્પના કરી શકતા નથી કે રામચંદ્ર ઉચ્ચ પ્રકારના ભગવત્ ચિન્તનમાંજ દેહભાન ભૂલ્યા હતા, અને તેથીજ શરીર-સૌંદર્ય તરફ તેમનું જરા પણ લક્ષ્ય ન હતું ! . . . .

રામચંદ્રે જીવનના અંતીમ સમયે-યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કર્યો હતો, તે સમયે જે મનુષ્યોને તેમનો પરિચય થયો છે તેઓ સારી પેઠે જાણી શક્યા છે કે તેઓ કેવા પ્રકારની દીનતાપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરતા. યોગોદ્યાનમાં તેઓ પાંચ હાથનું પંચીયું (જે એક રૂપિયાના બાર મળતાં તે) પહેરતા. તેઓ સ્વહસ્તે પ્રભુ (ગુરૂ દેવ) નું પૂજન કરતા. એટલુંજ નહિં પણ કેટલીએ વખત તેઓ સ્વહસ્તે રસોઇ કરીને પ્રભુને ભોગ ધરાવતા. તેમના શેષ જીવનનાં કેટલાંક વર્ષ પર્યંત તેમણે સ્વેચ્છાપૂર્વક બ્રાહ્મણ રસોઇઓ રાખ્યો ન હતો. સ્વહસ્તેજ રસોઈ બનાવતા. જે પુરૂષની ઇચ્છા થતાં એક નહિં પણ ચાર પાંચ પગારદાર રસોઇઆ બ્રાહ્મણ નોકર રાખી પ્રભુની સેવા કરાવી શકે એમ હતું, તે પુરૂષ સ્વહસ્તે રસોઇ કરી ગુરૂ દેવની સેવા કરતા તેનું કારણ શું ? તેમને એ કાર્યથીજ તૃપ્તિ થતી હતી. ઇચ્છાનુસાર રસોઇ બનાવી પ્રભુને ભોગ ધરાવવાથીજ તેમને આનંદ થતો. તેથીજ તેઓ શરીરના કષ્ટ તરફ કે માન આગરૂ તરફ જરા પણ લક્ષ્ય રાખતા નહિં. તેઓ જાણતા હતા કે પોતે ગુરૂદેવના દાસ છે. પ્રભુની સેવા એજ દાસનું કર્તવ્ય છે. તેમાં વળી માન અપમાન કેવું ? રામચંદ્ર ગુરૂદેવને માટે ન કરી શકે એવું કોઇ કામ

જ ન હતું. પ્રભુ (ગુરૂદેવ)નાં નામોચ્ચાર કરતાં કરતાં, ઉઘાડે પગે પ્રત્યેક રસ્તે કીર્તન ગાતાં પણ તેમને લજ્જા થતી નહિં! ધન્ય ગુરૂ ભક્તિ!

અનેક મનુષ્યોએ જોયું છે કે જન્માષ્ટમીને દિવસે (કલકત્તા) માં સિમુલિયા નામક સ્થાનમાંથી "રામકૃષ્ણ સેવક મંડલી" સહિત કીર્તન કરતા કરતા રામચંદ્ર યોગોદ્યાનમાં આવતા. માર્ગમાં કીર્તન કરતા કરતા આવતા, કોઇ વર્ષે તો વર્ષાદની પ્રચણ્ડ ધારાઓ વરસતી હોય છે. કોઇ કોઇ મનુષ્યો મસ્તકે છત્રી ધરી ચાલે છે, કોઇ કોઇ મનુષ્યો વૃક્ષ નીચે આશ્રય લઈ રહ્યા છે, કોઇ કોઇનું ગળું રૂંધાઈ જવાની તૈયારી થઇ હોય છે, મૃદંગ કરતાલ બંધ પડી ગયાં છે, કીર્તન બંધ પડી જવાની તૈયારી થઈ ગઈ છે, પરંતુ રામચંદ્ર જરા પણ વિશ્રાંતિ લેતા નથી! તેઓ તો ઉચ્ચ કણ્ઠે પ્રભુનું નામ સ્મરણ કરતા કરતા, પ્રભુ ગુણ ગાન ગાઈ રહ્યા છે! જળધારા વડે પલળી જઇ તેમનાં સર્વ વસ્ત્રો થબથબ કરી રહ્યાં છે, ત્યારે તેમના નેત્રમાંથી ભગવદ્-પ્રેમાશ્રુ નીકળી વક્ષ:સ્થળ ભિંજાઈ રહ્યું છે! તેમની એવી અદ્ભૂત દીનતા અને અતુલનીય ભક્તિનું બળ જોઇ વિખરાયલા ભક્તો પુન: એક પછી એક એકત્ર થાય છે. પુન: મૃદંગ કરતાલ વાગવા માંડે છે અને કીર્તન મણ્ડલી પુન: ગાવા મંડી પડે છે! રામચંદ્રનો એવો પવિત્ર મનોભાવ જોઇ-એવી દૃઢ ભક્તિ જોઇ ઘોર નાસ્તિક પાખંડિઓના હૃદય પણ પીગળી ગયાં છે! અનેક મનુષ્યો કહેતા કે: અહા! આવા સત્પુરૂષ, આવા ઉચ્ચ પદસ્થ ઑફિસર, માર્ગમાં ભયાનક વર્ષાદમાં, પલળતા પલળતા કીર્તન ગાતા ચાલ્યા જાય છે! કેવી ગુરૂ ભક્તિ! કેવી દીનતા! આવી દીન-ભાવના ન હોય તો શું ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકાય?

મહાપુરૂષ રામચંદ્રની દીન-ભાવના જોઈ કેટલાએ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં ભક્તિ ભાવનો સંચાર થયો છે, કેટલાએ મનુષ્યોનાં જીવન બદલાઇ ગયાં છે! કેટલાએ મનુષ્યોના હૃદય અહંકાર શૂન્ય થઇ દીનભાવનાએ તેમના હૃદય ઉપર અધિકાર જમાવ્યો છે! વાસ્તવિક રીતે તેમજ થવું જોઇએ! રામચંદ્રની એ વખતની ગુરૂભક્તિ જોઇ હૃદય ક્ષમાસમાન થાય છે! જેમનું શરીર અનેક વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ નિર્બળ થઇ પડયું છે, ઘોડાગાડી વિના જેઓ માર્ગમાં ચાલી શકે તેમ નથી, જોડા પહેર્યા સિવાય જેને પગે ચાલવાનો અભ્યાસ નથી. જેના કોમળ શરીરે સહજ શરદી થતાં શય્યામાં શયન કરવાની ફરજ પડતી, જેને નિત્ય ઉષ્ણ જળ સિવાય થંડા જળ વડે સ્નાન કરવાનું સહન થઇ શકે એમ નથી, તેજ રામચંદ્ર આજે ઉઘાડે પગે, વર્ષાહની ધારાઓમાં પલળતા પલળતા ત્રણ માઇલ જેટલે રસ્તે કીર્તન કરતા કરતા આનંદપૂર્વક ચાલ્યા જાય છે! પોતાનું શરીર વહન કરવાની શક્તિ નથી, અનેક વ્યાધિથી પિડાવા છતાં, ઓફિસમાં જઈ નોકરી કરવા છતાં પણ જેમણે ગુરૂદેવનો ઉદ્દેશ પ્રચાર કરવા પ્રત્યેક મહિને એક એક ભાષણ આપ્યું છે, જેમણે સ્વહસ્તે ગુરૂદેવની સેવા કરી છે, જેને ગજા ઉપરાંત પરિશ્રમ થાય છે, શરીરે સહન થતું નથી, તેમ છતાં જેમણે પ્રભુની સેવા માટે રસોઇ કરવા એકાદ બ્રાહ્મણ રાખીને અથવા તે કાર્ય કોઇ શિષ્યોને સોંપી પોતે નિશ્ચિંત થયા નથી, જેઓ પુષ્કળ દ્રવ્યના અધિકારી હોવા છતાં શરીરે અસુખ થતાંજ સિમુલિયાસ્થિત પોતાનું મકાન છોડી દઇ ગુરૂ-મંદિર, યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કરતા, ત્યાં નિવાસ કરવાથી ત્યાંના જળવાયુને લીધે જે વ્યાધિયોથી તેઓ પિડાતા હતા તે સર્વ વ્યાધિઓ શાંત થવાને બદલે ઉલટા વૃદ્ધિ પામ્યા હતા, તથાપિ તેમણે

પ્રભુનું નિવાસ મંદિર માની યોગોદ્યાનનો ત્યાગ નહિં કરતાં પોતાનું જીવન પ્રભુ (ગુરૂદેવ) નાં ચરણમાં બલિદાન આપી દીધું હતું, એટલું છતાં પણ શું મહાત્મા રામચંદ્રની દીનભાવનાની હદ તમે સમજી શકતા નથી ? એમ છતાં પણ શું કહી શકાશે નહિ કે રામચંદ્ર અહંકાર—નાશ કરવાના કાર્યમાં સંપૂર્ણરૂપે વિજયી નિવડ્યા હતા ? તેમનાં એવા ચરિત્રને જોવા અને જાણવા છતાં પણ કોણ એવો પાખંડી તેમને અહંકારી કહી શકશે ? કયો પાખંડી મનુષ્ય રામચંદ્રનાં એવાં પવિત્ર, નિષ્કલંક જીવનમાં કલંક ચઢાવી પોતાના પાપમાં વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા કરશે ?

કોઇ મનુષ્ય એવી કલ્પના કરશે કે રામચંદ્રે જ્યારે શિષ્યો બનાવ્યા હતા ત્યારે તો તેમના મનમાં ગુરૂ પદવીની ભાવના ઉત્પન્ન થઇ હશે. જો તેમનામાં દીનભાવના હોત તો તેઓ અન્યના ગુરૂ બનત નહિં, પરંતુ વાચક ! એ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે ! કારણ કે તેમણે જે કારણથી શિષ્યો બનાવ્યા હતા તે કારણ ટીકાકારોના જાણવામાં નથી. કાશીપુરના બગિચામાં ઇ. સ. ૧૮૮૬–૧ લી જાન્યુઆરીને દિવસે જે સમયે ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રભુએ કલ્પતરૂ બની "તમારામાં ચૈતન્યનો ઉદય થાઓ." એમ કહી સર્વ શિષ્યોને આશીર્વાદ આપ્યો અને એક પછી એક સર્વના હૃદય પ્રદેશ ઉપર સ્વહસ્ત ફેરવી તેમનામાં ચૈતન્ય-પ્રેરવા લાગ્યા તે દિવસે રામચંદ્રે વિચાર્યું કેઃ "અહા ! આવો શુભ દિવસ પુનઃ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? આજે ગુરૂદેવ પ્રભુ કલ્પતરૂ થયા છે. જેને સ્પર્શ કરશે તે કૃતાર્થ થશે અને તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે." એમ જાણી તેઓ સ્થિર રહી શક્યા નહિ. તેમણે જ્યારે જોયું કેઃ પરમહંસદેવે ત્યાં ઉપસ્થિત થયેલા સર્વ ભક્તો ઉપર કૃપા કરી છે ત્યારે તેઓ રાજમાર્ગમાં આવી ઉભા રહ્યા અને

ત્યાં તેમણે જે જે મનુષ્યોને રસ્તે જતાં જોયાં તેમનો હાથ ઝાલી તેઓ પરમહંસદેવ પાસે લઇ ગયા હતા અને તેમને પ્રભુ પાસે કૃતાર્થ કરાવ્યા હતા. તેમનું જીવન સફળ કરાવ્યું હતું.

રામચંદ્ર જાણતા હતા કે: પરમહંસદેવ આજ્ઞાપિપર્યંત કલ્પતરૂજ છે, તેથીજ કેટલાંક મનુષ્યનો હાથ ઝાલી તેઓ યોગોદ્યાનમાં તેમની પાસે લઇ ગયા હતા અને પ્રત્યેક વખત તેમણે પરમહંસદેવને કહ્યું હતું કે: " પ્રભુ! આ સમયે એક જણને પકડી લાવ્યો છું. આપ એના ઉપર દયા કરો. " એવો વિચાર કરીનેજ તેમણે તેને ઉપદેશ દીધો હતો અને તેને શિષ્ય બનાવ્યો હતો. વાંચક! એક વખત વિચાર કરી જુવો! શું એને ગુરૂગિરિ કહેતા હશે? એ ઉપરથી શું રામચંદ્રના અભિમાનનો પરિચય થાય છે કિંવા તેમની દીનતાના દ્રષ્ટાંતમાં વિશેષ રૂપે પુષ્ટિ મળે છે?

રામચંદ્રે ઉપદેશ આપ્યો છે, શિષ્યો બનાવ્યા છે, તેમ છતાં તેમના મનમાં એક ક્ષણને માટે પણ " હું ગુરૂ છું " એવી ભાવનાએ પ્રવેશ કર્યો નથી. તેમ ન હોત તો તેમણે શિષ્યો સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર રાખ્યો હતો તે સાંભળતાં આશ્ચર્ય પમાય છે. તેમના કેટલાક શિષ્યો ઘરનો ત્યાગ કરી યોગોદ્યાનમાં તેમની સાથેજ નિવાસ કરતા હતા. તેમને તેઓ પ્રભુની સેવા-કાર્યમાં ગુંથી રાખતા. કવચિત્ તેમનો વિશેષ પરિચય થતાં તેમાંના કોઇ કોઇ શિષ્યનું શરીર બગડયું પણ હશે. પરંતુ જ્યારે તે વાત રામચંદ્ર જાણતા ત્યારે તુરતજ તેને પોતાની પાસે બોલાવી પોતે તેના હાથ પગ અને શરીર દબાવતા. તેમની એવી વર્તણુક શિષ્ય કેવી રીતે સહન કરી શકે? તે બિચારો શરમાઇ જઇ હાથ પગ પાછા ખેંચી લેતો! એ જોઇ રામચંદ્ર ગુસ્સે થતા અને કહેતા કે: " મ્હારી સેવાથી ત્હારું

કલ્યાણ થશે નહિ. ત્હને કષ્ટ થયું છે તેથી મ્હને ત્હારા હાથ–પગ અને શરીર દબાવવાનું મન થયું છે." શિષ્ય ઉત્તર દેતો કે: "ના. મ્હને કશું કષ્ટ થયું નથી. આપ એ પ્રમાણે કરશો નહિ." રામચંદ્ર તેનું કથન સાંભળતા નહિ. અંતે બળપૂર્વક તેના હાથ–પગ ખેંચી લઈ દબાવતા, શરીર ચાંપી આપતા. વાંચક! કહો જોઈએ જે ગુરૂ હોય તે વળી શિષ્યના હાથ પગ દબાવે ખરો? કેટલેક ઠેકાણે તો ગુરૂજી શિષ્યો પાસે હાથ પગ દબાવતા બેઠા હોય છે! અને આ સ્થળે તો ગુરૂ શિષ્યના હાથ પગ દબાવી રહ્યા છે! એવું તમે કોઇ સ્થળે જોયું છે કિંવા સાંભળ્યું છે ખરૂં? શું એને ગુરૂગિરિ કહે ખરી? વળી સાંભળો. જે શિષ્ય સ્નાન કરવાને સમયે રામચંદ્રના શરીરે ઘણા દિવસ પર્યંત તેલ મર્દન કરતો તેની સાથે રામચંદ્રનો આવો વ્યવહાર સાંભળી અતિ આશ્ચર્ય થાય છે! શિષ્ય તેલ મર્દન કરવા આવતો તે સમયે રામચંદ્ર કાંઇ પણ બોલતા નહિ. તેણે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું કે તુર્તજ રામચંદ્ર તેને પકડતા અને તેના મસ્તકથી તે પગ સુધી સ્વહસ્તે તેલ મર્દન કરી દેતા! અહા! એ બનાવથી રામચંદ્રમાં કેટલી દીનતા જણાઇ આવે છે વારૂ? તેમને એવું ભાનજ ન હતું કે પોતે તેમના ગુરૂ છે અને તે તેમનો શિષ્ય છે! પોતાને દીનહીન કંગાલ માનતા. રામચંદ્ર ગુરૂ પદવીને માટે શિષ્ય કરતા ન હતા, પણ તેના કલ્યાણને માટેજ! સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારવા માટેજ!

રામચંદ્રના જીવન ચરિત્રની આલોચના કરતાં, રામચંદ્રના જીવનના બનાવોમાં સમાયલું રહસ્ય સમજવાનો યત્ન કરતાં, સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે કે: તેમનામાં અહંકારજ ન હતો. તેઓ સમજતા કે અહંકાર એજ મનુષ્યનો મ્હોટામાં મ્હોટો શત્રુ છે અને ઘણા

ગુરૂઓ—મનુષ્યો—અહંકાર કરી પાયમાલ થયા છે! તેમણે પોતાના ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રભુમાં અહંકારનો કિંચિત્ અંશ પણ જોયો ન હતો, તેથીજ તેઓ અહંકાર—શૂન્ય બન્યા હતા. તેઓ માત્ર રામ-કૃષ્ણ—પ્રેમમાં ડૂબી ગયા હતા, તેથી તેમનામાં અહંકાર હોયજ ક્યાંથી? તેઓ "પોતાની" ભાવના તદ્દન ભૂલી ગયા હતા. તેઓ યોગો-દ્યાનમાં નિવાસ કરતા હતા તે સમયના બનાવોનું અવલોકન કરતાં તેમની દીનભાવનાનાં અનેક દ્રષ્ટાંતો જોવામાં આવ્યાં છે. કેટલાએ દિવસ તેમણે બગિચામાં ખોદ કામ કર્યું છે અને સ્વહસ્તે શાકભાજી વાવી છે. તેઓ કહેતા કે: તેઓ ગુરૂદેવના દાસ છે, તેથીજ તેમનું દાસત્વ કરવામાં કદી પણ લજ્જા થતી નથી.

યોગોદ્યાનમાં રામચંદ્ર કેવા પ્રકારની દીનતા ધારણ કરતા તેનું એક દ્રષ્ટાંત આ સ્થળે લખવામાં આવે છે. જો કે રામચદ્રે યોગોદ્યા-નમાં પ્રભુની સેવાનો સમસ્ત કાર્યભાર પોતે સ્વીકાર્યો હતો તથાપિ તેમણે પોતાના એક શિષ્યને યોગોદ્યાનનો કાર્યાધ્યક્ષ નિમ્યો હતો. અર્થાત્ ગુરૂદેવના સેવા કાર્યમાં કોઇ વસ્તુની આવશ્યકતા જણાતાં તેની તેનેજ દેખરેખ રાખવી પડતી અને તે વસ્તુ વખતસર તેનેજ હાજર કરવી પડતી. એક દિવસ મેડિકલ કોલેજના ડાકટર શ્રીયુત બાબુ બિહારીલાલ ચક્રવર્તી નામક રામચંદ્રના એક મિત્ર કાંકુડગાચ્છી તરફ એકાદ બગિચો ખરીદવાની ઇચ્છાથી રામચંદ્રને મળવા આવ્યા. યોગોદ્યાનમાં મીઠાં લીંબુ અતિ ઉત્તમ થતાં હતાં. લીંબુના વૃક્ષ ઉપર અનેક લીંબુ પરિપક્વ થઇ ઝુલી રહ્યાં હતાં. એક લીંબુ બિહારી બાબુને આપવાની ઇચ્છાથી રામચંદ્રે કાર્યાધ્યક્ષ શિષ્ય પાસે આવી કેટલીએ નમ્રતાપૂર્વક તેની રજા માગી કે: "બિહારીબાબુને એક લીંબુ આપું કે?" તેમનો એવો વિનય જોઇ શિષ્ય અવાક્ થઇ

તેમના સ્હામે જોવા લાગ્યો અને બોલ્યો કેઃ " આપના આવા વ્યવહારથી મ્હને બહુ લજ્જા આવે છે ! " રામચંદ્રે ઉત્તર દીધો કેઃ " આ બગિચો તો ગુરૂદેવનો છે. તમે ગુરૂસ્થાનના કાર્યાધ્યક્ષ છો. તમારી રજા વિના મ્હારાથી કોઈ પણ વસ્તુ કોઇને આપી શકાય ? " શિષ્યે કહ્યુંઃ " જ્યારે આપને ઇચ્છા થઇ છે તો અવશ્ય આપી શકો છો. " ત્યાર પછી રામચંદ્રે બિહારી બાબુને એક લીંબુ ભેટ આપ્યું ! આ બનાવ ઉપરથી શો વિચાર થાય છે ? જેઓ પ્રભુની સેવા મણ્ડલીના આગેવાન છે, અને જેઓ બગિચાના એકલા માલિક છે, તેઓ પોતાના શિષ્યની પાસે એક મીઠા લીંબુ માટે દીનહીન ભિખારીની પેઠે ભિક્ષા માંગે છે ! તેમને એટલું પણ ભાન નથી કે તેઓ જે માંગે છે, તેટલુંજ નહિં પણ સમસ્ત બગિચો તેમનોજ છે, અને જેની પાસે ભિક્ષા માગે છે, તે પણ તેમનો નોકરજ છે ! વાંચક ! આવાં દ્રષ્ટાંત છતાં પણ રામચંદ્રને કોઇ કદી પણ અહંકારી કહી શકશે ? આટલું છતાં પણ શું કહી શકશે નહિં કેઃ રામચંદ્ર દીનહીન ભાવે જીવન વ્યતીત કરી ગયા છે ? વિચાર તો કરી જુવો ! ગુરૂ પોતાનીજ વસ્તુ પોતાના શિષ્ય પાસેથી કેટલી દીનભાવનાથી, કેટલી સંકુચિત ભાવનાથી યાચના કરે છે ! જાણે તેમણે કેટલોએ અપરાધ કર્યો ન હોય ? એના કરતાં દીનભાવનાનું વિશેષ દ્રષ્ટાન્ત બીજું કયું હોઈ શકે ? તેથીજ કહેવામાં આવે છે કે પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ જેવા દીનાવતાર હતા તેજ પ્રમાણે તેમના શિષ્ય રામચંદ્રનું હૃદય દીનભાવનાથીજ ઘડાયું હતું, અને એમ પણ કહી શકાશે કે જેવા ગુરૂ તેવાજ શિષ્ય હોય છે. કોઇ પણ શિષ્યને જોતાંજ તેના ગુરૂના ગુણ-કર્મનું અને ગુરૂને જોવાથી તેના શિષ્યના ગુણ-કર્મનું ભાન થઈ શકે છે ! મનુષ્ય પરીક્ષાની સહેલી કુંચી આ પણ કહી શકાય.

મહાત્મા રામચંદ્ર લિખિત શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું જીવનવૃત્તાન્ત, તત્વ-પ્રકાશિકા અને ગુરૂદેવના ઉપદેશાનુસાર અપાયલાં રામચંદ્રનાં ભાષણો વાંચ્યાથી તેમના સ્વભાવની કલ્પના થઇ શકે છે. રામચંદ્રે અનેક સ્થળે સ્વજીવનના બનાવો સ્વહસ્તેજ આલેખ્યા છે. જે ભાવનાથી એ જીવન લખાયું છે તે વાંચવાથી જોઇ શકાય છે કેઃ એક વખત તેઓ કેવા પાખંડી, અજ્ઞાન અને નાસ્તિક હતા, પરંતુ તેમના બાલ્યજીવનથી તે અંતજીવનપર્યંત સૂક્ષ્મ રીતે તપાસતાં જોઇ શકાય છે કે તેમણે કદી પણ કોઇ પણ પાપકાર્ય, કિંચિદ્ અંશે પણ કર્યું નથી. અસત્ય ભાષણ, પ્રપંચ કપટ, અને પાપ કોને કહે છે તે તેઓ જાણતાજ નહી. તેઓ ચિરકાલ સત્ય ભાષણ કરતા. સત્યના પક્ષપાતી હતા અને સત્યને માટે તેમણે હજારો રૂપિયા, કાક-વિષ્ઠાની પેઠે ત્યાગ કર્યા છે! તેમણે ચિરકાલ એવું પવિત્ર જીવન વ્યતીત કર્યું છે કે જેથી કોઇ પણ મનુષ્ય તેમનામાં કોઇ પણ દોષ દર્શાવી શકે તેમ નથી. તેમ છતાં પણ તેમણે કેટલેક સ્થળે પોતાને પાખંડી, અજ્ઞાન અને નાસ્તિક જણાવ્યા છે તે ઉપરથી કેવળ તેમની દીનતા જણાઇ આવે છે. તેથીજ કહેવામાં આવે છે કેઃ રામચંદ્ર પોતાને યથાર્થ દીનહીન જણાવવામાંજ કૃતાર્થ થયા હતા.

ભક્ત રામચંદ્ર, પોતાના ગુરૂદેવ રામકૃષ્ણ પ્રભુ પાસે નિત્ય નિવાસ કરતા છતાં પોતાને રામકૃષ્ણ-ભક્ત દાસ જણાવતા. જે કોઇ મનુષ્ય કાંકુડગાચ્છીના પ્રભુ મંદિર સન્મુખ આવી પ્રણામ કરી "જય રામકૃષ્ણ" શબ્દોચ્ચાર કરતો તેણે રામચંદ્રનું મનહરણ કર્યું હતું. ત્યાં કેટલાંક દિવસ આગમન કરતાંજ રામચંદ્રે એક દાસની પેઠે તેની સેવા કરી છે. તે મનુષ્યને જે સમયે જે વસ્તુની આવશ્યકતા જણાતી તે રામચંદ્રને જણાવતાંજ તેમણે તે પરિપૂર્ણ કરી છે! કેટલુંજ

નહિં પણ રામચંદ્રના સાંસારિક વ્યય કાર્યમાં પણ તેમણે હસ્તક્ષેપ કરવાનું છોડયું નથી !

એક સમય યોગોદ્યાનના એક નોકરે પ્રભુ રામકૃષ્ણ ઉપર વિશેષ ભક્તિ દર્શાવ્યાથી તેણે રામચંદ્રનું મન એટલું બધું જીતી લીધું હતું કેઃ તે નોકર રામચંદ્રના ઘરનું સર્વ કામકાજ સ્વેચ્છાનુસાર કરતો છતાં તેઓ કશું બોલતા નહિં. તે દુષ્ટના એવા કાર્યાધિકારથી રામચંદ્રનાં ઘર–કુટુંબીજનોને કેટલોએ સમય આહારાદિ સંબંધી ઘણું કષ્ટ ભોગવવું પડયું છે ! એટલુંજ નહિં પણ કેટલીએ વખત ઘરમાં લોટ નહિ લાવી આપ્યાથી અને ભૂસાનો હલકો લોટ ખવડાવ્યાથી રામચંદ્રની પ્રાણેશ્વરી ગૃહદેવી અને પુત્રી આદિને રક્ત આમાશયના વ્યાધિથી પિડા સહન કરવી પડી હતી ! તેમ છતાં રામચંદ્રે તેને કાંઇ પણ ઠપકો દીધો નથી ! તેઓ જાણતા હતા કેઃ તે (નોકર) રામકૃષ્ણનો દાસ છે. બસ, તેને પછી કંઇ પણ કહી શકાયજ કેમ ? અહા ! અદ્ભૂત અહંકાર–નાશનું એ દ્રષ્ટાંન્ત ! હમણા ઘોર કલિયુગમાં આવા બનાવોને વાતોના તડાકા કદાચ કહેવામાં આવે પણ એ નજરે જોયલા બનાવો છે. તેને કોણ અસત્ય કહી શકશે ? તેને કોણ નહી માને ? એ સત્ય–તદ્દન સત્ય બનાવો ન માને તેજ પાખંડી છે–ઘોર નાસ્તિક છે એમ કહી શકાશે !

રામચંદ્રે પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને જે પ્રકારની દીનભાવનાથી જીવન વ્યતીત કર્યું હતું તે અતિ વિસ્મયજનક છે. તેઓ નિત્ય રામકૃષ્ણના ભક્તની સેવા કરતા. ભક્તોની પાસે જઇને તેમને જોઇતી વસ્તુ પૂરી પાડતા. તેમની કૃપા–પ્રાર્થના કરતા અને છેલ્લી ઘડીએ પણ એવીજ ભાવના–દર્શક કાર્ય કરી ગયા છે, તેમણે પોતાનો જીવન દીપક બોલવાઇ જવાને સમયે કહ્યું હતું કે :

મ્હારા મૃત્યુ પછી તમે મ્હારી દેહ-ભસ્મ લાવી મંદિરના દરવાજામાં દાટી દેજો. જે કોઈ મનુષ્ય આ સ્થાન (યોગોદ્યાન)માં પ્રવેશ કરશે તે મ્હારા મસ્તક ઉપર થઇને પસાર થશે. તેમ થવાથી મ્હને ચિરકાલ રામકૃષ્ણ-ભક્તની ચરણરજ પ્રાપ્ત થશે.” અહા ! તેમણે કેવી દીન-વાણી કહી છે ! તેમણે કેવી દીનતાનો પરિચય આપ્યો છે ! જીવનપર્યંત દીનહીન કંગાલની પેઠે જીવન વ્યતીત કર્યાં છતાં પણ-જીવનપર્યંત ગુરૂદેવ રામકૃષ્ણ ભક્તોના ચરણની રજ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ-રામચંદ્રે દીનભાવનાની હદ થઈ નથી એમ જાણી ચિરદિન રામકૃષ્ણ-ભક્ત ચરણ-રજ પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી પોતાની દેહ-ભસ્મની ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું હતું ! તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે: ધન્ય રામચંદ્ર ! ધન્ય તમારી દીનતા ! તમેજ દીનાવતાર રામકૃષ્ણ પ્રભુને યથાર્થ રૂપે ઓળખ્યા હતા ! તેમ ન હોત તો અતુલ ઐશ્વર્યના અધિકારી થઇ સંજરાજેશ્વરની પેઠે સિંહાસન ઉપર બિરાજી વિલાસીતાની હદ દર્શાવી આપત. તેમ નહિં કરતાં તમે દીન ભિખારીની પેઠે કંગાલ વેશ ધારણ કરી, જંગલ નિવાસ કરી, બંધુબાંધવ આત્મીય-સ્વજન-હીન થઇ જીવન વિસર્જન કર્યું તેમ છતાં તમને પૂર્ણ તૃપ્તિ થઈ નહિં. તેથીજ તમે ચિરદિન ભક્તોના ચરણ નીચે [illegible] વ્યવસ્થા કરી નિશ્ચિંત થયા ! તેમના એવાં આચરણ જોઈનેજ અમે સમજી શક્યા છીએ કે પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવે જે પ્રમાણે દીનતાની મૂર્તિ ધારણ કરી આગમન કર્યું હતું તેજ પ્રમાણે તેમના પ્રિય શિષ્ય, [illegible] [illegible] રામચંદ્રે પણ દીન-હીન-કંગાલની પેઠે જીવન વ્યતીત કર્યું છે ! ધન્ય રામચંદ્ર !

पंचम परिच्छेद.

રામચંદ્રનો દયાભાવ.

શ્રી રામકૃષ્ણ ગુરૂદેવની કૃપાથી રામચંદ્રના જીવનમાં કેવું પરિવર્તન થયું હતું તેનો આભાસ ઉપરોક્ત અધ્યાયોમાં થયો છે.

પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવની કૃપાથી જે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ લોપ પામ્યું અને જેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું તે તેમના જીવનપ્રસંગોની આલોચના કરતાંજ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એમ થવુંજ ઉચિત છે. જે ગુરૂમાં સામાન્ય મનુષ્યત્વ હોય છે તેના શિષ્યોમાં પણ તેવુંજ, લોભ–પાપમય–મનુષ્યત્વજ જોવામાં આવે છે. માત્ર જે ગુરૂમાં સાચો ગુરૂભાવ–અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરી જ્ઞાનચક્ષુ વિકસાવી આપવાની દીવ્ય શક્તિ–હોય છે તેનાજ શિષ્યોમાં દેવભાવના જોવાની આશા રાખી શકાય છે. આજકાલ ઘણાં માણસો ગમે તેવા દંભી, લોભી, લાલચુને ગુરૂ કરી બેસે છે, તેને પરિણામે તેમના સ્વભાવ–ગુણકર્મમાં વિચિત્રતાજ જોવામાં આવે છે! અને કેટલીક વખત ગુરૂના દોષ જોઇ શિષ્યોને પાછળથી પશ્ચાતાપ પણ થાય છે! કેટલાક બ્રહ્મનિષ્ઠ ગણાતા ગુરૂના શિષ્યોને ગાળો દેતા પણ અમે સાંભળ્યા છે! તેથીજ કહેવામાં આવે છે કે શિષ્ય ઉપરથી પણ ગુરૂની પરીક્ષા થઇ શકે છે. જેવા ગુરૂ હોય છે તેવુંજ શિષ્ય–હૃદય રચાય છે. ગુરૂનું તેજ શિષ્યમાં ઉતરે છે. તેથીજ કહેવામાં આવે છે કે: ગુરૂ તેવાજ શિષ્ય. રામચંદ્રના શેષ જીવનમાં તેમનો દેવ–ભાવ

અમે જે પ્રકારે જોઇ શકયા છીએ, તથા જે અશેષ ગુણુરાશિના સમુદ્ર સ્વરૂપ તેમને સમજી શકયા છીએ, તેજ અમે વાંચક સજ્જનો સમક્ષ નિવેદન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. રામચંદ્ર એ સદ્‌ગુણાવલિના સમુદ્ર સ્વરૂપ હતા. એવો કોઇ પણ સદ્‌ગુણ નહિં હોય કે જે રામચંદ્રમાં જોવામાં આવ્યો નહિ હોય. જે સમયે કોઇ પણ સદ્‌ગુણ જોવાની—જાણુવાની—અમને ઇચ્છા થઇ આવતી તે સમયે તે ગુણ રામચંદ્રમાં જોવામાં આવ્યા છે એવું સ્મરણ થાય છે. દયા, ક્ષમા, સહિષ્ણુતા, સ્વાર્થત્યાગ, દીનતા, પરદુઃખ કાતરતા, આદિ સકલ સદ્‌ગુણ રામચંદ્રમાં જોવામાં આવતા હતા. આ અધ્યાયમાં મહાત્મા રામચંદ્રની દયા અને તેઓ પરદુઃખે કેવા દુઃખી થતા તે સંબંધી કિંચિત ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

રામચંદ્રના બાલજીવનથી તે શેષ—જીવનપર્યંત સમસ્ત બનાવો અમે જાણુતા નથી, પણ માત્ર તેમના શેષજીવનનાં કેટલાંક વર્ષ પર્યંત અમને* તેમની સાથે નિવાસ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથીજ તેમના પવિત્ર જીવનના અલૌકિક બનાવો જોઇ અમે મુગ્ધ થયા હતા અને તેમનું જીવન સર્વ સદ્‌ગુણોનો સમુદ્ર હતો એવી અમારી દૃઢ માન્યતા થઇ હતી. વળી તેમના પૂર્વ—જીવનના બનાવો સંબંધી અમે તપાસ કરી પરંતુ તેમ કરતાં અમે જે જાણ્યું છે તે અતિ સામાન્ય છે, ગમે તેમ હોય પરંતુ જે અમે પ્રત્યક્ષ અમારાં ચક્ષુએ જોયું છે—કેટલાંક વર્ષપર્યંત તેમનાં ચરણુતલ નજીક રહી અમે જે જાણી શકયા છીએ, તેનુંજ વાચક બંધુઓ સમક્ષ વર્ણન કરીએ છીએ. અમને જે સમયે ભક્ત રામચંદ્રનું સ્મરણ થાય છે તેજ ક્ષણે તેમની મૂર્તિ અમારાં માનસ ચક્ષુ સમક્ષ તાદૃશ્ય થાય છે અને તેમના જે વિષયની આલોચના કરવાની કલ્પના કરીએ છીએ

* મૂળ બંગાળી લેખકને.

તે વિષય એની મેળેજ અમારા મનમાં ઉદય પામે છે. રામચંદ્રની દયાભાવનાનું વર્ણન શું કરીએ ? અમે માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કેઃ તેઓ દયાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા.

સાંભળ્યું છે કેઃ રામચંદ્રનું બાલ્યજીવન અતિ કષ્ટકર હતું. જે સમયે તેમના બાલ્યજીવનનું વૃતાન્ત અમે પૂછતા તે સમયે તેઓ કહેતા કેઃ "તમારે તે સાંભળવાનું કામ નથી. તે અતિ કષ્ટમાં વિત્યું છે." અને તેનું વાસ્તવિક પ્રમાણ અમે તેમના શેષ-જીવનમાં અનુભવ્યું છે. તેઓ કોઇનું પણ દુઃખ જોઇ શકતા નહિં. તેઓ જાણતા હતા અને જાતે અનુભવ કરી ચૂકયા હતા કેઃ દુઃખમાં જીવન વ્યતીત કરવું એ કેટલું ભયંકર અને કષ્ટદાયક છે! તેથીજ કોઇનું પણ દુઃખ જોતાં તેમને અત્યંત કષ્ટ થતું અને કોઇના પણ દુઃખની વાર્તા સાંભળતાંજ તેમના નેત્રમાંથી અશ્રુપાત થતો અને કયે પ્રકારે તેનું દુઃખ દૂર કરી શકાય તે સંબંધી તેઓ વિચાર કરતા. એટલુંજ નહિ, પણ જેઓ રામચંદ્રની મશ્કરી કરતા તેમની પણ દુઃખી સ્થિતિ જોઇ તેને જે પ્રકારની તેમણે સહાયતા કરી છે તેવી સહાયતા તેમના બંધુબાંધવો દ્વારા પણ તેમને મળી નથી. અમે જાણી શકતા નથી કેઃ કેટલાં માણસો રામચંદ્ર ઉપર ગુસ્સે હતા (હમણાં તો તેવી ભાવના કોઇની પણ નથી.) પણ એમાંના બે મનુષ્યો બે વખત જે પ્રકારની વિપદ્‌માં ફસાયા હતા, તે સમયે રામચંદ્રની દયાથી તેમનું કેટલું કલ્યાણ થયું હતું તેજ કહેવામાં આવે છે. એ બન્ને મનુષ્યોની, પૃથક્ પૃથક્ સમયે કુટુંબનું પાલણપોષણ કરવા જેવી નોકરી છુટી ગઇ હતી. બન્નેને કુટુંબનું પોષણ તો કરવુંજ પડતું. જેઓ તેમના આત્મીય ગણાતા, જેઓ તેમના વિપદ્ ભંજક બંધુ-મિત્ર કહેવાતા, તે સર્વની પાસે જઇ તેમણે પોતાની વિપત્તિ

નિવેદન કરી, પરંતુ દુઃખની વાર્તા છે કે તેમણે તેમને કોઇ પણ પ્રકારે સહાયતા કરી નહિ! તેઓ પ્રથમ જાણતા ન હતા કે: રામચંદ્રને પોતાના દુઃખની કથા કહેવી પડશે, કારણકે તેઓ રામચંદ્રની મશ્કરી કરતા, તેથી તેમની પાસેથી સહાય મેળવવાની તેમને આશા ન હતી. આશ્ચર્યની વાત છે કે તે બન્ને જણ વિપદ સમયે છેવટે રામચંદ્રને મળ્યા. રામચંદ્રે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે મૃદુહાસ્ય કરી તેમના કુશળ સમાચાર પૂછયા હતા અને તેમનું મલિન વદન જોઈ સમજી શકયા હતા કે તેઓ કોઇ વિપદમાં ફસાયા છે! બન્ને જણે પોતાના દુઃખનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. તેજ ક્ષણે રામચંદ્રના મનમાં અતિ કષ્ટ થયું અને તેમને માટે ચિન્તાતુર થઈ પોતાનાથી બનતી સહાયતા કરી હતી એટલુંજ નહિં પણ પ્રત્યેક મહિને મહિને તેમના કુટુંબનો નિર્વાહ થાય તેની વ્યવસ્થા પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ કરી દેશે એવું વચન આપ્યું હતું. અર્થાત્ તેમણે તેમને પ્રત્યેક મહિને તેટલી સહાયતા કરી હતી અને પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ પાસે તેમનું દુઃખ નિવારણ થાય તે માટે પ્રાર્થના કરી હતી. દયાળુ પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવે ભક્ત રામચંદ્રની પ્રાર્થના સ્વીકારી લઈ થોડા દિવસમાંજ તેમનું દુઃખ દૂર થાય એવી કૃપા કરી હતી. ભક્ત આધિન ભગવાન છે!

રામચંદ્ર એવા દયાળુ હૃદયના હતા કે કોઈ પણ મનુષ્ય તેમની પાસે સહાયતા માટે યાચના કરવા જતાં, તે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય મલિન વદને તેમની પાસેથી પાછો ફરતો નહિ. દુઃખ નિવેદન કરતાંજ તેઓ શક્તિ અનુસાર સહાયતા કરતા. તે અમે તેમના જીવનમાં સ્વચક્ષુએ દીઠું છે. એક સમય સર્વત્ર સમાચાર પ્રસર્યા કે: રામચંદ્ર પાસે જઇ દુઃખ નિવેદન કરતાંજ, સહાયતા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય કોઈ પાછું ફરતું નથી તે સમયે કેટલાક દિવસ પર્યંત અમે

જોયું છે કે: નિત્ય એક એક મનુષ્ય, "માતાપિતા મરણ પામ્યાં છે" એમ કહી ખભે જનોઇની પેઠે લુગડું ભેરવી રામચંદ્ર પાસે આવતો ! તેમનું કથન સત્ય માની પ્રથમ તો રામચંદ્રે પ્રત્યેકને બબ્બે રૂપિયા સહાયતા આપી. ત્યાર પછી ઘણા લોકો આવવા લાગ્યા તેથી એકેક રૂપિયો અને તે પછી આઠ આઠ આના આપવા લાગ્યા. દ્રવ્યોપાર્જન માટે એ એક સહેલી યુક્તિ સમજી ખભે જનોઇની પેઠે કપડુ ભેરવી રામચંદ્ર પાસે જઈ ખોટાં બહાનાં કાઢી ઘણા માણસો પૈસા લઇ આવતા. અંતે તેમની એ યુક્તિ રામચંદ્ર જાણી ગયા ત્યારે જેને ખાસ પ્રયોજન જણાતું તેનેજ તેઓ પૈસાની સહાયતા કરતા.

રામચંદ્ર સ્વજીવનના છેલ્લા વિભાગમાં જે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા તે તેમના કુટુંબના ખર્ચમાં અને યોગોદ્યાનમાં પ્રભુ-સેવા કાર્યમાં વપરાઇ જતું. મેડીકલ કોલેજમાંથી બસો રૂપિયા પગાર મળતો તે લાવતાંજ તુર્ત ખર્ચાઇ જતો. યોગોદ્યાનમાં વાર્ષિક મહોત્સવાદિમાં જે ખર્ચ થતો તે માટે તેમને ઋણ-ગ્રસ્ત થવું પડતું. એ ઋણમુક્ત થવા માટે તેમને મહિને મહિને પગારમાંથી થોડા થોડા રૂપિયા આપવા પડતા માટે પગાર મળતાંજ તે તુર્ત ખર્ચાઈ જતો. તેમજ કંઇક બચતું તે યોગોદ્યાનના અને તેમના ઘરના નોકર, બ્રાહ્મણાદિના પગારમાં અને ગાડી, ઘોડા, કોચમેન, વગેરેના પગારમાં ખર્ચાઇ જતું. પ્રભુની સેવા તેમજ ઘર કુટુંબના ખર્ચને માટે તેઓ નિત્ય જે કાંઇ ઉપાર્જન કરતા, તેમાંથીજ તેઓ ચલાવી લેતા. જેમકે કેરોસિન તેલની પરીક્ષા, જળ પરીક્ષા, અને અન્ય વસ્તુઓની પરીક્ષા (Examine) કરતા તેની ફી મળતી તે વાપરતા. એ પ્રકારે રાસાયનિક પરીક્ષા કરવા માટે જે દ્રવ્ય નિત્ય તેમને મળતું તે કુટુંબ અને પ્રભુની સેવામાં ખર્ચાતું.

તેમના શેષ-જીવન સમયે ઓફિસમાં એવી પરીક્ષા માટે ઓછી આવક થતી કારણકે કંપની તરફથી એવી પરીક્ષાનો ખર્ચ ઓછો કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી તેમને જે કાંઇ દ્રવ્ય મળતું તેટલામાંજ તેઓ ખર્ચ નીભાવતા. તેમ છતાં તેઓ દાન કરવામાં એવા શૂરા હતા કે તે સાંભળતાં અતિ આશ્ચર્ય થાયછે! એક દિવસ પરમહંસ-દેવના એક ભક્ત-પુત્રે આવી રામચંદ્રને પોતાના ઘરની દુઃખી સ્થિતિ નિવેદન કરી, રામચંદ્રે તત્ક્ષણાત્ પોતાના ગજવામાંથી છ રૂપિયા કહાડી આપ્યા! આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે તેમની પાસે એટલી રકમ સિવાય બીજા રૂપિયા સીલીકમાંજ ન હતા. એ જોઇ રામચંદ્રના એક શિષ્યે કહ્યું કે: "આપ આ શું કરો છો? આ સ્થળે (યોગોદ્યાનમાં) ચોખા વગેરે લાવવાનું છે, અને આપને ઘેર પણ ખર્ચ માટે કંઇક રકમ આપવી પડશે. વળી આ બાળક તેમનો (તેજ ભક્તનો) પુત્ર છે કે નહિ તે આપ જાણતા નથી. આપ તેને ઓળખતા નથી, તેમ છતાં શા કારણથી સિલિકમાં છે તેટલું બધું તેને આપી દો છો? રામચંદ્રે કહ્યું: "શું કરવું? આ બાળક જે કહે છે તે સત્યજ હશે. કેમકે તેજ ભક્તનો પુત્ર છે અને આજે તેના ઘરમાં ચુલ્હે હાંલ્લી ચઢાવવાનું સાધન (અન્ન) નથી તો પછી વિચાર તો કરી જો કે આજે એમને કેટલું દુઃખ સહન કરવું પડશે? એ વિચાર થતાંજ હું સ્થિર રહી શક્યો નહિ. કોઇનું પણ કષ્ટ સાંભળતાંજ મ્હારૂં શરીર કંપાયમાન થઇ ઉઠે છે, ગુરૂ-મહારાજ એમનું દુઃખ નિવારણ કરશે એમ ધારીનેજ મ્હારી પાસે જે કાંઈ હતું તે મ્હેં આપી દીધું છે. શું તું એમજ સમજે છે કે: એટલાથી જ એમનું કષ્ટ સરશે? ના, તેમ નથી. તેમ છતાં મ્હારી પાસે જે કાંઇ હતું તે આપી દીધું છે. એ ઉપરાંત

જે કરવું હશે તે ગુરૂદેવ કરશે. ઘરનો અને અહિંનો ખર્ચ આજ નથી એમ કહે છે ? જે પ્રભુ સર્વ ખર્ચ મેળવી આપે છે તેજ તેની વ્યવસ્થા કરશે. જે જગતનો પિતા છે તે જગતની વ્યવસ્થા કરશે. પૈસાના માલિકજ તે છે !"

રામચંદ્રને માટે, પરદુઃખ દેખી દુઃખી અને દયાનો પરિચય એથી વિશેષ કયો હોઇ શકે ? જે લક્ષપતિ શ્રીમંત હોય છે તે ઘણુ વારમાં બે હજાર રૂપિયાનું દાન કરી શકે છે, પરંતુ રામચંદ્રના જેવી અવસ્થા ભોગવનાર એમના જેવું દાન કરે એ અલૌકિકજ કહી શકાશે ! ઘરમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય હોય અને દાન કરવું એ તો સહેલજ છે પરંતુ દ્રવ્ય ઓછું હોય, માત્ર ખર્ચ જેટલુંજ હોય અને પરદુઃખે દુઃખી થઇ-દયાને વશ થઇ દાન કરવું એમાંજ મનુષ્ય સ્વભાવનું મહત્વ છે, એમાંજ શોભા છે. જેનું શરીર દયાથી રચાયલું ન હોય તેનાથી એવું દાન થવું અસંભવિત છે. ઘણા શ્રીમંતો અમે જોયા છે, લાખો રૂપિયા બેંકમાં અને શરાફોને ત્યાં વ્યાજે ફરતા હોય છે, હજારો રૂપિયા ગજવામાં, ઘરમાં અને પેટીમાં પડયા હોય છે છતાં ગરીબ દુઃખી જનોને તેમનાથી દાન આપી શકાતું નથી ! ઘણી આવશ્યકતા હોવા છતાં કેટલાંક પરોપકારનાં કામ તેમનાથી થતાં નથી ! ગરીબોને અન્નવસ્ત્ર અપાતાં નથી ! તે શ્રીમંતો દુઃખીઓનાં દુઃખ જોઇ આંખ આડા કાન કરી દે છે ! રામચંદ્ર શ્રીમંત ન હતા, તેમ છતાં તેમના જીવનમાં નિત્ય દાન થતું જોવામાં આવ્યું છે. કોઇ દિવસ કોઇને કન્યાદાન દેવાનું હોય, કોઈ દિવસ કોઇને ઋણમુકત કરવાનું હોય, કોઇના માતા પિતાને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાનો હોય વગેરે કેટલાએ લોકો એવાં એવાં સાચા-જૂઠાં-બહાનાં કાઢી રામચંદ્ર પાસેથી પૈસા કઢાવી જતા ! આશ્ચર્યની વાત તો એજ

છે કે: તેમની પાસે જે સમયે જે માણુસ આવ્યો હશે, તે પછી પરિચિત હો, કે અપરિચિત, ભક્ત હો કે અભક્ત, સદ્ગૃહસ્થ હો કે દીન-દુઃખી કંગાલ હો, ગમે તે હો પણ રામચંદ્ર તેજ ક્ષણે પોતાની પાસે જે હોય તે સમસ્ત દાનમાં તેને આપી દેતા ! કંઈ પણ સંગ્રહ કરી રાખતા નહિ, અથવા પોતાનો ખર્ચ શી રીતે ચાલશે તે સંબંધી લેશ પણ ચિન્તા કરતા નહિ.

રામચંદ્રના જીવનમાં બનેલા બનાવો અલૌકિક છે. તે બનાવો જેમણે નજરે જોયા છે તે જોઇ તેઓ સ્તમ્ભિત થયા છે ! એવા બનાવો ઉપર કોઇને સહજ વિશ્વાસ ઉપજે એમ નથી પરંતુ અમે જે અમારાં નેત્રોવડે જોયું છે, તે મુક્ત કણ્ઠે કહી સંભળાવીશું-આ સ્થળે પ્રકટ કરી દઇશું. કોઈ વિશ્વાસ રાખે અથવા ન રાખે, તેની અમને જરા પણ ચિન્તા નથી. રામચંદ્ર એવા દયાળુ હૃદયના મહાપુરૂષ હતા કે: કોઇનું પણ દુઃખ સાંભળતાંજ તેઓ વિચાર કરવા રહેતા નહિ. તત્ક્ષણાત્ દાન કરતા. પરદુઃખ દેખી રામચંદ્ર એવા ગદ્ ગદ્ કણ્ઠ થઈ જતા અમે જોયા છે કે તેવા બીજા કોઇ પણ મનુષ્યને અમે દીઠો નથી ! રામચંદ્ર દ્વારા કેટલાં મનુષ્યો ઉપર કયા પ્રકારનો ઉપકાર થયો હતો-કેટલાંનું કલ્યાણ થયું હતું-તે અમે શી રીતે કહી શકીએ ? કેટલાક વિદ્યાર્થિને દ્રવ્યની સહાયતા વિના વિદ્યાભ્યાસ કરવાની સગવડ નથી એવું જાણતાંજ રામચંદ્ર તત્ક્ષણાત્ તેનો સર્વ ખર્ચ પોતે આપતા. કેટલાંએ બાળકોની નિશાળની ફી તેઓ આપતા, કેટલાંએ બાળકોનો ભરણપોષણનો ખર્ચ તેઓ પોતે આપતા. સેંકડો મનુષ્યો રામચંદ્રને અંતઃકરણ-પૂર્વક ધન્યવાદ આપતા, સેંકડો મનુષ્યો રામચંદ્રના ઉચ્ચ-ઉદાર-હૃદયનો પરિચય મેળવી તેમને યથાર્થ ધાર્મિક કહી તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા

ભક્તિ દર્શાવતા. સેંકડો મનુષ્યો રામચંદ્રને મહાપુરૂષ તરીકે માનતા! વાસ્તવિક રીતે જોતાં રામચંદ્રનાં કોઇ પણ કૃત્યનું અવલોકન કરીએ છીએ તો તેથી અમને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે! તે સમયે અમારાથી કહેવાઇજ જાય છે કે: **ધન્ય ભક્ત શ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર! તમે માનવ કુલમાં જન્મ ધારણ કરી ધન્યતા પ્રાપ્ત કરી છે! સંસારમાં નિવાસ કરીને કેવા પ્રકારે જીવન વ્યતીત કરી શકાય તે જનસમાજને દર્શાવી આપવા માટેજ દ્રષ્ટાંતરૂપે તમે માનવદેહ ધારણ કર્યો હતો.**

સાંસારિક ઉન્નતિ સંબંધી રામચંદ્રની દયાનો વિષય ઉપર કંઇક વર્ણવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ હવે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંબંધી રામચંદ્ર કેવા ઉન્નત થયા હતા તેનો કાંઇ આભાસ આપવો આવશ્યક જણાય છે. પરમહંસદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કર્યા પછી રામચંદ્ર સમજી શકયા હતા કે તેમને અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે, અને તેઓ જન્મ મરણના મહાન દુઃખમાંથી છુટી જશે, તેથી પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ સંબંધી તેમણે કદી પણ ચિન્તા કરી નથી અને પર જન્મમાં શું થશે એ સંબંધી વિચાર પણ તેમણે કર્યો નથી. તેમને માત્ર એકજ એ ચિન્તા થતી કે અન્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે શો ઉપાય કરવો? જગતમાં અસંખ્ય મનુષ્યો અજ્ઞાન અંધકારમાં પડયાં પડયાં સડયા કરે છે, અનેક મનુષ્યો માયાના મોહપાશમાં લપટાઇ અકલ્યાણ કરી રહ્યાં છે, માયાની મોહિની શક્તિએ અનેક મનુષ્યોને પ્રપંચ, કપટ અને અસત્ય કર્મોમાં ધકેલી દીધા છે! પરિણામે એ બધાં મનુષ્યો મહાન ભયંકર દુઃખ દરિયામાં ગબડી પડવાના છે! તેમને એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા શી રીતે? તેમને પરમહંસદેવના કૃપા-પાત્ર કરવા જોઇએ એવોજ રામચંદ્રને વિચાર થયાં કરતો. રામચંદ્રને દ્રઢ વિશ્વાસ

હતો કે: પરમહંસદેવની કૃપા થતાંજ તેઓ ભવસાગર પાર ઉતરી જશે, તેઓ વિચારતા કે પૂર્વે હજારો વર્ષની તપસ્યા કર્યા પછી જે દુર્લભ્ય વસ્તુ કવચિતજ કોઇકને પ્રાપ્ત થતી, તેવી કઠોર તપશ્યાનું ફળ પોતાને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, જેની પ્રાપ્તિને માટે એક સમયે તેઓ અસ્થિર ચંચળચિત્ત થઇ સર્વત્ર ભટકતા ફરતા હતા, જેની પ્રાપ્તિને માટે પૃથ્વિનાં સમસ્ત સુખ અને સ્વચ્છંદતા તેમને કડવી ઝેર જેવી લાગતી, તેજ દેવેશ વાંચ્છિત, મનુષ્ય જન્મમાં દુર્લભ્ય એવા ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં અને તેમની કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરી પરંતુ હવે અન્ય માનવજીવો ઉપર એવીજ કૃપા શી રીતે થાય? તેમણે અનેક વિચારો કર્યા પછી નક્કી કર્યું કે: જે અમૃત ફળનો સ્વાદ તેમણે (રામચંદ્રે) ચાખ્યો છે તે સમસ્ત પોતે એકલાંએ નહિં લેતાં તેમાંથી થોડું થોડું પ્રત્યેક મનુષ્યને વેહેંચી આપવું. એ સંબંધી પરમહંસદેવ એક વાર્તા કહેતા કે: એક સમય ચાર મિત્રો અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે અમરફળની શોધ માટે એક અરણ્યમાં ગયા. ઘણો સમય અરણ્યમાં શોધ કરવા છતાં તેમની આશા ફળિભૂત થઇ નહિ. તેઓ ઘણા થાકી ગયા. એટલામાં એક ભયંકર જંગલમાં જતાંજ તેમને એકાએક એક મહાપુરૂષનાં દર્શન થયાં. તેમણે ચારે મિત્રોને ચાર ફળ આપીને કહ્યું કે: " તમે જેનો શોધ કરવા આટલું બધું કષ્ટ સહન કરી રહ્યા છો તેજ અમૃતફળ ગ્રહણ કરો પરંતુ એ કોઇ બીજાને આપશો નહિ. " ત્રણ મિત્રોએ તો મહાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે પોતપોતાનાં ફળનો આહાર કરી દીધો પરંતુ ચોથા મિત્રે તેમ નહિં કરતાં તે ફળનો કિંચિત્ અંશ મ્હોમાં મૂક્યો અને બાકીનું ફળ લઇને શહેરમાં આવી મ્હોટી બૂમ પાડી કહેવા લાગ્યો કે: " આવો ભાઇઓ ! અનેક કષ્ટે મ્હેં આ અમરફળ

પ્રાપ્ત કર્યું છે. જેની ઇચ્છા હોય તે આવો. આ ફળમાંથી ભક્ષણ કરી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરો. " અનેક મનુષ્યો તેને ગાંડો કહી હસવા લાગ્યા પરંતુ જે મનુષ્યોને તેના કથન પર વિશ્વાસ બેઠો અને તે ફળમાંથી કિંચિત્ પણ ભક્ષણ કર્યું તેમણે અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું."

અમે જોયું છે કે: રામચંદ્રનો સ્વભાવ ઉપરોક્ત ચોથા મિત્ર જેવો હતો. તેઓ એકલા અમૃત ફળનો આહાર કરી શક્યા નહિં તેથી જ તેમણે તે અંક મનુષ્યોમાં વહેંચી આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. અનેક મનુષ્યોએ રામચંદ્રને ગાંડા ધાર્યા હતા, અનેક મનુષ્યોએ તેમનું હાસ્ય કર્યું હતું, પરંતુ જે મનુષ્યોએ સરલ-અકપટ હૃદયે તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તન રાખ્યું તેમને જ અમર ફળનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથીજ કહીએ છીએ કે: રામચંદ્રનું શરીર દયાથી રચાયલું હતું. તેમ ન હોત તો અન્ય મનુષ્યોને માટે તેમને આટલી બધી વ્યાકુળતા થાત શા માટે? તેમણે અમૃત ફળ મેળવ્યું હતું, તેમણે એકલાએ ભક્ષણ કર્યું હોત તો કોઇ પૂછે તેમ ન હતું, પરંતુ તેમ નહિં કરતાં, સર્વ જનસમાજમાં વહેંચી આપવા માટે તેમને વ્યાકુળતા થઈ શા માટે? દીન-દુઃખી જનો માટે ચિન્તા કરવાનું તેમને શું પ્રયોજન હતું? રામચંદ્રની દયાથી કેટલાએ ઘોર પાખંડી, પ્રપંચી, નાસ્તિક મનુષ્યો પણ પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તેની કોણ ના પાડી શકશે! રામચંદ્રની દયાથી અનેક પાપીઓનાં જીવનમાં પરિવર્તન થયું હતું તે સર્વના જાણવામાં જ છે. જેઓ મહા પાપી ગણાતા તેઓ રામચંદ્રની દયાથી પરમહંસદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી આજે મહાન સાધુ પુરૂષ તરીકે ઓળખાય છે. એ આશ્ચર્યનો વિષય નથી, કારણકે એ મહા પુરૂષની જેના ઉપર દયા થાય છે તે બધું

ગઈ નથી. નિશ્ચય તેનું કલ્યાણ જ થયું છે અને થશે. રામચંદ્રે જેના ઉપર કૃપા કરી છે તેના ઉપર રામકૃષ્ણદેવની કૃપા અવશ્ય થઇ છે અને થશે. તેમાં જરા પણ સંદેહ નહિ! કારણ ભક્તને આધિન ભગવાન છે. જેના ઉપર ભક્ત પ્રસન્ન થાય છે તેના ઉપર ભગવાનને પ્રસન્ન થયા વિના છૂટકો જ થતો નથી—ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે જ.

અહા! રામચંદ્ર પાસે જે મનુષ્યો શ્રીરામકૃષ્ણદેવનો ઉપદેશ સાંભળવા આવતા, તેમને માટે રામચંદ્રને કેટલીએ ચિન્તા થતી! કયે પ્રકારે તેઓ પરમહંસદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકે? કયે પ્રકારે તેઓ પવિત્ર જીવન ગાળી શકે? તે સંબંધી રામચંદ્ર, પરમહંસદેવ સમક્ષ કેટલીએ પ્રાર્થના કરતા. એવા મનુષ્યો ઉપર રામચંદ્રની દયા અને પ્રેમ કેવા પ્રકારનો હતો તેનું વર્ણન કરવું અશકય છે! તેઓ પોતાના પિતા–માતાદ્વારા એવો પ્રેમ અને એવી દયાનું એક બિંદુ પણ પ્રાપ્ત કરતા નહિં. રામચંદ્રનો પ્રેમ તેમનાપર અતુલનીય હતો! રામચંદ્રની દયાનું જ્યારે તેમને સ્મરણ થઇ આવે છે ત્યારે તેઓ વિહ્વલ થઈ જાય છે અને ભાવી જીવનમાં એવી દયાનું એક બિંદુ પણ પ્રાપ્ત કરવાની તેઓ આશા રાખતા નથી. રામચંદ્રની દયા, તે તો રામચંદ્રમાંજ હોય! અન્યમાં તેવી દયા હોયજ કયાંથી? રામચંદ્ર એવા મનુષ્યોના માતાપિતા, ગુરૂ, બન્ધુ, અને આશ્રયદાતા, જે કહો તે સર્વસ્વ (રામચંદ્ર) હતા! તેઓ નિરાધારના આધાર હતા. રામચંદ્ર સિવાય એવા મનુષ્યોનું બીજું કોઈ આપ્ત–સગું ન હતું! ધન્ય રામચંદ્ર!

એવા મનુષ્યોને માટે રામચંદ્રનું હૃદય કેટલું દુઃખી થતું તેનું વર્ણન કરવું અશકય છે. પરમહંસદેવ કહેતા કે: આચાર્ય ત્રણ પ્રકા-

રના હોય છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. કનિષ્ઠ આચાર્ય શિષ્યને ગુરૂ–ઉપદેશ આપ્યા પછી તેની સંભાળ રાખતા નથી, મધ્યમ આચાર્ય શિષ્યની ઉન્નતિને માટે તેને કેટલોએ બોધ કરે છે અને ઉત્તમ આચાર્ય શિષ્યના કલ્યાણને માટે પોતાના બળનો પણ ઉપયોગ કરે છે. અર્થાત્ શિષ્ય આચાર્ય ઉપદેશ પ્રમાણે ન વરતે તો તેને બળપૂર્વક ઉપદેશ અનુસાર કાર્ય કરવા પ્રેરે છે. રામચંદ્ર તેવા દીન–દુઃખી, નિરાધાર મનુષ્યોના ઉત્તમ આચાર્ય સ્વરૂપ હતા. રામચંદ્ર દયાની મૂર્તિ સ્વરૂપ હતા એજ તેનું પ્રમાણ છે. તેમની શિષ્ય ઉપર અપાર દયા જોઇને એમજ કહી શકાશે. જો તેમ ન હોત તો એવા મહાન પાપી–કપટી–પ્રપંચી જનોના કલ્યાણ માટે તેમના હૃદયમાં એટલી બધી વ્યાકુળતા થાયજ કેમ? તેમની ઉન્નતિ માટે કરૂણાજનક સ્વરે તેઓ પરમહંસદેવને પ્રાર્થના કરે શા માટે? અને તેમની અવનતિનાં ચિહ્ન જોતાંજ તેમના નેત્રમાંથી અશ્રુપાત થાય શા માટે? એવા પાપીઓ રામચંદ્રના શા સગા થતા હતા? તેમને ને એમને બીજો શો સંબંધ હતો? સંબંધ કંઇજ નહિ પણ માત્ર તેમના ઉપર દયા હતી. રામચંદ્ર તેમને પ્રાણથી પ્રિય માની શ્રી રામકૃષ્ણદેવનો ઉપદેશ શ્રવણ કરાવતા. અમે શ્રી રામકૃષ્ણદેવની દયા અને પ્રેમની કથાઓ શ્રવણ કરી હતી. પરંતુ મહાત્મા રામચંદ્રના જીવનમાં તે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઇ હતી અને તે ઉપરથીજ અમે આકર્ષાયા હતા.

તેથીજ કહીએ છીએ કે: મહાપુરૂષ રામચંદ્રેજ શ્રી રામકૃષ્ણદેવની દયાનું સ્વરૂપ યથાર્થરૂપે જાણ્યું હતું! તેથીજ દયામય શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં રામચંદ્ર પોતેજ દયાની મૂર્તિ સ્વરૂપ બની ગયા હતા! ધન્ય એ રામચંદ્રને!

षष्ठ अध्याय.

રામચંદ્રમાં ઐશ્વરિક શક્તિ.

શ્રીરામકૃષ્ણદેવના પ્રિય શિષ્ય રામચંદ્રની દયા અને કરૂણાનાં દ્રષ્ટાંત જોયાં. વાંચક ! શું તમારા માયાવી હૃદયમાં તેવી દયા ઉત્પન્ન થાય છે ખરી ? શું તમે તમારાં કુટુંબીજનો સિવાય રસ્તે જતાં દીન–દુઃખી–અજ્ઞાન ઉપર દયા કરવાનું શીખ્યા છો ખરા ? શું મહાત્મા રામચંદ્રે તમને દયાનો પાઠ શિખવ્યો નહિં ? શું રામચંદ્રની દયા જોઈ તમને જરા પણ દયાનો બોધ મળ્યો નહિં ? વાંચક ! દયા વગરનું મનુષ્યત્વજ નથી. જેના હૃદયમાં દયા નથી તેને મનુષ્ય કોણ કહેશે ? ઈશ્વરના દરબારમાં તમારી સ્વાર્થપરતા માટે કેવો ઇન્સાફ મળશે અને કેવી શિક્ષા થશે તેનો તમે એક ક્ષણ પણ વિચાર કર્યો છે ? તે પ્રભુના દરબારમાં તમારા ગાડીઘોડા, મોટરો કે બંગલા બગિચાનો હિસાબ નહિં લેવાય ? તમે કેટલા રૂપિયા એકઠા કર્યા કિંવા તમે કેટલી મીલો કહાડી કે મૃત્યુ લોકમાં તમે કેટલી ધામધુમો કરી તેનો હિસાબ પ્રભુને ત્યાં નહીં લેવાય ? પ્રભુને ત્યાં તો તમે કેટલા દુઃખી દરિદ્ર નારાયણોનાં દુઃખ નિવાર્યાં, તમે કેટલા નિરાધારને આધાર આપ્યો, તમે કેટલા મહાત્માને સહાય કરી, તમે કેટલા ઉપર દયા કરી તેનોજ હિસાબ લેવાશે. તમારા સ્થુલ શરીરને સુખ આપવા તો તમે ઘણાએ પ્રયત્ન કરો છો, તમારૂં ચાલે તો તમે ધરતીપર પગ પણ ન મૂકો, તમારૂં ચાલે તો તમે

મિષ્ટાન્ન આરોગી જીભડીને જરા પણ બીજા સ્વાદ ન ચખાડો, તમારૂં ચાલે તો કોમળ રેશમી વસ્ત્રો પહેરી તમારી ચામડીને જરા પણ તસ્દી ન આપો, તમારૂં ચાલે તો તમારાં ઘરનાં મનુષ્યોને અદ્ધર વિમાનમાંજ પ્રવાસ કરાવો અને આગગાડીના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરો, તમારૂં ચાલે તો રાતદિવસ સુંદર રાગરાગણીઓજ સાંભળ્યા કરો અને જગત્‌ના કોલાહલથી તમે દૂર રહો પરંતુ તમારૂં ચાલે છે કયાં? તમને ગમે તેટલું સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા છતાં એકાદ દિવસ તમે ભયંકર રોગથી પટકાઇ જાઓ છો, તે વખતે તમારા મનની સ્થીતિ કેવી ભયંકર થઈ જાય છે? જાણે આ ચાલ્યા, આ ચાલ્યા, જાણે હમણાંજ મૃત્યુ પામ્યા, એવો તમને ભય લાગે છે! હજારો ડોકટરો કે વૈદ્યોની દવાઓ છતાં તમે અનેક પિડા ભોગવી અંતે હાથ મ્હોં પહોળું કરી મૃત્યુને શરણ થાઓ છો! તમારૂં પાપ–પ્રપંચનું દ્રવ્ય આ પૃથિવિ ઉપરજ પડી રહે છે! મરતી વખત તમને કેટલાં પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે! પરંતુ વાંચક બંધુ! જો જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં તમે જગત્ સાથે પ્રેમથી વર્ત્યા હો, જગત્‌નાં જીવ માત્ર ઉપર દયા દર્શાવી તમે તેમને સહાયતા કરી હોય અને અનેક જીવાત્માની શુભ આશિષ મેળવી હોય, અનેક દુઃખીનાં દુઃખ ટાળ્યાં હોય તો આ જન્મ અને પરજન્મમાં તમને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય કે નહિં? તે મહાન દયાળુ જગત્ પિતા તમને સુખાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે કે નહિ? વાચક બંધુ! જગત્‌માં ક્ષણે ક્ષણે અનેક દ્રષ્ટાંતો જોવા છતાં પણ શું તમે દયાની શિક્ષા મેળવી નથી? એ જીવન તે કેવું કહેવાય? ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવ તમારા હૃદયમાં દયામૃત રેડે અને તમે પણ મહાત્મા રામચંદ્રની પેઠે અનેક મનુષ્યો પ્રત્યે દયા દર્શાવો. અમારી એટલીજ પ્રભુ પ્રાર્થના છે.

મહાત્મા રામચંદ્રની દયા જોઈ. અહા ! તેમાં કેવી અલૌકિકતા ! મહાપુરૂષોનાં જીવન પ્રસંગો નિરંતર અલૌકિકતાથીજ ભરેલા હોય છે. જો તેમ ન હોય તો તેઓ મહાપુરૂષ કેમ કહેવાય ? તેમની જીવનકથાઓ કેમ લખાય ? અને અનંતકાળ પર્યંત તેમની પૂજા પણ કેમ થાય ? તેમનું સર્વ અલૌકિક માટેજ ! આવો વાંચક બંધુ ! હવે અમે તમને રામચંદ્રની અલૌકિક ઐશ્વરિક શક્તિનો પરિચય આપીએ. ઐશ્વરિક શક્તિ વગર કોઇ પણ માનવજીવનમાં અલૌકિક બનાવો બનતા જોવામાં આવતા નથી. રામચંદ્રમાં જે અલૌકિક-દૈવી શક્તિનો વિકાસ થયો હતો તે તેમની પાસે જેઓ રાતદિવસ આવ જા કરતા હતા તેઓજ જાણે છે. તેમણેજ તે શક્તિ નજરે જોઇ છે. અનેક મનુષ્યોએ મહાત્મા રામચંદ્રના અનેક પ્રકારનાં દૈવી કાર્યોનો અનુભવ મેળવ્યો છે. તે સર્વ અમે જાણતા નથી, તેમ છતાં તેમના કેટલાંક કાર્યો જે સેવકના સ્મરણમાં છે તેનો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એ મહાત્માની પ્રસ્તુત જીવનલીલામાં જે પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં ભાષાની શુદ્ધતા અથવા વર્ણનમાં માધુર્ય નથી. વર્ણન કરવા જતાં કેટલેક સ્થળે અતિશયોક્તિ થઇ ગઈ જણાશે પરંતુ તેમ નથી. અથવા તો એમાં કલ્પના-બળ ઉમેરી અસત્ય પણ લખ્યું નથી, કેવળ માત્ર નજરે જોયલા બનાવોજ લખવામાં આવ્યા છે કે જેથી વાંચકના મનમાં મહાત્મા રામચંદ્રની સત્ય મૂર્તિ ઉતરવા પામે. અમારા એ યત્નમાં અમે કેટલા યશસ્વી નિવડીશું તે તો પ્રભુ પરમહંસદેવની ઇચ્છા. કર્મ કરવું અમારો ધર્મ છે. ફળ તે પ્રભુને હાથ. જે સજ્જનો પરમહંસદેવના ઉપદેશામૃતનું પાન કરી મુગ્ધ થયા છે અને ત્યાર પછી તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા કરી રહ્યા છે તેઓ જેમ જેમ રામચંદ્રની જીવન-

લીલાનું અધ્યયન કરશે તેમ તેમ તેમનું મંગલ થશે. ભક્તરાજ રામચંદ્રે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણુદેવને કેવી રીતે ભક્તિની રજ્જુથી બાંધી લીધા હતા તે વાંચકોના સમજવામાં આવશે, અને તેમ થવાથી વાંચકો પણુ તેવાજ પ્રકારની ગુરૂ–ભક્તિ કરવાનું શરૂ કરી ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણુને પ્રસન્ન કરી પ્રેમ–રજ્જુથી હૃદયમાં બાંધી લેશે. ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છનાર જાણી શકશે કે પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણુદેવની કૃપા થતાંજ માનવ–જીવ–પવિત્ર થઇ મુકત–પુરૂષની પેઠે જગતમાં વિચરણુ કરી શકે છે. તેઓ કલિ કાલમાં જનકવિદેહી જેવા બની શકે છે. પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણુદેવની કૃપાથી રામચંદ્રમાં અનેક એશ્વરિક-દૈવી–શક્તિ ક્રીડા કરતી જોવામાં આવી છે. કેમ ન કરે ? પરમહંસદેવ કહેતા કે: " ભક્ત, ભાગવત અને ભગવાન, એ ત્રણે એક છે. " જેના હૃદયમાં શુદ્ધ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના દ્વારા જે કોઇ કાર્ય થાય છે તે ભગવાનજ કરી રહ્યા હોય છે. ભક્તનું હૃદયસ્થાન એ ભગવાનનું નિવાસ–મંદિર છે. જે ભક્ત રાતદિવસ ભગવાનનાં પાદ–પદ્મનું ધ્યાન ધરી તેમાંજ નિમગ્ન હોય છે, તેના હૃદયમાં સદા સર્વદા ભગવાન બિરાજી રહે છે. તેથી તેનાં કાર્યો એ ભગવાનનાંજ કાર્યો કહેવાય એમાં સંદેહ શો ? તેથીજ જેના હૃદયમાં શ્રી રામકૃષ્ણુદેવ રમણુ કરી રહ્યા છે એવા મહાત્મા રામચંદ્રમાં ઐશ્વરિક–દૈવી-શક્તિનો વિકાસ જોતાં આશ્ચર્ય પામવાનું વિશેષ કારણુ નથી.

ક્યા દિવસથી રામચંદ્રના અલૌકિક કાર્યોનો આરંભ થયો હતો તેની તપાસ કરતાં જણાય છે કે: જે દિવસ પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણે દક્ષિણેશ્વરમાં બેસી તેમનામાં શક્તિનો સંચાર કર્યો હતો તેજ દિવસથી રામચંદ્ર ઐશ્વરી શક્તિ દ્વારા ઐશ્વર્યવાન થયા હતા એક સમયે

કોન્નગરમાં એક હરિસભા થતાં ત્યાં રામકૃષ્ણદેવને લઇ જવા માટે સર્વ સભાસદોએ નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. તેઓ ત્યાં જઇ શક્યા ન હતા. તેમના બે પ્રિય શિષ્ય રામચંદ્ર અને મનમોહનને ત્યાં જવાનો પ્રભુએ આદેશ કર્યો હતો, અને તેમને કહ્યું હતું કેઃ તમે ત્યાં ગયા એટલે હું ગયો છું એમજ સમજવું હરિસભાના સભાસદોને કહ્યું કેઃ " સાંભળો ! આ બન્ને આવશે એટલે હુંજ આવ્યો છું એમ માનવું. જાણે હુંજ છું એમ સમજજો." પ્રભુના એ કથનનું તાત્પર્ય જોવામાં આવે તો એમજ સમજવું કેઃ જ્યાં ભક્ત છે તેજ સ્થળે ભગવાન છે. જે સ્થળે રામચંદ્ર અને મનમોહન હોય તે સ્થળે પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણજ છે એ તેમના શ્રી મુખનુંજ કથન છે. પ્રભુના શ્રીમુખમાંથી એક વખત જે વચન નિકળ્યું હોય છે તેમાં ભૂલ કે ભ્રાંતિ હોવાનો સંભવજ નથી. કાર્યક્ષેત્રમાં પણ તેનાં પ્રમાણ મળી આવ્યાં છે. તે દિવસે કોન્નગરમાં રામચંદ્રે જે અદ્ભૂત-શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવેજ તેમનામાં ઐશ્વરિક શક્તિ અર્પણ કરી હતી. હરિસભામાં રામચંદ્રે સત્ય ધર્મ કયો ? એ વિષય ઉપર એક તત્વજ્ઞાનપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે સાંભળીને સર્વે અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. ત્યાર પછી માર્ગમાં કીર્તન થયું હતું. તે સમયે દક્ષિણેશ્વરમાં બેઠાં બેઠાં શ્રી રામકૃષ્ણદેવે કહ્યું હતું કેઃ ' રામ રંગ રસમાં ગાંડા થઇ જાઓ. " વાસ્તવિક રીતે જોતાં પ્રભુ પ્રેમમાં બધાં ગાંડાજ થયા હતા. રસ્તામાં આબાલ વૃદ્ધ સર્વ ઉચ્ચ સ્વરે " જય રામકૃષ્ણ " શબ્દોચ્ચારપૂર્વક કીર્તન કરતા હતા. જે માણસો ઘરમાંથી નીકળી કીર્તન સાંભળવા આવ્યા હતા તેઓ પણ મહા આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરવા મંડી પડયા હતા. અહા ! રામ નામની કેવી ધુન લાગી ગઇ હતી ! બધાના અંતઃ-

કરણમાં રામ નામજ વ્યાપી રહ્યું હતું. મનમોહન, બાહ્ય ચૈતન્ય શૂન્ય અને રામચંદ્ર ગાંડા જેવા બની ગયા હતા. રામચંદ્રની ઉન્મત્તતાએ અનેક મનુષ્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. કોન્નગરમાં સેંકડો મનુષ્યો શ્રી રામકૃષ્ણદેવ પ્રત્યે હાસ્ય-મશ્કરી કરતા પરંતુ તે દિવસના ભજન કીર્તનની આશ્ચર્યકારક શકિત વડે સર્વે મનુષ્યો "જય શ્રી રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર કરી નૃત્ય કરતાં સંકોચાયા ન હતા. ત્યાર પછી જ્યારે રામચંદ્ર દક્ષિણેશ્વર પાછા ફર્યા હતા ત્યારે પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવ સર્વ વૃતાન્ત સાંભળી બોલ્યા હતા કે: "સમી સાંજે પતિ મરણ પામતાં તેને આખી રાત કેટલું રડાય ? રામચંદ્ર ! અત્યારથી તું આવું કરે ત્યારે પછીથી તો તને ન્હાવા ખાવાનો પણ સમય મળશે નહિ." થયું હતું પણ તેમજ. રામચંદ્ર, રામકૃષ્ણ ભકિત વિસ્તારવામાંજ સમય વ્યતીત કરતા.

એ દિવસથીજ પ્રભુ રામકૃષ્ણે મહાત્મા રામચંદ્રમાં અલૌકિક શક્તિનો સંચાર કર્યો હતો. તે શક્તિના બળ વડેજ રામચંદ્રે પ્રાયોપાત અલૌકિક કાર્ય કરેલાં જોવામાં આવતાં. અન્ય એક સમયે શ્રી રામકૃષ્ણદેવ માંદા થઇ પડયા હતા તે સમયે તેમણે કાલીમાતા પાસે પ્રાર્થના કરી હતી કે: "મા ! હું તો માંદો થયો છું. હવે મ્હારાથી બની શકે તેમ નથી. રામ, ગિરિશ, મહેન્દ્ર ઇત્યાદિને (કેટલાંક નામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો તેમને) શક્તિ આપ મા ! એ લોકો (ભક્તોને) તૈયાર કરી લાવશે. હું તેમને સ્પર્શ કરી દઇશ !" પ્રભુએ એ વાત શ્રીમુખેજ રામચંદ્રને કહી સંભળાવી હતી. તેથીજ જે દિવસે પ્રભુ કલ્પતરૂ બન્યા હતા તે દિવસે રામચંદ્રે રસ્તામાં પસાર થતાં જે મનુષ્યને દીઠાં તેમને પ્રભુની પાસે તેડી લાવ્યા હતા અને પ્રભુએ પણ તેમને સ્પર્શ કરી તેમનામાં ચૈતન્યોદય કરી દીધો.

હતો ! પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવનો એ આદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેથીજ ગુરૂદેવનો દેહત્યાગ થયા પછી કેટલાએ પાપી–પ્રપંચી–લુચ્ચા મનુષ્યોના સ્વભાવમાં તેમણે પરિવર્તન કરી દીધું હતું. સાંભળતાં આશ્ચર્ય થશે કે: કેટલાક મહાન પાપી વિશ્વાસઘાતક, અજ્ઞાન અને મૂર્ખ મનુષ્યો કે જેમનાં તિરસ્કારજનક કાર્યોનું સ્મરણ કરતાં માનવ સમાજમાં તેમને સ્થળ આપવું ઉચિત નથી એમજ કહેવામાં આવે. એવા દુષ્ટ મનુષ્યોને રામચંદ્રે તદ્દન સુધારી દીધા હતા–તેમનો સ્વભાવ તદ્દન બદલી નાંખવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા. આજે તેજ પાપીઓ ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પરમ ભક્ત મનાય છે, તેઓ પોતાનાં પાપનો પશ્ચાતાપ કરી ભગવત્ પાદપદ્મમાં ચિત્ત જોડી રહ્યા છે. તેમનો પ્રેમ અને ભક્તિ તથા ભગવાનના નામ સ્મરણથી અશ્રુધારા દર્શન કરતાં જ તેમની ચરણરજ લઇ કૃતાર્થ થવાની આપણને ઇચ્છા થાય છે ! આપણે ચિરકાળથી સાંભળતા આવીએ છીએ કે: ભગવાન પતિતપાવન છે. તેમજ ઐશ્વરિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા, શ્રી રામકૃષ્ણભક્ત મહાત્મા રામચંદ્ર દ્વારા એ પતિત મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર અને પાપીઓનાં જીવનમાં પરિવર્તન થયેલું જોઇ આપણે આપણું જીવન સાર્થક્ય સમજીએ છીએ. ધન્ય છે એ મહા પુરૂષને! ધન્ય છે એમની ઐશ્વરિક–દૈવી–શક્તિને ! ઐશ્વરિક શક્તિ સિવાય કયો મનુષ્ય, કયે સમયે,પાપીઓનાં જીવન સંપૂર્ણરૂપે બદલવા શક્તિમાન થયો છે ? કોઈ મનુષ્યે મહા પાપીઓને ક્યારે સાધુ પુરૂષ રૂપે જોયા છે ? એ તો દૈવી શક્તિનો જ પ્રતાપ ! તેજ શક્તિ મહાત્મા રામચંદ્રમાં હતી.

એક મનુષ્ય કેટલાક દિવસ પર્યંત મહાત્મા રામચંદ્ર પાસે આવજા કરતો હતો. તે તેમનો ઉપદેશ સહજે માનતો ન હતો. તેણે એક

દિવસ મહાત્મા રામચંદ્રને કહ્યું કે: "આપ કાંઇ ચમત્કાર બતાવો તો આપના કથન ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય, તો જ રામકૃષ્ણદેવને, હું ભગવાન્ કહી શકું." રામચંદ્રને વારંવાર એ પ્રમાણે કહી ત્રાસ આપવાથી તેમણે તેને કહ્યું કે: "આજથી ત્રણ દિવસમાં અવશ્ય ત્હને કોઈ આશ્ચર્યકારક બનાવનો પરિચય થશે." એ પ્રમાણે વાત થયા પછી થોડે કલાકે તે પોતાને ઘેર જતો હતો. એટલામાં માર્ગમાં જ તેને એકાએક હાસ્ય આવવા લાગ્યું. તે હસતો હસતો માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે હાસ્ય વધવા લાગ્યું. છેવટે જ્યારે તે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તેના હસવાનો પાર રહ્યો નહિ. મ્હોટે સ્વરે ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. તે બીજી કાંઇ પણ વાત કરી શકતો નહિં. બસ, હસવું જ હસવું ! ઘરનાં માણસો કાંઇ પણ પ્રશ્ન પૂછતાં તો તે કેવળ હાસ્ય જ કરતો. તે બીજો કશો ઉત્તર આપી શકતો નહિં. તેના હસવાનો પાર જ ન હતો ! એ જોઇ ઘરનાં માણસો કહેવા લાગ્યાં કે: એના શરીરમાં ભૂતે પ્રવેશ કર્યો છે. તે માણસ પણ અંતે ઘરને છાપરે ચઢી ઉચ્ચ સ્વરે હસવા લાગ્યો અને ધાર્યું કે હવે કાંઇક વિશ્રામ કરીશ. પરંતુ તેને વિશ્રાંતિ કેવી ? તેને વિશ્રાંતિ પામવાનો સમય જ ન હતો ! તેણે ધાર્યું કે: કદાચ " તેનાં આંતરડાં ટૂટી જશે. તેથી તે દબાવતો તેમ છતાં પણ વિશ્રાંતિ કેવી ? ત્રણ દિવસ પર્યંત કોઇ પ્રકારે જેમ તેમ આહાર કરી માત્ર હાસ્યજ કર્યું હતું. આવો અલૌકિક બનાવ અનુભવ્યો છતાં તેનો સંદેહ ટળ્યો નહિં. અંતે વારંવાર પરમહંસદેવ તેને સ્વપ્નમાં દર્શન દઇ કહેવા લાગ્યા કે: "આજે રામચંદ્ર ત્હને અમુક ઉપદેશ આપશે તે ગ્રહણ કરજે. સ્વપ્નમાં સાંભળ્યા પ્રમાણે રામચંદ્રે પણ તેને ઉપદેશ દીધો ત્યારે તેનું મન શાંત થયું, અને હાસ્ય બંધ પડયું. તે સમયે શ્રી રામ-

કૃષ્ણદેવે, રામચંદ્રને અને તે મનુષ્યને, એક દિવસે, એકી રાત્રે, એક સમયે એકજ પ્રકારના સ્વપ્ન આપ્યાં હતાં, અર્થાત્ રામચંદ્રને કહ્યું હતું કે: આજે તું અમુક માણસને અમુક શબ્દો કહેજે અને આ પ્રમાણે વર્તજે" અને પેલા મનુષ્યને કહેતા કે: "આજ રામચંદ્ર ત્હને અમુક વાર્તા કહેશે. તે પ્રમાણે વર્તજે" તેથી જ લોકો કહે છે કે: ભક્ત જે કાર્ય કરે છે તે ભગવાનનું જ માની લેવું. પેલા મનુષ્યે રામચંદ્રમાં ઉપરોક્ત ઐશ્વરિક શક્તિ જોઇને જ તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું હતું અને તેમના ચરણની પૂજા કરી તેમને પોતાનું મન—પ્રાણ સમર્પણ કર્યા હતાં. ચમત્કાર વિના નમસ્કાર ક્યાં છે! એવો બનાવ કાંઇ એકજ મનુષ્યના સંબંધમાં બન્યો હતો એમ નથી. અનેક મનુષ્યો સાથે રામચંદ્રે ઐશ્વરિક રમતો રમી છે, તે સમસ્ત બનાવોનું વર્ણન કરવા જતાં એક મ્હોટો ગ્રંથ જ થઇ જાય. કેવળ એક બે દ્રષ્ટાંન્તનો ઉલ્લેખ કરીને મહાત્મા રામચંદ્રની ઐશ્વરિક શક્તિનો આભાસ આપવો એજ તાત્પર્ય છે.

રામચંદ્ર જે સમયે યોગોદ્યાનમાં નિવાસ કરતા હતા તે સમયે તેમના ઐશ્વરિક (ચમત્કારિક—દૈવી) શક્તિ જોઇ સેંકડો મનુષ્યો તેમની તરફ આકર્ષાયાં હતાં. વિશ્વવિદ્યાલય (University) ના અનેક ઉપાધિધારી વિદ્યાર્થિઓ, વેચાયલા દાસની પેઠે તેમનાં ચરણ પાસે બેસી પ્રાણમાં શાંતિ અનુભવતા હતા! તે સમયે મહાત્મા રામચંદ્રની મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં જ મન, પ્રાણ તેમના ચરણમાં જઇ સ્થિત થતાં. પ્રથમ જે દિવસે આ સેવકનો* સૌભાગ્યસૂર્ય ઉદય પામ્યો, જે દિવસે પ્રથમ જીવનમાં ધર્મની યથાર્થ મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા, જે દિવસે મહાત્મા રામચંદ્રની અદ્દભૂત જ્યોતિર્મય

* મળ બંગાળી લેખક સ્વામી ગોગાવિનોદજી જેઓ એક ગ્રેજ્યુએટ હતા.

મૂર્તિ, પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવના લીલાસ્થલ પુણ્ય ભૂમિ, કલિયુગના શ્રેષ્ઠ તીર્થ શ્રી દક્ષિણેશ્વર ધામમાં ભક્તજનો સહિત શ્રી રામકૃષ્ણ નામ ગુણ ગાઈ રહ્યા હતા, તે સમયે મ્હેં જોયું હતું કે: તેમના મસ્તકમાંથી અપૂર્વ જ્યોતિ-પ્રકાશ પ્રકટી રહ્યો હતો. તેમનું સર્વ શરીર રક્તવર્ણ થઈ ગયું હતું, દીવ્ય કાંતિ થઇ હતી. મુખેથી ઉચ્ચ સ્વરે રામકૃષ્ણનો જયધ્વનિ થતો હતો. તે સમયે જ અમે કલ્પના કરી હતી કે: આ નર-દેહ નથી. એ તો કોઇ દેવતાનો દેહ હોવો જોઇએ! તેમ ન હોય તો કોનામાં શક્તિ છે કે: માત્ર એકજ વખત દર્શન કરતાંજ મન-પ્રાણ હરણ કરી લે! તે જ દિવસે અમે મહાત્મા રામચંદ્રના ચરણમાં જઇ આલોટયા હતા! બસ, તે જ દિવસથી અમારા હૃદયના શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં મહાત્મા રામચંદ્રની મૂર્તિ બિરાજી ગઈ હતી. તે દિવસથી આજ પર્યંત અરે! મૃત્યુ પર્યંત તે સ્થાન બીજા કોઇને મળે તેમ નથી: તે સ્થળપર અધિકાર જમાવવાની બીજા કોઈમાં શક્તિ જ નથી અને તેમ થવાની આવશ્યક્તા પણ નથી! પ્રાણમાં શાંતિદાતા, જીવનના પરિત્રાતા, મન-પ્રાણ-હરણ-કર્તા, ઉપદેશક, સમ્પત્તિ અને વિપતિમાં એક માત્ર વિશ્રાંતિ દાતા, મહાત્મા રામચંદ્રની ઐશ્વરિક શક્તિ (ચમત્કાર)નાં કેટલાં વર્ણન કરીએ! વાંચક! એક દ્રષ્ટાંતમાં જ સમજી જાઓ. જેમણે એ મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં છે અને જેઓએ તેમની પાસે કેટલાક દિવસ આવજા કરી છે તેમનાં મન-પ્રાણ હરણ કરી લઇ, તેમના હૃદયનું શ્રેષ્ઠ સ્થળ તેમણે જીતી લીધું છે! આજે કેટલાંક વર્ષથી મહાત્માજીએ દેહ ત્યાગ કર્યો છે, તથાપિ અસંખ્ય મનુષ્યોના મનમાં શાંતિ અર્પવા માટે રામચંદ્ર વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. હજી પણ તેમનાં અમૃતમય ભાષણો સાંભળીને અને તેમની અપૂર્વ ભક્તિ-શક્તિ શ્રવણ કરવાથી હજારો લોકોનું

કલ્યાણ સધાઇ રહ્યું છે! ધન્ય છે એ મહા પુરૂષને, જેનું પવિત્ર નામ-સ્મરણ કરવાથી પણ દેશનું કલ્યાણ થાય છે! એના કરતાં વિશેષ ઐશ્વરિક શક્તિ બીજી કઈ જોઇ શકાય!

રામચંદ્ર જે સમયે કલકત્તામાં પ્રત્યેક મહિને પ્રભુ શ્રી રામ-કૃષ્ણ દેવના ઉપદેશાનુસાર ભાષણો કરતા હતા, તે સમયે જોવામાં આવતું કે: ભાષણ કરવાના સ્થાનમાં અનેક-અસંખ્ય મનુષ્યોની ભીડ થઇ રહેતી. અસંખ્ય મનુષ્યો! મહાત્માના અતિ મધુર વદનમાંથી શ્રી રામકૃષ્ણ વાર્તા મન્ત્ર મુગ્ધવત્ બની સાંભળી રહેતા! કોઇ કોઇ સમયે જોવામાં આવતું કે: મહાત્માના શરીરની વ્યાધિગ્રસ્ત દશામાં પણ તેઓ લોકોને ઉપદેશ સાંભળાવી પોતે અશ્રુપાત કરતા અને શ્રોતાજનોના નેત્રમાંથી અશ્રુની વૃષ્ટિ વર્ષાવતા! વળી જે સમયે પ્રભુ રામકૃષ્ણ દેવની અભય વાણી સંભળાવી તેઓ "**જય રામકૃષ્ણ**" બોલી ઉચ્ચ ધ્વનિ કરતા તે સમયે સમગ્ર શ્રોતાજનોના હૃદયમાં વિદ્યુત્ પ્રવાહ પેઠે તેમની અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર થવાથી સર્વ ઉચ્ચ સ્વરે બોલતા કે: "**જય! શ્રી રામકૃષ્ણની જય.**" કેટલાક તો એક વખત ઉચ્ચાર કરતાંજ અજ્ઞાન થઈ પૃથ્વિપર ઢળી પડયા હતા! પરંતુ તે દિવસો ચાલ્યા ગયા છે! તે સમયે મહાત્મા રામચંદ્રમાં એવી ઐશ્વરિક શક્તિનો વિકાસ જોવામાં આવ્યો હતો કે: તેઓ જે સમય જે કહેતા તે પ્રમાણે જ થતું અર્થાત્ જેને વચનસિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેવીજ સિદ્ધિ તેમનામાં જોવામાં આવી છે. જે મનુષ્યને વિપદ્-માંથી તારવાનું તેમણે કહ્યું હશે તેની વિપદ એની મેળેજ લુપ્ત થઈ ગયેલી જોવામાં આવી છે! તેઓ અસંખ્ય મનુષ્યના મુખ જોઇનેજ તેમનો મનોભાવ કહી દેતા! એ સમયેજ અનેક લોકોની ખાત્રી થઇ હતી કે: મહાત્મા રામચંદ્ર પાસે જે મનુષ્ય જે શુભ

કલ્પના કરીને જશે તે પૂર્ણ થશે. રામચંદ્રમાં અતિશય ઐશ્વરિક શક્તિનો વિકાસ પામ્યો છે એવું કલકત્તાના અનેક લોકો સારી પેઠે સમજી શકયા હતા. તેથી ઘણાં મનુષ્યો ભયંકર વિપદમાં પડતાંજ મહાત્મા રામચંદ્ર પાસે આવતા અને વિપદમાંથી મુક્ત થવા માટે તેમના ચરણમાં પતિત થઈ કૃપા પ્રાર્થના કરત. વિપદમાંથી મુક્ત થવું એ મનુષ્યથી બને તેવું નથી, તેમ છતાં જે મનુષ્યોના જીવન સંશયગ્રસ્ત હતાં તેઓ એવી વિપદમાં પડતાંજ મહાત્માનાં ચરણમાં પતિત થઇ વિપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવા માટે અશ્રુપાત કરતા! એ બધા પ્રથમ પોતાની વિપદનું વર્ણન મહાત્માને કહેતા નહિ કારણકે તેમની વિપદ-વાર્તા સાંભળતાંજ કોઇ તેમનું રક્ષણ કરવાનું સાહસ કરે એમ તેમને જણાતું નહિં, પરંતુ મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવી તેમણે માત્ર અશ્રુપાત કર્યો છે, અને કહ્યું છે કે: " વિપદ-માંથી અમારો ઉદ્ધાર કરો." મહાત્મા રામચંદ્રનું કરૂણ હૃદય હોવાથી તેઓ કોઇનું પણ કષ્ટ જોઇ શકતા નહિ. તેઓ કોઇને પણ અધિક ક્ષણ પર્યંત અશ્રુપાત કરતા જોઇ શકતા નહિં. દયાળુ હૃદયના રામચંદ્ર તેમના અશ્રુપાતથી ગદ્દગદ્દ થઈ તેમને કહેતા કે: " પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ તમારૂં રક્ષણ કરશે, ભય શો છે ? " આશ્ચર્યની વાત એ છે કે: જો એક વખત કોઇ પણ પ્રકારે કોઇ મનુષ્ય તેમને પ્રસન્ન કરી, તેમના મુખમાંથી અભય વાણી શ્રવણ કરતા તો પછી બસ, તેમને કશો ભયજ રહેતો નહિ. નિશ્ચય પોતાના મનોરથ સફળ થશે, એવોજ સર્વને વિશ્વાસ હતો. કાર્યક્ષેત્રમાં પણ તેવુંજ જોવામાં આવતું. બે મનુષ્યનાં દ્રષ્ટાંત આ સ્થાને લખવામાં આવે છે. સાંભળો એક માણસ હત્યાકારી (ખુની) અને બીજા માણસે ખોટા વીલમાં (ખોટી) સાક્ષી પૂરી હતી.

જૂદે જૂદે સમયે એ બે મનુષ્યોએ આવી મહાત્મા રામચંદ્રના ચરણુમાં મસ્તક નમાવી અશ્રુપાત કર્યો હતો. તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે તેમનાં ચરણનો આશ્રય ત્યાગે એમ ન હતું. તેઓ પોતાની વિપતિ પણ કહી સંભળાવતા નહિ, કેવળ માત્ર એટલુંજ કહેતા કે: " મ્હોટી વિપદમાં પડયા છીએ, આપ અમારૂં રક્ષણ કરો." અહા ! જેનું હૃદય કરૂણારસથી ભરેલું હોય છે, તે વિપતિને સમયે કોઇને કર્કશ–કઠોર–વાકયો બોલી વધારે દુઃખી કરતા નથી. અને તમારૂં દુઃખ નિવેદન કરો, તે સિવાય કંઇ કરી શકીશ નહિ એમ પણ કહેતા નથી. રામચંદ્ર એવાં વાકયો બોલી કદી પણ કોઇને દુઃખી કરતા નહિ. ઉપરોકત બન્નેનાં દુઃખ જોઇ મહાત્મા રામચંદ્રે તો કહ્યું હતું કે: " ભય રાખશો નહિ. ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવ તમારૂં રક્ષણ કરશે. પુનઃ પાપ કર્મ કરશો નહિ. " ત્યાર પછી થોડા સમયમાંજ તે બંન્ને જણ પોતપોતાના દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ શકયા હતા. અને તેજ બન્ને ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવને ઇશ્વરાવતાર માની તેમનું પૂજન કરવા લાગ્યા હતા ! તેમણે પુનઃ કદી પાપકર્મ કર્યું નથી તેઓ જાણે સન્યાસી ન હોય તેવીજ વર્ણુક ચલાવતા ! શો રામચંદ્રની કૃપાનો પ્રભાવ ? મહાત્મા રામચંદ્રનું હૃદય જેને માટે દુઃખી થયું હશે તેની, સંસારના બીજાં દુઃખોમાંથી મુક્તિની વાત તો શું પણ આ મહામાયાથી જડાયલા, જન્મજન્માન્તરના કર્મ ફળથી પરિભ્રમણ કરી રહેલા, ભયસાગરના અપાર ઉંડા જળમાં ડુબી રહેલા માનવને પણ એવી મહા વિપદમાંથી મુક્તિ પામવા માટે કશો ભય રહેતો નહિ ! જો તેમનામાં એવી ઐશ્વરિક શક્તિ ના હોય તો પાખંડીઓની મુક્તિ, દાંભિક–દુષ્ટજનોનું જીવન પરિવર્તન, અને મહાપાપીઓનું ઇશ્વરભક્ત–સાધક રૂપમાં બદલાઇ જવું,

એ રામચંદ્રદ્વારા શી રીતે બની શકે ? અમે એવા બનાવો નજરે જોયા છે માટેજ કહેવું પડે છે કે: તેમનામાં અદ્ભૂત ઐશ્વરિક શક્તિ હતી! એવી ઐશ્વરિક શક્તિ જે મહાપુરૂષમાં વિકાસ પામી હોય છે તેજ માનવજીવનનું કલ્યાણ કરી શકે છે. એ કાંઇ સામાન્ય મનુષ્યનું કામ નથી. પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવના અંગીભૂત સહચર હોવાથીજ મહાત્મા રામચંદ્રમાં એવી ઐશ્વરિક શક્તિ જણાતી હતી. ઇશ્વરસ્વરૂપ ગુરૂદેવની કૃપા વિના એવી શક્તિ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય ? એવા મહાપુરૂષોનો જન્મ થાય છે માટેજ આ ઘોર કલિકાળમાં આજપર્યંત સનાતન-ભારત-ધર્મનું અસ્તિત્વછે. ભારતવર્ષ એવા મહાપુરૂષોની જન્મભૂમિ છે ત્યાં એવા ઐશ્વરિક-શક્તિ-સમ્પન્ન મહાપુરૂષો વિશેષ રૂપે જોવામાં આવે છે. તેમની કૃપા વડેજ તેમના શિષ્યો એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી, પાપી જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે. ધન્ય રામચંદ્ર! માનવકુળમાં જન્મ લેવાનું સાર્થકય થયું છે તેથી તમને ધન્ય છે! તમારી કૃપા-રજ પ્રાપ્ત કરવાથી અમારો ભવ-ભય દૂર થશે. તમેજ એક માત્ર અમારા સહાયક છો. તમારોજ અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે, તમારા ઉપર અમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે! અમે તમારીજ કૃપા-ભિક્ષાના ભિક્ષુક છીએ. તમે અભયવાણી દાન કરી અમારા હૃદયમાં શાંતિ સ્થાપન કરો. તમે આ જગત્માં નથી પરંતુ તમારો અમર-આત્મા તો સર્વત્ર વ્યાપક છે. જે ભક્ત તમારૂં સ્મરણ કરે છે તેની પાસે જઇ તમે તેને ગુપ્ત રીતે-અદૃશ્યરૂપે સહાય-શાંતિ આપો છો એવો અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે. અમારા ઉપર સદૈવ કૃપા કરો, કૃપા કરો. તમારો અમર આત્મા અમારા શરીરમાં પ્રવેશ કરી તમારા જેવાંજ સત્કર્મ કરાવો.

મહાત્મા રામચંદ્રની ઐશ્વરિક-શક્તિ સંબંધી બીજા એક બે દૃષ્ટાંતોનો ઉલ્લેખ કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરીશું. મહાપુરૂષો,

તેમના દર્શનાર્થે આવનાર મનુષ્યોને જોતાંજ તેના મુખ ઉપરથીજ તેના મનોભાવ જાણી તેવીજ કથાવાર્તા કહે છે. એ ઉપરથીજ તેમનામાં ઐશ્વરિક શક્તિનો વિકસ થયો છે એમ કહી શકાશે. જે મનુષ્ય મહાત્મા કે મહાપુરૂષ બની બેઠો હોય-પૂજાતો હોય અને પોતાને ઇશ્વર મનાવતો હોય, પોતાને બ્રહ્મવિદ, બ્રહ્મનિષ્ઠ કહેતો હોય તેનામાં એવી શક્તિ હોવીજ જોઇએ. એજ તેની સાચી પરીક્ષા છે. જેનામાં એવી અલૌકિક દૈવી શક્તિ ન હોય તે તો સામાન્ય મનુષ્યજ કહી શકાશે. કેવળ વાણી-ચાતુર્યથી કથા-કીર્તનો કરી-જન મન રંજન કરી સ્વાર્થ સાધવા તત્પર હોય એવા દ્રવ્ય લોભી-ઢોંગી મહાપુરૂષો તો ડગલે પગલે જોવામાં આવે છે! પરંતુ સાચા સંત-નિઃસ્વાર્થ, નિર્લોભી, પતિતપાવન, માનવજીવનું કલ્યાણકર્તા અને તપેલા જીવને શાંતિ આપે એવા સાધુ પુરૂષ તો બહુજ થોડા! અરે કોઇકજ! મહાત્મા રામચંદ્ર એવીજ ઉચ્ચ કોટીના, પતિતપાવન, દયાળુ, કરૂણાળુ, શાંતિદાયક મહાપુરૂષ હતા. તેમનામાં દૈવી-ઐશ્વરિક શક્તિ હતી. તેથીજ તેઓ એવાં કાર્ય કરી શકતા હતા. તેમનાં એવાં ચમત્કારિક દ્રષ્ટાંતો અનેક જોવામાં આવ્યાં છે. ભકતનો મનોભાવ જાણી લઈ તે પ્રમાણેજ તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનાં પુષ્કળ દ્રષ્ટાંત રામચંદ્રના જીવનમાં જોવામાં આવ્યાં છે. એક સમયે રામકૃષ્ણુન. બે ભક્તો ગોગોદ્યાનમાં આવજા કરતા હતા તેઓ ભોજનાદિથી પરવારી મધ્યાહ્ન પછીજ ત્યાં આવતા. એ જોઇ કોઇ એક સેવકે તેમને કહ્યું કેઃ તમે પ્રાતઃ સમયે કેમ આવતા નથી? પરંતુ તેમણે ઉત્તર આપ્યો નહિ. એક દિવસ તે બન્ને ભકતો માર્ગમાં વાત કરતા આવતા હતા કેઃ ' મહાત્મા રામચંદ્ર આપણને આગ્રહ સહિત કહે કેઃ "તમે પ્રાતઃ સમયે આવજો અને અહિં પ્રસાદ લેજો" તોજ આપણે

પ્રાતઃ સમયે આવવું, નહિં તો નિત્ય જેમ આવીયે છીયે તેમજ આવવું. આશ્ચર્યની વાત એ છે કેઃ તે બન્ને જેવા ગોગોદ્યાનમાં જઇ પ્રભુને પ્રણામ કરે છે તેજ સમયે રામચંદ્રે તેમને બોલાવી કહ્યું કેઃ " ભાઇ ! હવેથી તમે પ્રાતઃ સમયે આવજો. પ્રભુની પૂજા–દર્શન કરી શકાશે અને પ્રસાદ પણ મળશે. ગુરૂદેવના પ્રસાદથી તમારૂં કલ્યાણ થશે " એ સાંભળી તે બન્નેના આનંદની સીમા રહી નહિ ! તેજ દિવસથી તેઓ પ્રાતઃ સમયે ત્યાં આવવા લાગ્યા. વળી એક પ્રસંગે પ્રભુની સેવા ઉપર દેખરેખ રાખનાર એક ભકત સ્નાન કરતો હતો. રામચંદ્ર ગુરૂ સમાધિની પૂજા કરતા હતા. એ સમયે કોઇ એક મનુષ્ય, રસોડામાં પ્રવેશ કરી પ્રભુના દુધમાંથી થોડું દુધ. કોઇ ધાવણા બાળક માટે તે લઇ ગયો. મહાત્મા પૂજન કરતા હતા તેમણે એકાએક પૂજન બંધ કરી સેવકને બોલાવ્યો અને પૂજન કાર્ય થઇ રહ્યા પછી તેને ઘણો ઠપકો આપ્યો હતો. સેવક વિચારવા લાગ્યો કેઃ " કેવું આશ્ચર્ય ? રસોડામાંથી તે મનુષ્યે દુધ લીધું છે. મહાત્મા પૂજનગૃહમાં બેસી પૂજા કરે છે. પછી તેમણે એ વાત શી રીતે જાણી ? અહા ! ભકતોથી કાંઇ પણ છુપું રહેતું નથી. તેઓ તો પ્રત્યેક વાત જાણતાજ હોય છે તેથીજ પરમહંસદેવ, ભક્ત અને ભગવાનને એક કહેતા હતા. ભક્ત ભગવાનનું ક્ષણે ક્ષણે હૃદયમાં નામ સ્મરણ કરે છે તેથી અર્થાત ભકતના હૃદયમાં ભગવાન વિરાજી રહે છે તેથી તે ભગવાનજ સર્વ વાત જાણે છે અને ભકતના મુખદ્વારા બોલાવે છે. વાત પણ સત્યજ છે. ભકત અને ભગવાનમાં કિંચિત્ પણ ભિન્નતા નથી. ભકતરાજ નરસિંહ મહેતો, ભક્ત પ્રવર પ્રહ્લાદજી, ભકત શિરોમણી મીરાંબાઈ વગેરે અનેક ભકતોનાં ચમત્કારિક દષ્ટાંતો આપણે જોઇ શકયા છીએ. રામચંદ્ર આ જમા-

નાના નરસિંહ, પ્રહ્લાદ અને મીરાં જેવા હતા. તેમના જીવનમાં એવા અનેક બનાવો અમે–અને સર્વ ભકતોએ નજરે જોયા છે. તેમાં વિશેષ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ સંબંધી તેમણે જે ભકતને જે કાંઈ કહ્યું હશે તે તત્ક્ષણાત્જ બનેલું જોવામાં આવ્યું છે.

એક સમય એક વકીલ, રામચંદ્રની ઑફિસમાં જઈ તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી આવ્યો. ઑફિસમાં રામચંદ્ર માટે એક સ્વતંત્ર ઓરડો હતો તેમાં જે કોઇ જતું તેની સાથે રામચંદ્ર એકાંત વાર્તાલાપ કરતા. એક દિવસ તે વકીલે રામચંદ્રને કહ્યું કે: "મહારાજ! તમે તમારા ગુરૂની અલૌકિક શક્તિ સંબંધી આટલું બધું કહો છો તે તો ઠીક પરંતુ જો તમે મ્હારા જેવા અવિશ્વાસુનું હૃદય પીગળાવી ભગવાનને માટે અશ્રુપાત કરાવી શકો તોજ એ કથનો હું સત્ય માનું." રામચંદ્રે કહ્યું કે: "પ્રભુની ઈચ્છા હોય તો સર્વ થઇ શકે છે." વકીલે કહ્યું કે: "મહારાજ! એવી પ્રપંચી–વાતોથી હું છેતરાઉં એવો નથી. કહો, મ્હને અશ્રુપાત કરાવી શકશો કે નહિ?" વારંવાર આ પ્રમાણે તિરસ્કારજનક વાકયો બોલવાથી રામચંદ્રનાં નેત્રો રાતાંચોળ થઈ ગયાં. ભગવાન ઉપર અવિશ્વાસ જાણી તેઓ ગુસ્સે થઇ બોલ્યા કે: "અવશ્ય તમે ત્રણ દિવસમાં પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવની કૃપા–ભિક્ષા માટે અશ્રુપાત કરશો." અહા! તે મનુષ્યને પણ ધન્ય છે કે જેના ઉપર રામચંદ્ર બનાવટી–ક્રોધમાં પણ દયા દર્શાવી ગુરૂદેવની કૃપાનો અધિકારી બનાવી દેતા! રામચંદ્રે કહ્યું હતું કે: ગુરૂદેવ ત્રણ દિવસમાંજ તમારા ઉપર કૃપા કરશે. પરંતુ દયામય, ભક્ત વત્સલ શ્રી રામકૃષ્ણદેવ વિશેષ વિલંબ સહન કરી શકયા નહિ. જે મનુષ્યે તેમના શિષ્ય રામચંદ્રની કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે તેના ઉપર તેમની કૃપા

થતાં વિલંબ લાગે ખરો ? વકીલ સાહેબમાં પરિવર્તન થઈ ગયું ! ત્રણ દિવસ તો દૂર રહ્યા—માત્ર ત્રણ ઘડી વ્યતીત થતાંજ વકીલ સાહેબ "હો, હો, ધ્વનિ કરતા પુષ્કળ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા ! તેમના નેત્રજળવડે છાતી પલળી જવા લાગી. વકીલે અશ્રુપાત કરવાની અભિલાષા દર્શાવી હતી તેથી રામચંદ્રની કૃપાથી તેનાં નેત્રમાં ગંગા યમુનાનો જન્મ થયો હતો ? કેવું આશ્ચર્ય ! થોડી ક્ષણ પહેલાં જે વકીલ પોતાને પાષાણ રૂપે—કઠોર હૃદયના કહેતો; જે મનુષ્યે જીવનમાં કદી પણ અશ્રુપાત કર્યો ન હતો; અને કોઇ પણ કારણસર તેના નેત્રમાં જળ આવતાં નથી એમ કહી દિલગીરી દર્શાવતો તેજ કઠિન હૃદયનો વકીલ, થોડી ક્ષણ વીતતાંજ મ્હોટી બુમો પાડી રડવા લાગ્યો ! અહા ! શું એ મહાત્મા રામચંદ્રની ઐશ્વરિક શક્તિનો પ્રતાપ નહિં ! રામચંદ્રની કૃપા થતાં પાષાણ પણ પિગળી જતો, નીચ—દાંભિક મનુષ્ય પણ પ્રેમી બનતો અને મહાપાપી મનુષ્ય સાધુ બની જતો ! એથી વિશેષ ઐશ્વરિક શક્તિ કેવી જોઇ શકાય ?

વળી સાંભળો. ઘણાં મનુષ્યો એવાં છે કે: મહાત્મા રામચંદ્રનાં અમૃતમય ભાષણો વાંચી પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવને ઈશ્વર માની મનમાં ને મનમાં જ તેમની પૂજા કરે છે. કેટલાક તેમની છબિનું પૂજન કરે છે. પરંતુ તેમને સુયોગ નહિં મળવાથી તેઓ મહાત્મા રામચંદ્રનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ લઇ શકતા નહિં, તેમના અંતઃકરણમાં ઇચ્છા થતી કે, મહાત્માનાં શ્રીચરણનાં દર્શન કરી તેમનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરવું. તેમને વિશ્વાસ ઉપજ્યો હતો કે: શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરવાથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાશે. એવા ઘણાં ભાવિક—ભક્તોને મહાત્મા રામચંદ્રે સ્વપ્નમાં દર્શન આપી મંત્ર—દીક્ષા આપી હતી. એટલું જ નહિં પણ એક ભાવિક ભક્તને મહાત્મા રામચંદ્રના દેહાવસાન પછી પણ

તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરી જીવન સફળ કર્યું હતું. એક ભક્તનું દૃષ્ટાન્ત આ સ્થળે આલેખવામાં આવે છે. સાંભળો.

કોઈ એક ગૃહસ્થની કુલ–વધુ, મહાત્મા રામચંદ્રનું માહાત્મ્ય સાંભળી મનમાં ને મનમાં જ તેમના ઉપર અત્યંત ભક્તિ રાખતી અને પોતાનું મન કષ્ટ તેમને અંતરમાં જ નિવેદન કરતી. તે બિચારી કુલવધુ હતી. સ્ત્રી જાતિથી એકલાં મહાત્માની પાસે જઈ શકાય શી રીતે? બંગાલામાં સખ્ત રીતે પર્દાનો–લાજ કાઢવાનો રિવાજ છે. તેથી તેમની પાસે જવું સંભવિતજ ન હતું. બંગાલામાં સ્ત્રીઓ ગુજરાતની પેઠે સર્વત્ર વિચરણ કરી શકતી નથી, તેમ છતાં મહાત્માની અપાર દયાથી તે સ્ત્રીએ સ્વપ્નમાં તેમની પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કર્યો હતો. ત્યાર પછી તે જાણી શકી હતી કે તેનો કોઇ એક આત્મીય સગો રામકૃષ્ણપ્રભુનો ભક્ત અને મહાત્મા રામચંદ્રનો શિષ્ય છે. એ ખબર મળતાં જ તે સ્ત્રી તે સગાંની સહાયતાથી અનેક વખત મહાત્માનાં શ્રી ચરણનાં દર્શન કરી ભાગ્યશાળી થઇ પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગી. શું આ સામાન્ય વાર્તા છે! મહાત્મા રામચંદ્રે અનેક ઘેર વિચરણ કરી અનેક લોકોને શ્રી રામકૃષ્ણના ભક્ત બનાવ્યા હતા. જે સ્થળે તેઓ પ્રવેશ કરી શકતા નહિં ત્યાં સ્વપ્નમાં જઈ પોતાનું કાર્ય સાધતા. મહાત્મા રામચંદ્રનું એક મહત્વનું કાર્ય, જીવનનો ઉદ્દેશ્ય, એજ હતો કે: શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના ઉપદેશ–અનુસાર લોકોને ધર્મ બોધ આપવો. એ મહા પવિત્ર અને પરોપકારી કાર્યમાં તેઓ સંપૂર્ણ રૂપે વિજયી નિવડયા હતા. તેમણે જે સમયે ધર્મોપદેશ કાર્ય, ભાષણો દ્વારા શરૂ કર્યું તે સમયે અતિ અલ્પ મનુષ્યો શ્રી રામકૃષ્ણદેવને ઓળખતા હતા પરંતુ તેમના ભાષણો સાંભળ્યા પછી અને વાંચ્યા પછી થોડાંક મનુષ્યો જ તેમને ઓળખતાં નહિ હોય! હવે સર્વત્ર

પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવનું મહત્વ અને જન્મ કારણ સમજાયું છે. હવે તેમના ઉપદેશ-પ્રચાર કરવાનું કઠિન નથી. કારણકે અનેક મનુષ્યો શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું મહત્ત્વ અને ઐશ્વરિક સત્તાથી થતા લાભ જાણી શક્યા છે. તેઓ તેમના ઉપર ભક્તિ રાખતાં શિખ્યા છે. પરંતુ પ્રથમ તો કેટલાં વિઘ્ન-વાંધા અને કેટલાં હાસ્ય-મશ્કરીના મધ્ય સ્થળમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્ર સર્વ પ્રજાજનને અસરકારક ભાષણો દ્વારા આહ્વાન કરી શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના ઇશ્વરાવતારત્વ સંબંધી મધુર ઉપદેશ દેતા. તેમનીજ કૃપાથી આજે ઘેર ઘેર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના નામનો પ્રચાર થયો છે. તેમનીજ કૃપાથી તેમને દુઃખભંજક, અધમોદ્ધારક, ઇશ્વર સમજી દેશેદેશમાં શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની પૂજા થઇ રહી છે.* અને ભક્તો પોતાનાં અનેક કષ્ટો કાપી રહ્યા છે તેમનીજ મહાન શક્તિના બળ વડે આજે અસંખ્ય નરનારી શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રેમમાં વિહ્વલ થઇ-મદમસ્ત થઇ રહ્યાં છે! તેમનીજ કૃપાથી આજે અનેક નાસ્તિકો પ્રભુ ભક્ત થઇ સુખ-આનંદમાં દિવસો વ્યતીત કરી રહ્યાં છે! તેમના જેવા શ્રી રામકૃષ્ણ-ભક્તે જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો તેથીજ આજે અધર્મને પદ-દલિત કરી ધર્મ દેવતા પોતાની જય-ઘોષણા કરવા તૈયાર થયા છે! એજ મહાત્મા રામચંદ્રની ઐશ્વરિક શક્તિ! ધન્ય એમના જીવનને! એવા જીવનનેજ સાર્થક્ય જીવન કહી શકાશે!

---

* ગુજરાતમાં પણ ઘણાં ભક્તો શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની છબિનું પૂજન અર્ચન કરી કૃતાર્થ થઈ રહ્યા છે, અને તેમનાં અનેક દુઃખ દરિદ્રતા નિવારણ થયાં છે. ભાવના તેવી સિદ્ધિ એ સત્ય છે. લેખક.

सप्त अध्याय.

રામચંદ્રની સન્યાસ-ભાવના.

શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પ્રિય શિષ્ય, મહાત્મા રામચંદ્રની સન્યાસ ભાવના કેવા પ્રકારની હતી તે સંબંધી આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવાનો ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. કવચિત આ અધ્યાય વાંચી કેટલાક વાંચકો ચમકી ઉઠશે, ક્વચિત કેટલાંક વાંચકો હાસ્ય પણ કરશે. કારણકે, અનેક મનુષ્યોની ધારણા એવી છે કે સેવક રામચંદ્ર માત્ર ગૃહસ્થાશ્રમી ભકત હતા, પરંતુ તેમના હાસ્ય અથવા આશ્ચર્યને લીધે અમે અમારો સત્ય પ્રકટ કરવાનો પવિત્ર ધર્મ કિંચિદ્ અંશે પણ ચૂકીશું નહિ. અમે તો અમારો ધર્મ બજાવ્યાજ જઇશું. તેમ કરતાં અમને જરા પણ ભય નથી. સત્યને ભય શો ? જે ચક્ષુ વડે રામચંદ્રના ભકતે મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શન કર્યાં છે, જે ચક્ષુ વડે આજે પણ અમે તેમનાં માનસિક દર્શન કરી રહ્યા છીએ, વળી ભગવાનની કૃપા થતાં જે ચક્ષુ વડે અમે તેમનાં નિત્ય સમાન ભાવે દર્શન કરીએ, તેનોજ આભાસ આપવો, એ આ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ્ય છે. જે મનુષ્યોએ મહાત્મા રામચંદ્રના, તેમના શેષ-જીવનનાં ત્રણ વર્ષ પર્યંત દર્શન, સંભાષણ અને સત્સંગ કર્યો નથી, તેમને તેમની સન્યાસ ભાવના સંબંધી વિશેષ માહિતી નથી, તેમણે કશું જોયું નથી એમજ કહેવું પડશે. કારણકે એ ત્રણ વર્ષ પર્યંત મહાત્માજીએ

સંપૂર્ણ સન્યસ્ત-ભાવના ધારણ કરી હતી અને તે આશ્રમ પ્રમાણેજ વર્તન રાખ્યું હતું. એ સમયનેજ તેમના જીવનનો અતિ ઉત્કર્ષ સમય અમે માનીએ છીએ. સાધન કરતાં કરતાં સાધક સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. તેજ પ્રમાણે મહાત્મા રામચંદ્ર પણ શેષ જીવનમાં સાધકની છેલ્લી હદ સુધી પહોંચ્યા હતા. કહો કે એક સિદ્ધ મહા પુરૂષ થઇ ગયા હતા.

ક્વચિત્ કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે એ ત્રણ વર્ષ પૂર્વે શું રામચંદ્રમાં સન્યસ્ત-ભાવના જરા પણ ન હતી? અમે કહીશું કે ના, તેમ ન હતું. આટલા દિવસ પર્યંત ભસ્માચ્છાદિત અગ્નિની પેઠે તેઓ ગુપ્ત રૂપે નિવાસ કરતા હતા. જીવનના અંતિમ સમયે તેમનામાં રહેલી ગુપ્ત ઐશ્વરિક-શક્તિનો વિકાસ વિશેષ રૂપે થયો હતો.

સન્યાસ શબ્દનો અર્થ શો? સમ્યક પ્રકારે "ત્યાગ" કરવો એનુંજ નામ સન્યાસ. રામચંદ્રના જીવનમાં ત્યાગની ભાવના યથાર્થ રૂપે વિકસી હતી. તેમની આસક્તિ અને અપૂર્વ ત્યાગ સંબંધી અમે પૂર્વે એક વખત ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સ્થળે તે સંબંધી વિશેષ લખવાની ઇચ્છા નથી. તેમ છતાં ભગવત્ પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા-વાળા મનુષ્ય-જીવે કયા પ્રકારનું જીવન વ્યતીત કરવું ઉચિત છે, એ સંબંધી, સન્યાસી રૂપે અને ગૃહસ્થ રૂપે, રામચંદ્રનો કેવો અભિપ્રાય હતો તેજ આ સ્થળે આલેખવામાં આવશે.

જે સમયે રામચંદ્ર કાંકુડગાચ્છીના યોગોદ્યાનમાં આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા હતા, તે સમયથીજ તેમની પાસેથી પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ-દેવનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે અનેક મનુષ્યો આવજા કરતાં હતાં અને અંતે કેટલાકે તેમનું શિષ્યત્વ પણ ગ્રહણ કર્યું હતું. એ શિષ્યોમાં કેટલાક વિવાહિત અને કેટલાક અવિવાહિત હતા. જો કે મહાત્મા

રામચંદ્ર ગૃહસ્થાશ્રમીની ભાવના પેઠે નિવાસ કરતા અર્થાત્ તેમણે વિવાહ કર્યો હતો. સ્ત્રી સંતતિનું પાલન કરવું અને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરવો એજ જો તેમના અંતઃકરણની ઇચ્છા હોત તો તેઓ અવશ્ય પોતાના શિષ્યોને ગૃહસ્થાશ્રમી-સંસારી-થવાનો ઉપદેશ દેત, પરંતુ તેમણે તેમ કર્યું નથી. તેમનો કોઇ પણ શિષ્ય કહી શકશે નહિ કે તેમણે તેને વિવાહ કરી સંસારી થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. ત્યારપછી મહાત્માના શેષ ત્રણ વર્ષની અને તે પૂર્વેની ભાવનામાં ફેર શો હતો? ફેર સામાન્ય હતો. તે પછીથી કહેવામાં આવશે. હમણાં તો એજ સ્પષ્ટિકરણ થાય છે કે શું ગૃહસ્થાશ્રમી જનોને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય નહિ? શું મહાત્માનો એવોજ ઉદ્દેશ્ય હતો? ના, તેમ નથી. જો તેમનો એવો અભિપ્રાય હોત તો મહાત્મા સંસારી જનોને શિષ્ય બનાવતજ નહિ. સંસારી (ગૃહસ્થાશ્રમી) થઇને, સંસારમાં રહીને, કયે પ્રકારે લોભ-લાલચ અને વિષયઆસક્તિહીન થઇ જીવન નિર્વાહ કરવો એ સંબંધીજ મહાત્મા તેમને ઉપદેશ દેતા. જેમ પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ કોઇ પણ મનુષ્યને એવું કહેતા નહિં કે સંસારમાં રહેવાથી ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેમ છતાં પણ તેમના મુખમાંથી નિરંતર કામિનીને કાંચન ત્યાગ કરવાનોજ ઉપદેશ નીકળતો. અમે પણ મહાત્મા રામચંદ્રમાં બરાબર તેવીજ ભાવના જોઇ છે. તેઓ કદી પણ કહેતા નહિ કે સંસારી (ગૃહસ્થાશ્રમી) જનોને ભવસાગર તરવાનો કાંઇ પણ ઉપાય નથી, અથવા જન્મ મરણથી મુક્ત થવાનો માર્ગજ નથી. તેમની એવી મનોભાવના હોવાથીજ જેમણે વિવાહ કર્યો ન હતો તેમને વિવાહ નહિં કરવાનો કદી પણ તેમણે ઉપદેશ કર્યો નથી. મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાનો એજ અભિપ્રાય પોતાના પ્રત્યેક શિષ્યોને વિશેષરૂપે જણાવતા "ભોગ-વિ-

પય પ્રત્યે આસક્તિનો ત્યાગ" એજ મહાત્માના ઉપદેશનો એક માત્ર મૂળ મંત્ર હતો. તેથી જે શિષ્યોએ વિવાહ કર્યો ન હતો તેઓ કદાચ વિવાહ કરી સંસારમાં આસક્ત ન થઇ પડે તે માટેજ—તેમની મંગલ કામના માટેજ—તેમને સંસાર બંધનમાં ફસાઇ પડવાની ના પાડતા. અને એવીજ ભાવના પૂર્વક તેમનું જીવન રચવા માટેજ તેઓ પોતાના ૫-૬ શિષ્યોને યોગોદ્યાનમાં રાખી તેમનું જીવન-ગઠન કરવાનો યત્ન કરતા હતા. તે સમયે તેમના મનમાં એવા પ્રકારનીજ ભાવના હતી કે: એમના જીવન પણ તેઓ પોતાના જીવન જેવાંજ બનાવી તૈયાર કરશે. અર્થાત્ તેઓ પણ પ્રભુ રામકૃષ્ણ દેવને માટેજ દ્રવ્યોપાર્જન કરે. અને તેમનાજ કાર્યમાં વાપરે. મહાત્મા પોતે જેમ નોકરી કરી દ્રવ્યોપાર્જન કરી તે સર્વસ્વ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવને ખાતર ખર્ચી નાખતા હતા તેજ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમી થયા વિના શિષ્યો પણ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી શ્રી ગુરૂદેવનાં ચરણમાં અર્પણ કરે અર્થાત્ જગતને ધર્મોપદેશ દેવાના પવિત્ર કાર્યમાં વાપરે અને જગતના જીવોનું કલ્યાણ થાય, એવીજ તેમની પ્રથમ ઇચ્છા હતી. પરંતુ પૈસાની કેવી મોહિની શકિત છે! રામચંદ્ર જે યુવકોને એ પ્રમાણે ઉપદેશ દઇ તૈયાર કરતા હતા અને પોતાના યત્નથી જેને ઉદ્યોગે વળગાડી દઈ દ્રવ્યોપાર્જનનો માર્ગ કરી આપ્યો હતો અને મનમાં ધારતા હતા કે એ દ્રવ્ય તેઓ પ્રભુની સેવામાં અર્પણ કરશે તે સર્વ યુવકોએ દ્રવ્યના લોભમાં પડી મહાત્માને પીઠ બતાવી હતી! પરંતુ દ્રવ્ય તે તો પોતાનું કામ કર્યોજ જાય છે! તે પોતાની મોહિની શકિત વડે માનવનું આકર્ષણ કરવાનો યત્ન કરશેજ, તેથી એ મોહિની શકિતની જાળમાંથી મુકિત પામવા કોઇ શકિતવાન થશે નહિ એવું મહાત્મા રામચંદ્ર શું જાણતા ન હતા? અવશ્ય જાણતા હતા. તેમ

છતાં અમે તેમનેજ સ્વમુખેથી સાંભળ્યું છે કે તેમની ધારણા હતી કે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની કૃપાથી જેમ પોતાનાં દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડવા પામ્યાં છે તેજ પ્રમાણે ગુરૂદેવની કૃપાથી યુવક શિષ્યો દ્રવ્યના લોભથી દૂર રહી શકશે. પરંતુ પ્રભુની તેવી ઇચ્છા ન હતી. દ્રવ્યને વશીભૂત નહિ થતાં દ્રવ્યને પોતાને વશ કરવું, એનું જગતમાં કેવળ એકજ દ્રષ્ટાંત અમર રાખવાની તેમની ઇચ્છા હતી. તે દ્રષ્ટાંત મહાત્મા રામચંદ્રનું પોતાનું હતું. તે પછી અત્યાર સુધીમાં એવા પ્રકારનું કોઇ પણ મનુષ્ય જીવન જોવામાં આવ્યું નથી અને જોવાની આશા પણ ભાગ્યેજ કારણકે ઘેરેઘેર જનક રાજાનો જન્મ થતો નથી. સમસ્ત દિવસ પરિશ્રમ કરી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી તે દ્રવ્યને પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવને માટે કાંકરાની પેઠે ખર્ચી નાંખવું તેનું એજ એક માત્ર અદ્વિતીય જ્વલન્ત દ્રષ્ટાંત જગતમાં ચિરકાલ ઝળહળતું મળી રહેશે. જ્યાંસુધી ચંદ્ર સૂર્ય આકાશ પટમાં દર્શન દેશે ત્યાં સુધી જગતના લોકો એક અવાજે કહેશે કે: જનકની દ્વિતીય મૂર્તિ સ્વરૂપ શ્રી રામકૃષ્ણ સેવક મહાત્મા રામચંદ્રનું જીવન અતુલનીય, અચિન્તનીય છે !

મહાત્મા રામચંદ્રે જ્યારે જોયું કે જે યુવકોએ, દ્રવ્યોપાર્જન કરી તે સમસ્ત પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના કાર્યમાં ખર્ચવાનું આશ્વાસન આપ્યું હતું તે સઘળા એક પછી એક ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની વાસના દર્શાવી રહ્યા છે ત્યારે છેવટે જે બે શિષ્યો તેમની પાસે યોગોદ્યાનમાં રહેતા હતા તેમને તેમણે સંપૂર્ણ સન્યાસ-ઉપદેશ દીધો. એ સમયે જેમણે મહાત્માના દર્શન કર્યા હતાં તેઓ જાણે છે કે તેઓ કેવા પ્રકારની સન્યાસ ભાવના અથવા ત્યાગ-ભાવના સર્વદા શિષ્યો સમક્ષ કહેતા. આ સમયે તેઓ કહેતા કે હું ધારતો હતો કે એમનું જીવન પણ મ્હારા જેવું જ હું તૈયાર કરીશ, પરંતુ એમ બનવું અશક્ય જણાય

છે. હવે હું સમજી શકયો છું કે સર્વસ્વ ત્યાગ કર્યા સિવાય ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ મન આકર્ષાયા વિના રહેશે નહિ; અને તે સમયે તેઓ ભગવાનની ભાવનાથી બહુ દૂર પડયા રહેશે. એ કારણથીજ તેમના બે શિષ્યોએ સન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું. કોઇ કોઇ એમ પણ કહે છે કે, એ તેમની કલ્પના માત્ર છે. પરંતુ એ કહેવું ભૂલભરેલું છે. કારણ કે મહાત્માએ તેમને જે પ્રકારનું સન્યસ્ત ગ્રહણ કરાવ્યું હતું તે ઘણાં થોડાં મનુષ્યોજ જાણે છે. એક દિવસ વિજયાદશમીને દિવસે મહાત્મા રામચંદ્રે પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણને સાક્ષી રાખી તેમને સન્યસ્ત ભાવે જીવન વ્યતીત કરવાનો જે રીતે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ઘણાં મનુષ્યોના જાણવામાંજ નથી. તે દિવસનો એક બનાવ આ સ્થળે લખવામાં આવે છે. યોગોદ્યાનમાં પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના મંદિર સમ્મુખ મહાત્માએ પેલા બન્ને શિષ્યોને કહ્યું હતું કે પ્રભુ સમ્મુખ અને આજે ખાસ-મહોત્સવને દિવસે, જો મ્હારે તમને કાંઇ પણ આશિર્વાદ આપવાનો હોય તો તે એજ કે ગુરૂદેવની સેવા કરવા માટે તમારે કદી પણ કોઇનું દાસત્વ (નોકરી) નહિં કરવું પડે. જે દિવસે પ્રભુને નૈવેદ્ય ધરાવવા માટે કંઇ પણ ન મળે તે દિવસે આ બગિચામાંથી એક નાળિયેર વધેરી કોપરાનો પ્રસાદ ધરવો અને રામકૃષ્ણ કુણ્ડનું જળપાન કરી તમારે નિર્વાહ કરવો. (અર્થાત્ અન્ન ભોજન ન મળે તો ભુખે મરી જવાનું સ્વીકારજો પરંતુ પારકાનું દાસત્વ (નોકરી) કરશો નહિં તેમજ તમારૂં જીવન પરિવર્તન કરશો નહિ. અન્ય એક સમયે એ બન્નેમાંથી એક શિષ્યને તેમણે પુછયું હતું કે "તમે ભિક્ષા માટે શહેરમાં ફરવા જશો કે નહિ?" તેણે આનંદપૂર્વક ઉત્તર દીધું કે "આપની આજ્ઞાથી ઘેરેઘેર ભિક્ષા યાચના આનંદપૂર્વક કરી શકીશ." ત્યારપછી તેને ભિક્ષાના નિયમો

કહી સંભળાવ્યા હતા અને એક બીજે સમયે બન્ને શિષ્યો ભગવાં વસ્ત્ર પહેરવામાં વાંધો દર્શાવવાથી મહાત્માએ કહ્યું હતું કે "મ્હેં તમને એ વસ્ત્રો આપ્યા છે તો પછી તમને ભય શો છે! તમારે એમાં કાંઇ પણ વાંધો દર્શાવવો જોઇએ નહિં, અર્થાત્ લોકો જો તમને પૂછે તો કહેજો કે અમારા ગુરૂએ અમને એ આપ્યાં છે."

વળી એક સમય તે બન્ને શિષ્યોમાંથી એક શિષ્યનો પિતા પોતાને ખાસ આવશ્યકતા હોવાથી, પોતાના સન્યાસી થયેલા પુત્રને દ્રવ્યોપાર્જન કરવા અતિશય આગ્રહ કરતો હતો તે વખતે મહાત્માએ શિષ્યને શિખામણ આપી કહ્યું હતું કે: "જુવો ભાઇ! તમારા પિતાને દ્રવ્યની અતિ આવશ્યકતા છે, પિતાની સેવા કરવી એ પુત્રનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે, તમે તેમની સેવા કરો તેમાં મ્હારો વાંધો નથી, તમે આનંદપૂર્વક દ્રવ્યોપાર્જન કરી પિતૃ સેવા કરી શકશો." શિષ્યે ઉત્તર દીધો કે "આપેજ મ્હને નોકરી કરવાની ના પાડી છે ને!" મહાત્મા જરા ગુસ્સે થઇ બોલ્યા કે જો પિતૃ સેવા કરવાની તમને ઇચ્છા થાય તો હું કદી પણ અસંતુષ્ટ નહિં થાઉં! હુંજ તમને ઉદ્યોગે વળગાડી આપીશ. મ્હેં તમને ના કહી છે તે પ્રભુને માટે અર્થાત્ જો ભગવાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો, પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવને મેળવવા ચ્હાતા હો તો, તમારે નોકરી મેળવવાનો યત્ન ન કરવો, યત્ન કરશો તો હું તે નિષ્ફળ કરીશ." એ શબ્દો તેઓ એટલા બધા પ્રેમપૂર્વક અને ઉત્સાહપૂર્વક બોલ્યા હતા કે તેનું વર્ણન થવું અશક્ય છે! એ સ્થળેજ મહાત્માનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સમજી શકાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવું ઉચિત છે.

એ સર્વ બનાવો અને એવી ભાવના, મહાત્માના શેષ-જીવનમાં

જેમણે પ્રત્યક્ષ જોઇ નથી તેઓ તેમના મનોભાવ સમજી શકયા નથી એમજ કહેવું પડશે. આટલા દિવસ પર્યંત જે ત્યાગ-ભાવના તેમના અંતઃકરણમાં ગુપ્ત ભાવે ભરાઇ રહી હતી તે તેમના શેષ-જીવન સમયે સંપૂર્ણ રૂપે પ્રફુલ્લિત થઇ બહાર જણાઇ રહી હતી.

પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ રાત દિવસ "કામિની-કાંચન ત્યાગ કરો," "કામિની-કાંચન ત્યાગ કરો" એવું કહેતા અને તેમના પરમ પ્રિય ભક્ત મહાત્મા રામચંદ્ર કે જેઓ રાત દિવસ શ્રી રામકૃષ્ણનો ઉપદેશ શ્રવણ કરતા અને તેમનીજ જ્વલંત મૂર્તિનું ધ્યાન ધરતા હતા તેમના હૃદયમાં ત્યાગની અને સન્યસ્તની ભાવના સંપૂર્ણ રૂપે ન હોય તો એ આશ્ચર્યનીજ વાત કે બીજું કાંઇ?

મહાત્મા રામચંદ્રમાં જેવી સન્યાસ ભાવના અમે જોઈ શકયા છીએ તેવી એક ઉચ્ચ પદવીધારી સન્યાસીમાં પણ અમે જોઇ શકયા નથી! કોઈ કોઇ સન્યાસીઓ હોમ અથવા તીર્થ ભ્રમણને માટે કવચિત્ કવચિત્ ધન-સંચય કરી રાખતા જણાયા છે. અરે! કેટલાક પોતાને મહાત્મા-બ્રહ્મનિષ્ઠ-યોગેશ્વર-યોગનિષ્ઠ-પરમહંસ-પરિવ્રાજકાચાર્ય કહેવડાવે છે તેમ છતાં તેમના ધન-ભંડારમાં અનરગળ ધન-સંચય થયેલું હોય છે, અને તે વડે પરોપકાર થવો તો બાજુએ રહ્યો પણ એકાદ કંગાલ-રંક-જનનું પણ કલ્યાણ થયેલું અમારા જાણવામાં નથી અને તેવાં ધન મૂકી પરલોક સિધાવનાર સન્યાસી આચાર્યોની પાછળ એવાં સત્ શિષ્ય કે સુપુત્ર કે વારસો નિપજે છે જેઓ તે ધનનો દુષ્કર્મમાંજ ઉપયોગ કરતા જણાયા છે! ગમે તેમ પણ મહાત્મા રામચંદ્ર ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં સન્યસ્ત ધર્મ કેવો ઉત્તમ રીતે પાળતા હતા તે અનેક મનુષ્યો જાણે છે. આવતી કાલે શું થશે તેનો મહાત્માએ કદી પણ વિચાર કર્યો નથી. જે સમયે

જે કાંઈ પરોપકારનું કાર્ય આવી પડતું તે તુર્તજ કરી દેતા! પ્રભુને માટે જે કાંઈ સેવા કાર્ય કરવાનું ઉચિત્ જણાતું તેમાં તુર્તજ પૈસા ખર્ચતાં પણ ઘણીએ વખત અમે જોયું છે કે તેમના હાથમાં એક પાઇ પણ ન હોવા છતાં અતિશય ઉત્સાહપૂર્વક શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રભુનો મહોત્સવ ઉજવતા, અને તેમાં પુષ્કળ પૈસા ખર્ચી નાખતા. એ કાર્યમાં તેમણે કદી પણ પાછળ પગલું ભર્યું નથી! દુ:ખી દરિદ્રિઓને સહાય કરવામાં-દાન આપવામાં પણ તેઓ એવાજ શૂરા હતા. તેમના હાથમાં એક પૈસો ન હોય તો પણ ગુરૂ મહારાજનો જન્મોત્સવ ઉજવવા માટે સેંકડો રૂપિયા ખર્ચ કરવાની યાદી તૈયાર થતી! અને ગજવામાં જે હોય તે ગુરૂના નામ પર કંગાલોને દાન દઇ દેતા! રામચંદ્રને દઢ વિશ્વાસ હતો કે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની કૃપાથી દ્રવ્ય આવે છે અને ભવિષ્યમાં પણ એની મેળે ચાલ્યું આવશે. એજ સાચા સન્યાસીનું લક્ષણ છે. સંપૂર્ણ વિશ્વાસ શ્રદ્ધા! રામચંદ્ર જેવા સાચા સન્યાસી સિવાય બીજા મનુષ્યમાં એવો દઢ વિશ્વાસ ભાગ્યેજ સંભવે! સંસારમાં એવાં દ્રષ્ટાંતો વારંવાર જોવામાં આવતાંજ નથી! જેઓ સંસારમાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) છે, જેને સ્ત્રી છે, અવિવાહિતા કન્યા છે, એ બધું જાણવા છતાં પણ જેણે સેંકડો રૂપિયા મેળવીને એક પૈસો પણ બચાવ્યા સિવાય સર્વસ્વ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનાં ચરણમાં અર્પણ કરી દીધું, જેના દેહ ત્યાગ પછી તેની સ્ત્રી નિરાધાર જેવી જણાતી હતી અને જે માત્ર શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનો પ્રસાદજ પ્રાપ્ત કરી જીવન નિર્વાહ કરતી તેજ મહાપુરૂષ, મહાત્મા રામચંદ્રનાં-શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના અંગીભૂત પ્રિય શિષ્યનાં અમે પૂર્ણ સન્યાસી રૂપેજ દર્શન કર્યાં છે. તેમને એક દિવસને માટે પણ ગૃહસ્થ રૂપે અમે દીઠા નથી. અમે તેમનામાં વિષય-ભોગી ગૃહસ્થાશ્રમીનાં લક્ષણ

લોભ, મોહ, કામ, મદ, મત્સર, બિંદુ માત્ર પણ દીઠાં નથી. અમે જેટલા દિવસ તેમના ચરણ તલમાં નિવાસ કર્યો છે, તેટલા દિવસ-અરે! શેષ પર્યંત તેમનામાં અમે પૂર્ણ સન્યાસીનાં સર્વ લક્ષણો જોયાં છે અને જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત થાય છે, જેમ જેમ સર્વત્ર અવલોકન કરીએ છીએ કે સંસારમાં એવા એક પણ સત્પુરૂષે જન્મ ગ્રહણ કર્યો નથી અને કરતો પણ નથી, જેમ જેમ જોઇએ છીએ કે રામચંદ્રની તુલના કોઇ પણ મનુષ્ય, સાધુ, સન્યાસી કે નામધારી ત્યાગી, મહાત્માઓ સાથે થઇ શકે તેમ નથી, તેમ તેમ અમારી ધારણા દૃઢમૂલ થતી જાય છે. જેઓ ભક્તશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને સંસારી (ગૃહસ્થાશ્રમી) કહે છે, તે જો તેમના સોળ અંશમાંથી એક અંશ જેટલી પણ ત્યાગ-ભાવના સ્વજીવનમાં દર્શાવી શકે, રામચંદ્રના જેવો એક બિન્દુ માત્ર પણ દૃઢ વિશ્વાસ (શ્રદ્ધા) સ્વજીવનમાં અનુકરણ કરી શકે, રામચંદ્રના જેવી માયા-ત્યાગ કિંચિત્ અંશે પણ સ્વજીવનમાં પ્રતિફલિત કરી શકે, તોજ અમે તેમના કથન તરફ ધ્યાન આપી, તેમનાં ચરણમાં અમારૂં મસ્તક નમાવવા તૈયાર થઇએ. તેમ નહિં કરનારા અને માત્ર મોઢેથીજ મ્હોટી મ્હોટી ડંફાસો મારી પોતાને ત્યાગી, મહાત્મા, બ્રહ્મનિષ્ઠ, ગુરૂપદને યોગ્ય, ઇશ્વરાવતાર, ભગવાન વગેરે જણાવી ઘોર-ગૃહસ્થાશ્રમી બની બેસવાથી તેમનું શું વળી શકે? એ તો માત્ર આત્મ-પ્રપંચ, આત્મ-ભ્રાન્તિ જ કહેવાશે! વાંચક! ગુજરાત કાઠિયાવાડ એવા કહેવાના ત્યાગી, મહાત્માઓથી ખાલી નથી! કહેવામાં-સમર્થ બોધ આપવામાં શૂરા પણ તે પ્રમાણે વર્તન ચલાવવામાં અધુરા-પોતાને મહાત્મા જણાવનાર વીરલા પુરૂષો પણ ગુજરાતની ભૂમિમાં પાકયા છે અને પાકે છે! પ્રભુ તેમને સન્મતિ આપે અને તેઓ મહાત્મા રામચંદ્રની પેઠે સાચો ત્યાગ કરતાં શીખે!

રામચંદ્રના શેષ સમયે જેઓ તેમની પાસે ઉપદેશ શ્રવણ કરવા આવતા તેમને સંસારના વિષય ભોગનો ત્યાગ કરવાનોજ તેઓ ઉપદેશ આપતા. ગૃહસ્થ આવતાં તેને ભોગ આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ દેતા. એ સમયે બે મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રબળ ઇચ્છા થઇ હતી કે મહાત્મા પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કરવો. એક દિવસ તેમને રામચંદ્રે એવા પ્રકારના ત્યાગનો ઉપદેશ દીધો હતો કે જેથી તેઓ એમ કહેતા હતા કે આજે તે-બન્નેને ત્યાગનો એવો ઉપદેશ દીધો છે કે જો તેમના હૃદયમાં શ્રીરામકૃષ્ણદેવ ઉપર અતિશય ભક્તિ હશે તોજ તેઓ આ સ્થળે પુનઃ આવશે નહિ તો બસ, એટલેથીજ પતશે." તેમણે કહ્યું હતું કે "સંસાર ઉપર એક બિંદુ જેટલી પણ માયા હશે તો ભગવાન્ પ્રાપ્તિનો જરા પણ સંભવ નથી." આ સમયે તેઓ જેને ઘોર-સંસારી રૂપે ઓળખતા તેને જોઇ શકતાજ નહિ! તેથીજ એક દિવસ તેમણે પોતાના બે સન્યાસી શિષ્યોને કહ્યું હતું કે એમના (અર્થાત્ કેટલાક સંસારી ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્યોનાં નામ દઇ તેમના) દ્વારા હવે પછી શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનું કોઇ પણ કાર્ય કરાવશો નહિ; અથવા તેમને કોઇ પણ કાર્યનો ભાર સોંપશો નહિ. તેઓ ઘોર-સંસારી થયા છે. તમે તમારી જાતે બની શકે તેટલું કરજો, અને કહેજો કે પ્રભુ! અમુક કામ મ્હારાથી થઇ શકે તેમ નથી. તે સારૂં. પરંતુ એમના દ્વારા કોઇ પણ કામ કરાવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. જેને ઇશ્વર પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેણે તો મનમાંથી સર્વ પ્રકારે કામિની કાંચન-ભાવનાનો ત્યાગ કરવો એજ તેના જીવનનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ, એમ મહાત્મા રામચંદ્ર નિત્ય કહેતા. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના જીવન વૃત્તાન્તમાં તેમણે લખ્યું છે કે, "તેઓએ (પરમહંસદેવે) એક મનુષ્યને ચિર સન્યાસી બનાવ્યો છે અને એક મનુષ્યને તેમણે અર્ધ સન્યાસી

અને બીજા એક મનુષ્યને ગૃહસ્થ–સન્યાસી બનાવી રાખ્યો છે. એ સ્થાને મહાત્માએ એવું લખ્યું નથી કે એક જણને ઘોર ગૃહસ્થાશ્રમાં બનાવી રાખ્યો છે. જેના ઉપર પરમહંસદેવે કૃપા કરી છે, તેનેજ તેમણે સન્યાસી બનાવ્યો છે અર્થાત સન્યસ્ત એજ ભક્તજીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય છે એવું મહાત્મા સમજી શક્યા હતા. મહાત્મા રામચંદ્રના ધર્મામૃત ભરેલાં ભાષણો વાંચવાથી એ ઉદ્દેશ્ય સારી પેઠે સમજી શકાય છે. "**સાધનના અધિકારી**" નામના બારમા ભાષણમાં તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે: "કામિની–કાંચન ત્યાગ કર્યા સિવાય ઇશ્વર–સાધનના અધિકારી થઇ શકાતું નથી અને ભગવાન પ્રાપ્ત થવા અસંભવિત છે." તેમ છતાં મહાત્માના અંતઃકરણમાં એ ભાવના આટલા દિવસ પર્યંત ગુપ્તરૂપે હતી. તેમના જીવનનાં છેલ્લા સમયમાં તે પૂર્ણરૂપે પ્રકાશિત થઇ હતી. તેથીજ કહીએ છીએ કે: રામચંદ્ર સામાન્ય ગૃહસ્થ જેવા ન હતા.

રામચંદ્ર સંસારમાં રહેવા છતાં પણ મહાયોગી સન્યાસીજ હતા. રામચંદ્રના જેવો ત્યાગ, ભલભલા સન્યાસીઓમાં પણ ઘણોજ થોડો જોવામાં આવે છે. સન્યાસીઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા છતાં કેટલાકને પોતાના શરીર ઉપર મમતા હોય છે, તેઓ કહે છે કે: શરીર નિરોગી-બળવાન હોય તો સાધન–ભજન કરવામાં આનંદ થાય છે. પરંતુ મહાત્મા રામચંદ્રને તેમના શરીર તરફ લક્ષ્ય રાખવાનું કહેવામાં આવતાં તેઓ કહેતા કે: "પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવને ખાતર શરીર ચાલ્યું જશે તો તે શું ભારે વાત છે?" તેઓ શરીર તરફ લક્ષ્યજ રાખતા નહિ. **સંસાર, કુટુંબપરિવાર વર્ગ, વિષય, સમ્પત્તિ, દેહ, મનઃ સર્વસ્વ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ચરણમાં અર્પણ કરી તેમણે આનંદપૂર્વક–પ્રફુલ્લ ચિત્તે** "ગુરૂદેવ, ગુરૂદેવ"

કહેતાં કહેતાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યાં છે! એજ શ્રેષ્ઠ સન્યાસી રૂપે તેમનો પરિચય આપે છે. મોહ મમત્વ કર્યાં વગર, કોઈ પણ જીવને ત્રાસ કે નુકશાન કર્યાં વગર, કોઈ પણ પાપ પ્રપંચનાં દ્રષ્ટાંતો સંસારને માટે મૂકી ગયા વગર તેમણે ગુરૂ-પ્રેમ દર્શાવી આત્મવિસર્જન કર્યું છે! ધન્ય છે એમને! એમની એવી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ત્યાગ ભાવના ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે સંસાર (ગૃહસ્થાશ્રમ) માં નિવાસ કરવા છતાં મહાત્મા રામચંદ્ર રાજા જનક વિદેહીની પેઠે સન્યાસીઓના ગુરૂ થયા હતા.

अष्टम अध्याय.

"રામદાદા"

શ્રીરામકૃષ્ણ સેવક મહાત્મા રામચંદ્રનો અનેક રૂપે વાંચકને પરિચય મળી ચૂકયો છે. તેમનું ભક્ત-જીવન કેવી રીતે રચાયું હતું તે પણ રામચંદ્રના ભક્ત-શિષ્યો દ્વારા કિંચિત્ પ્રમાણમાં જોઇ શકાય છે. કિંચિત્ પ્રમાણમાં કહેવાનું કારણ એજ છે કેઃ ગમે તેટલું લખવામાં આવે તો પણ ભક્તજનનો ભગવાન સાથેનો સાચો આંતરિક સંબંધ કોઈ પણ મનુષ્ય સંપૂર્ણરૂપે જાણી શકતું નથી, અને તેનું વર્ણન કરવાની કોઇનામાં સંપૂર્ણ શક્તિજ નથી. તે તો ગુરૂદેવ અને શિષ્ય જાણે છે. ભક્ત શિરોમણિ નારદ અને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનો સંબંધ તે બન્નેજ જાણે. ત્રીજો મનુષ્ય તેમના સમાગમમાં

ગમે તેટલો આવે તો પણ તે બન્નેની આંતરિક ભક્તિ–પ્રેમ સારી રીતે જાણી શકાયજ નહિ. ભક્ત અને ભગવાન એ બન્ને એક બીજાના હૃદયમાં રમણ કરી રહેલા હોય છે, ત્રીજો મનુષ્ય તે ગુપ્ત રહસ્ય શું સમજી શકે ? ભક્તનાં હૃદયમાં ભગવદ્ ભક્તિ–રત્ન છુપાઈ રહેલું હોય છે તેનું વર્ણન તે ભક્તરાજજ કરી શકે. કારણકે તે હૃદય–ભાવનું વર્ણન કરવા યોગ્ય, હજી સુધી કોઈ ભાષા–રચના થઈજ નથી. ભગવદ્લીલાની સંપૂર્ણ દષ્ટિ તો ભક્તના હૃદયમાં હોય છે. તે લીલા તો મુગ્ધચિત્તે કેવળ ભક્તજ જોઈ શકે છે. તે સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાનો બીજા કોઇને અધિકારજ નથી. તે તો પ્રભુનું મંદિર છે. ત્યાં તો પ્રભુજ બિરાજી રહે છે. તે મંદિરમાં ભક્ત સાથે પ્રભુની અનન્ત લીલા થાય છે. અમે ક્ષુદ્ર મનુષ્ય માત્ર. અમે જે ભાવે રામચંદ્રને દીઠા હતા તેવોજ ઉલ્લેખ કરવાનો યત્ન કરીએ છીએ કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ નાટયકાર ગિરિશચંદ્ર ઘોષ પ્રથમ ઘોર નાસ્તિક હતા, પણ પરમહંસદેવની કૃપાથી પાછળથી પ્રભુભક્ત બન્યા હતા. તેમણે નીચેની હકીગત અમને સ્વમુખે કહી હતી તે તેમનાજ શબ્દોમાં આ સ્થળે લખવામાં આવે છે. ગિરિશચંદ્રે કહ્યું હતું કેઃ–

" રામચંદ્રના સિમલાસ્થ મકાનમાં રામચંદ્ર સાથે આજે મ્હારે પાંચમી વખત મુલાકાત થઇ હતી. તે દિવસે તેજચંદ્ર નામક એક ભક્ત, સ્ટાર થિયેટરમાં (તે વખતે એ થિયેટર બિડન સ્ટ્રીટમાં હતું ત્યાં) એક ચિઠ્ઠી લખી ગયો હતો કેઃ " સિમલા મધુરાયની ગલી–સ્થિત રામચંદ્ર દત્તના મકાનમાં પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવનો ઉદય થશે." ભકે મ્હને પૂછ્યા વગરજ તે ચિઠ્ઠી લખી દીધી હતી. પાછળથી સાંભળ્યું હતું કેઃ એ ભક્ત પરમહંસદેવના આદેશથી ચીઠ્ઠી લખી મૂકી આવ્યો હતો. થિએટરમાં જઇ ચીઠ્ઠી વાંચતાંજ

મ્હારૂં ચિત્ત આકર્ષાયું. ધીમે ધીમે હું ચાલવા લાગ્યો. હું પ્રત્યેક પગલે પગલે વિચાર કરવાલાગ્યો કેઃ વિના આમંત્રણે ત્યાં શા માટે જવું! શું ના જાઉં ત્યારે?" ત્યાંથીજ પાછા ફરવાનો મ્હને વિચાર થયો પરંતુ વળી આગળ ચાલવા લાગ્યો. એટલું જ નહિં પણ રામચંદ્રના મકાનની ગલી સુધી આવ્યા પછી પણ મ્હારૂં મન સંકોચાયું. અંતે તેમના દ્વાર આગળ આવ્યો. રામચંદ્ર તે સમયે પોતાના મકાનના દ્વાર આગળજ ઉભા હતા. તેમણે મ્હને ઓળખ્યો. મ્હને જોતાંજ અતિ પ્રેમ સહિત બોલાવ્યો, અને સામાજિક-શિષ્ટાચાર નહિં કરતાં માત્ર શ્રી ગુરૂદેવ રામકૃષ્ણ ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાવા લાગ્યા. તેમણે મ્હને અતિશય આગ્રહ કર્યો. તેમના મનમાં ભય થતો હતો કેઃ એ (હું) શા વિચારથી આવ્યો હશે! સ્વર્ગના દ્વાર પર્યંત આવી કદાચ હું પાછો ચાલ્યો ન જાઉં તે માટેજ તેમનો એવો આગ્રહ હતો. સાચા મિત્રનાં લક્ષણ પણ એજ છે! મિત્રે મિત્રને સત્ માર્ગે દોરી લાવવો જોઇએ. રામચંદ્ર વિશેષ માનપૂર્વક પ્રભુનાં માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. અત્યાર પહેલાં રામકૃષ્ણ પ્રભુ એ વખત અમારા થિએટરમાં પધાર્યા હતા. મ્હને પણ પ્રભુ (રામકૃષ્ણદેવ) ઓળખતા હતા ખરા પરંતુ એ પતિતપાવન ભગવાને મ્હારા ઉપર કૃપા કરી મ્હને પોતાના હૃદયમાં આશ્રય આપ્યો છે એવું હું સમજી શક્યો ન હતો. થિયેટરમાં કેટલીકવાર પછી મ્હેં પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં હતાં અને તેમની આશ્વાસન ભરેલા-અમૃત વાણી શ્રવણ કરી હું ઘેર પાછો ફર્યો હતો.

પ્રભુ જે સ્થળે પધારતા ત્યાં રામચંદ્ર-ઘણુંખરૂં-સાથેજ રહેતા. પરંતુ પ્રભુ-જે સમયે થિયેટરમાં પધાર્યા હતા તે સમયે રામચંદ્રે તેમને માટે ભોગ (આહાર) મોકલ્યો હતો પરંતુ ત્યાં તેઓ

આવ્યા નહોતા ! થિયેટરને રામચંદ્ર પાપ-ભૂમિ સમજતા હતા પરંતુ તેમને ઘેર, મ્હારા ઉપર પ્રભુની કૃપાદૃષ્ટિ જોઇને, તેઓ પોતાના મિત્ર રામકૃષ્ણાશ્રિત શ્રીદેવેન્દ્રનાથ મજુમદાર સમક્ષ દિલગીરી દર્શાવતા બોલ્યા હતા કે: હાય ! હાય ! હું કેવો અજ્ઞાન કે પ્રભુએ જે સ્થળે પોતાનાં ચરણ પધરાવ્યાં હતાં, પતિત ઉપર કૃપા કરવા જે સ્થળે પધાર્યા હતા, તે સ્થાનને મ્હેં પાપ-પૂર્ણ માન્યું ! પ્રભુની લીલા પ્રભુજ જાણે છે ! દીન દયામય શ્રી રામકૃષ્ણદેવ, થિયેટર જોવાને બ્હાને દીન (ગિરિશચંદ્ર ઘોષ) ઉપર દયા કરવા પધાર્યા હતા. તે હું મૂઢ કેવી રીતે સમજી શકું ? દેવેન્દ્ર ! એ થિયેટરના ઍકટરો, કાંઇ અન્ય થિયેટરના જેવા સામાન્ય રહેશે નહિ ! પ્રભુની કૃપાથી સર્વ અમારા આરાધ્ય વ્યક્તિ બની જશે. સર્વ ધર્મપ્રાણ બની જશે."

કેટલાક દિવસ પછી હું દક્ષિણેશ્વર ગયો હતો. ત્યાં મ્હેં રામ બાબુનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તેઓ અતિ દીન ભાવના પૂર્વક મ્હારી પાસે આવી મ્હને પંચવટીના પવિત્ર સ્થાનમાં લઇ ગયા. " તત્ત્વ મંજરી "* ના સર્વ વાચકો સારી પેઠે જાણે છે કે: રામચંદ્ર શ્રી રામકૃષ્ણદેવને ઇશ્વરાવતાર માનતા. ઉપરોક્ત દેવેન્દ્ર બાબુને મુખેથી સાંભળ્યું હતું કે: " હું પણ શ્રીરામકૃષ્ણદેવને ઇશ્વરાવતાર માનું છું. મ્હારી એ ધારણા સાંભળી રામચંદ્રને અતિ આનંદ થયો હતો ! તેમણે મ્હને "ગિરિશ દાદા" કહી બોલાવ્યો, ત્યારથી હું પણ એમને " રામ દાદા " કહીને બોલાવતો હતો. પંચવટીમાં રામ દાદા ગદ્‌ગદ્ કંઠે થઇ ગયા. તેમના હૃદયનો વેગ જીભને બોલતાં અટકાવતો હતો છતાં તેઓ બોલ્યા કે: ગિરિશ દાદા ! સમજી

* આ નામનું એક માસિક પત્ર બંગાળી ભાષામાં કલકત્તા શ્રી રામકૃષ્ણ સમાધિ મંદિરમાંથી તેમના સન્યાસી શિષ્યોદ્વારા પ્રકટ થાય છે.

શક્યા છો કેઃ એમના (શ્રીરામકૃષ્ણ) માં ત્રણે ભાવના છે. એટલે ગૌરાંગ, નિત્યાનંદ અને અદ્વૈત, એ ત્રણની સમષ્ટિ મળીને રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ બન્યા છે! તેમની ભાવના એ હતી કેઃ એ એકજ દેહમાં પ્રેમ, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો સમાવેશ થયો છે. ગૌરાંગ અવતારમાં એક હતું. હમણાં તો એ દેહમાં ઉપરોક્ત ત્રણેનો વિકાસ થયો છે." રામદાદા બનતે યત્ને બોલવા લાગ્યા કેઃ કેટલીક ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે, કેટલાક ભાવિકોની ભાવના અંતઃકરણમાંજ રહી ગઈ છે. રામદાદાનો તે સમયે હું એવો પ્રિય આત્મીય બંધુ થઇ ગયો હતો કેઃ મ્હને નહિં આપી શકે એવું એમની પાસે કશુંય રહ્યું ન હતું! પુનઃ કર જોડીને તેઓ કહેવા લાગ્યાઃ "કદાચ મ્હેં તેમને મના ન કરી હોત તો પંચવટીમાંજ લાંબા થઇ મ્હને દંડવત્ પ્રણામ કરત. મ્હને તેઓ અતિ પવિત્ર માનવા લાગ્યા. હું તેમનો પરમ આત્મીય બની ગયો. નિત્યાનંદ પ્રભુનું કથન છે કેઃ—

"જે જન નિત્ ગૌરાંગ ભજે છે, તેજ અમારો પ્રાણરે!"
"અવર જનનો અધિકાર નહિં, તે તો "મ્હારો, મ્હારો જાણરે!"

હું રામદાદાનો પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિયતમ થઇ ગયો. તે દિવસે રામદાદા આનંદમાં નિમગ્ન થઇ ગયા હતા. તેમના આનંદનો પાર ન હતો. જાણે તેમણે કેટલીક અપૂર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન કરી હોય! એ પછી સર્વદા અમારો બન્નેનો સાક્ષાત્કાર થતો. થિયેટર જાણે તેમનું તીર્થ સ્થાન બની ગયું. થિયેટરમાં ગયા સિવાય, મ્હારી સાથે પરમહંસદેવ સંબંધી વાત કર્યા સિવાય જાણે તેમનો દિવસ વ્યતીત-થતો નહિં. હું જે કાંઇ કરતો, તેની વિરૂદ્ધ કોઇ પણ વાત થઇ શકે છે, એવું તેમના મસ્તકમાં સ્થાન પામતું નહિં. જો કોઇ મનુષ્ય

વિરૂદ્ધ વાર્તા કહેતું તો તેઓ ગર્જના કરી બોલી ઉઠતા કે: "શું બોલ્યા ! ગિરિશ બંધુના કથન ઉપર વળી વાદવિવાદ ? પરમહંસદેવ કહેતા કે: એનામાં વિશ આના બુદ્ધિ છે ! " રામદાદા કરતાં હું કોઇપણરૂપે વિશેષ બુદ્ધિમાન અથવા વિવેચક છું એમ હું માનવા છતાં પણ માનતો નહિં, કારણ કે: હું પગલે પગલે જોઇ શક્તો કે: રામદાદા અતિ વિચક્ષણ મનુષ્ય હતા ! રામદાદાને બીજો વિચારજ ન હતો ! વિચાર માત્ર પરમહંસદેવ સંબંધીજ ! પરમહંસદેવ સંબંધી શું કરવું ? પરમહંસદેવના ઉપદેશોનો શી રીતે પ્રચાર કરવો, કયે પ્રકારે પરમહંસ દેવની સેવા અતિ ઉત્તમ થાય, તેનોજ તેમને રાત દિવસ વિચાર થતો. પરમહંસદેવ કહેતા કે: " રામ મ્હારા ઉપર બહુ ભક્તિ રાખે છે. " ભક્તિના બળવડે રામદાદાને પરમહંસદેવ સંબંધી જરા પણ શંકા ન હતી. અને ભકતોને ઘેર મહોત્સવ થતો તે સમયે તે સર્વે રામદાદાની સલાહ લેતા કારણકે ભક્તજનોથી સદા પરિવૃત થયેલા શ્રી પરમહંસદેવને લીધે રામદાદાને ઘેર હમેશાં શુભ મહોત્સવ–પર્વોદય–થઇ રહેતો ! જેઓ પરમહંસદેવનાં દર્શન કરવા માટે રામદાદાને ઘેર આવતા તેમને પ્રસાદ જમાડયા સિવાય રામદાદા ઘેર જવા દેતા નહિં. તેથી મહોત્સવની તૈયારી થતાંજ રામદાદાની સલાહ લેવાની આવશ્યક્તા રહેતી. પરન્તુ રામદાદાને ઘેર મહોત્સવ થતાં તે સમયે કેવા પ્રકારની ભોજન સામગ્રી તૈયાર કરવી તે સંબંધી તેઓ મ્હારી સલાહ લેતા:–" કહો, ગિરિશદાદા, માલપુવા બનાવીએ, જલેબી લાવીએ, આમ કરીએ–તેમ કરીએ. વગરે. " એટલું તો કહેવું પડશે કે: તેઓ જે નિશ્ચય કરતા તેમાં કાંઇ પણ ફેરફાર કરવાની મ્હારામાં શક્તિ ન હતી. "

ગિરિશચંદ્ર કહેવા લાગ્યો: " ભક્તના અંતઃકરણમાં અનેક પ્રકા-

રની ભાવના ઉદય પામે છે. જોકે અધમ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં પણ ભાવનાનો ઉદય તો થાય છેજ પણ અન્તેની ભાવનામાં ફેર હોય છે. ઉન્મતતાને વશ થઇ મ્હેં (ગિરિશચંદ્રે) પણ પરમહંસદેવને એક દિવસ બિભત્સ ગાળો દીધી હતી. પરમહંસદેવ દક્ષિણેશ્વર ગયા તે સમયે મ્હેં તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ પણ કર્યા હતા. પરંતુ તેઓ દક્ષિણેશ્વર જઇ જેને તેને કહેવા લાગ્યા કેઃ "ગિરિશઘોષ એ રોટલી ખાઇ મ્હને બહુ બિભત્સ ગાળો દઇ રહ્યો છે!" અનેક ભક્તોએ કહ્યું કેઃ "પ્રભુ! એ પાખંડી-પાપી-દુષ્ટને અમે ઓળખીએ છીએ! આપ તેને ત્યાં પણ જાઓ છો કે? મ્હારા વ્યવહારથી દુઃખી થઇ અનેક ભક્તો મ્હારો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી રામદાદા આવી પહોંચતાંજ પરમહંસદેવે તેમને સમસ્ત કહી સંભળાવ્યું. રામદાદાનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર હતો કે કોઇ પણ મનુષ્ય પરમહંસદેવને કાંઇ પણ તિરસ્કારજનક શબ્દો કહે તો તેમનામાં શક્તિ હોય કે ન હોય પણ તેજક્ષણે તેઓ તે માણસને દણ્ડ દેવા તૈયાર થઇ જતા! મ્હેં કલકત્તામાં ગાળો દીધી હતી તે અને છેવટે મ્હેં પ્રણામ કર્યા હતા તે પણ રામદાદાએ સાંભળ્યું હતું. પરમહંસદેવે તેમને જ્યારે સમસ્ત બનાવ કહી સંભળાવ્યો ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે "સારૂંજ કર્યું છે" પરમહંસદેવે સર્વ ભક્તોને કહ્યું "સાંભળો-સાંભળો રામ શું કહે છે તે સાંભળો. મ્હને મા-બ્હેન સુધી ગાળો દીધી છે છતાં એ કહે છે કેઃ સારૂં કર્યું છે." રામદાદા અવિચલ હતા. તેમણે કહ્યું-"સહજ છે. કાલીનાગને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તિરસ્કાર કરી પૂછ્યું કેઃ તું શા માટે વિષ ઉદ્દગીરણ કરે છે?" ત્યારે તેણે કહ્યું કેઃ "મહારાજ! તમે મ્હને વિષ આપ્યું છે તો પછી અમૃત કયાંથી ઉદ્દગીરણ કરૂં?" નાટકવાળા ગિરિશઘોષને તમે જે આપ્યું છે-અર્થાત્ તેનો જેવો તમે સ્વભાવ રચ્યો છે તે

વડેજ તેણે તમારી પૂજા કરી છે! જેના હૃદયમાં ભક્તિ છે તે ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરે છે. જેના હૃદયમાં ગાળો છે, દુષ્ટતા છે તે તે વડેજ મનુષ્ય પ્રાણીનું પૂજન કરે એમાં આશ્ચર્ય શું?" એ સાંભળતાંજ પ્રભુનું મુખ મણ્ડલ રાતું થઈ ઉઠયું. મુખ ઉપરથી તેજ પુંજ પ્રકાશવા લાગ્યો. તેમ છતાં તેઓ હાસ્ય કરી બોલ્યા કે: "ગમે તેમ હો. હવે તેને ઘેર જવું ઉચિત છે?" અનેક ભકતોએ કહ્યું: "ના. મહારાજ, જશો નહિ." પતિતપાવન પ્રભુએ કહ્યું, "રામ, ગાડી લાવવા માણસ મોકલ. ચાલ, તેને ઘેર જઇએ." વાંચક! જોયું? એજ અમારા રામદાદા! કોઇ કોઇને સહજે પ્રણામ કરી શકતું નથી. પરંતુ રામદાદાના ચરણમાં મસ્તક અવનત કરવું કે ના કરવું તેનું હવે તમેજ અનુમાન કરો જોઇએ! પતિત અને પતિતપાવનને રામદાદાએજ ઓળખ્યા હતા. પરમહંસદેવ અનેક ભક્તો સહિત મ્હારે ઘેર પધાર્યા. રામદાદા પણ આનંદ ગદ્ ગદ્ થઇ હાસ્ય મુખે મ્હારી સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. વિવેકાનંદ પણ તેમની સાથે હતા. તેમણે મ્હને કહ્યું: ધન્ય તમારી શ્રદ્ધા. એમ કહી મ્હારા ચરણની રજ પોતાને મસ્તકે ચઢાવી. અવશ્ય તેમણે ધાર્યું હતું કે: પતિતપાવન, ઇશ્વરાવતાર ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવે મ્હારા ઉપર કૃપા કરી છે. વાંચક! તમે ગમે તેટલા પાપી પ્રપંચી હો તો પણ ચિન્તા શી છે? હજી પણ તમે પતિતપાવન ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ચરણ-શરણ ગ્રહણ કરી કૃતાર્થ થાઓ. હજી પણ તેમના પવિત્ર આત્માનું ધ્યાન ધરો. તેમની છબી લઇ પૂજન-અર્ચન કરો. હજી પણ અનેક ચમત્કારો જોવામાં આવે છે. હજી પણ તેઓ ભક્તને આધિન છે. હજી પણ તેઓ ભક્તનાં સંકષ્ટ કાપે છે. હજી પણ ભક્તોને તે તારે છે! તે પરમ દયાળુ છે. પરમ કૃપાળુ છે."

"મ્હેં શા માટે પરમહંસદેવને ગાળો દીધી હતી તે જાણવા માટે વાંચકોનું મન અધિર થયું હશે. મ્હેં ધાર્યું હતું કે: "હું ભક્તિ હિન છું. હું પ્રભુની સેવા કરી શકીશ નહિ, પરંતુ પ્રભુ જો મ્હારે ત્યાં પુત્રરૂપે અવતરે, તો મમતા વશ થઇ હું તેમની સેવા કરી શકું. હું મદમસ્ત થઇ એવીજ હઠ પકડી બેઠો કે:' તમે મ્હારા પુત્ર થાઓ. પ્રભુએ કહ્યું "શા માટે ? હું તો ત્હારો ગુરૂ થઇશ. ત્હારો ઇષ્ટદેવ થઇ રહીશ!" તેઓ પુત્ર થવા સમ્મત થયા નહિ. તેથીજ મ્હારે મોઢે આવી તેવી મ્હે તેમને ગાળો દીધી હતી! આશ્ચર્યની વાત તો એજ કે તેઓ ઘણે વેગળે હતા છતાં અંતર્યામી પ્રભુ જાણી શકયા હતા તેથીજ મ્હારા અંતરની વાત તેમણે દક્ષિણેશ્વરમાં બધાંને કહી હતી! ધન્ય! રામદાદાનું વૃતાન્ત કહેતાં મ્હારી કેટલીક કથા મ્હેં કહી સંભળાવી. વાંચક! ક્ષમા કરજો. મ્હારી સ્થીતિ સમજાવવી એજ મ્હારી આકાંક્ષા છે. તે કેટલે અંશે પૂર્ણ થઇ છે તે વાંચકોજ સમજી શકશે.

પરમહંસદેવ સંબંધી કેટલાએ વિશ્વાસુ, અવિશ્વાસુ જનો સાથે રામદાદાને વાતચિત થતી. અનેક વાદવિવાદ પણ થતો! વાદવિવાદમાં જય પ્રાપ્ત કરવા રામદાદા યત્ન કરતા નહિ. વાદ કરનાર શંકાશીલ મનુષ્ય, કયે પ્રકારે પરમહંસદેવનો આશ્રય ગ્રહણ કરે તે માટેજ રામદાદા વ્યાકુલ થતા! વાદવિવાદ પછી કોઇ માણસ તેમનું તાત્પર્ય સમજ્યા વગરજ ચાલ્યો જતો તો રામદાદા આક્ષેપ કરતા કે: "અહા! પરમહંસદેવે મ્હને એ માણસને સમજાવવાની શક્તિ આપી નહિ! અહા! એ મહાન અભાગી, આવા દયાળુ પરમહંસદેવની કૃપા પ્રાર્થના કરી નહિ!" રામાદાદા લોકો સાથે ઉચ્ચ કણ્ઠે તર્કવાદ કરતા ખરા, પરંતુ અંતે તેમનો મનોભાવ સમજી શકતો. તેઓ વાદ કરનાર મનુષ્યને દાંભિક, મૂર્ખ વગેરે

વિશેષણો વડે ગાળો દેતા નહિ. તેને સમજાવવા જેટલી પોતાનામાં શક્તિ નહિં હોવાનું તેઓ કબુલ કરતા–પોતાની ખામી–પોતાની ભૂલ–સમજતા, અને તે માટે પરમહંસદેવનાં ચરણમાં પ્રાર્થના કરતા. આવા બનાવો અનેક સમય બન્યા છે. જે દિવસે પરમહંસદેવ બોલ્યા હતા કે: " મા ! હવે હું વધારે બોલી શકતો નથી. રામ વગેરેને શક્તિ આપ મા ! જે કાંઈ કહેવું હશે તે એ કહીને બધા ભક્તોને મ્હારી પાસે લાવશે. હું તેમને સ્પર્શ કરી દઇશ." તે દિવસે રામદાદાનો ઉત્સાહ હજાર ગણો વધી ગયો હતો. એ જોઇ અનેક મનુષ્યો અનેક વાતો કહેતાં, હાસ્ય–મશ્કરી પણ કરતાં, પરંતુ રામદાદાનો ઉત્સાહ દિન પ્રતિ દિન બમણો વૃદ્ધિ પામતો ગયો હતો. મહાત્મા રામચંદ્ર વૈશ્નવ વંશમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ મત્સ્ય, માંસ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતા. બાલ્યાવસ્થામાં ન્હાના ગામડામાં કોઈ કુટુંબીને ઘેર માંસ ભોજન કરવાનું કહેતાં તેમણે એકલાએ નિરાધાર સ્થીતિમાં ત્યાંથી પલાયન કર્યું હતું, અને ઘણું કષ્ટ વેઠી કલકત્તે આવ્યા હતા. એ બનાવ એક વખત શરૂવાતના અધ્યાયમાંજ લખાઈ ગયો છે. તેઓ નાસ્તિક હતા તે સમયે પણ વંશ–સંસ્કારને લીધે તેઓ માંસને સ્પર્શ કરતા નહિ. મત્સ્ય, માંસ તેમના બહુ–મૂત્ર રોગ માટે પથ્ય હતું. ડોકટરો, વૈદ્યો, અને કુટુંબીજનોનો આગ્રહ છતાં પણ તેઓ કદી તેનો આહાર કરતા નહિ. વાંચક ! બંગાલી જાતિ મત્સ્ય અને માંસનો આહાર કરવામાં નિષેધ સમજતા નથી. બંગાલાના ભલભલા બ્રાહ્મણો સુદ્ધાં મત્સ્યનો આહાર કરે છે ! એક દિવસ આ લેખક (ગિરિશચંદ્ર ઘોષ)ના થિયેટરમાં માંસાન્ન તૈયાર થતું હતું. શ્રીયુક્ત દેવેન્દ્રનાથ મજુમદાર હતા. રામદાદા પણ હતા. તે અન્ન પ્રભુને નિવેદન કરી રામદાદાને કહ્યું કે: " આ તો પ્રભુનો પ્રસાદ છે ! " તેમણે કહ્યું: " અવશ્ય !

મ્હને ભોજન કરાવવા મ્હાતા હો તો મ્હારા મુખમાં મૂકો." હું પણ વિપદગ્રસ્ત થયો. મ્હેં એક આંગળી પ્રસાદ લઇ તેમની જીભ ઉપર મૂક્યો. તેઓએ તે પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો. કદાચ કોઇ અન્ય મનુષ્ય જૂવે તો એમજ કહે કે: " રામદાદા માંસ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે તે અસત્ય મિથ્યા છે! એમને એ વસ્તુ ઉપર તિરસ્કાર છે જ નહિં." પરંતુ તેમ નથી. રામદાદાને પ્રભુના પ્રસાદ ઉપર તિરસ્કાર હોયજ નહિ! પ્રભુના પ્રસાદને નામે તેમને કોઇ ઝેર આપે તોપણ તેઓ આનંદપૂર્વક પેટમાં ઉતારી જતા! એ તેમની શ્રદ્ધા! એ તેમની ભક્તિ! પ્રભુના પ્રસાદ ઉપર તિરસ્કાર કેવો! યોગોદ્યાનમાંથી ઘેર પ્રસાદ લઇ જતા તે વખતે ગાડીવાન મુસલમાન હતો, તેથી શું થયું? દ્વારકાં, જગન્નાથ, રામેશ્વર, શ્રી નાથજી કે મથુરાં યાત્રા જતાં આગગાડીમાં મુસલમાન, ખ્રીસ્તી કે ઢેડ, ભંગી, ગમે તે બેઠેલો હોય છે! ઘણીએ અસ્પર્શ્ય જાતિનો સ્પર્શ થાય છે અને તે હડહડતા સનાતન ધર્માવલંબીઓ ખુશીથી પ્રાશન કરે છે! તેમને ધર્મનો બાધ આવતો નથી તો પછી આ પણ પ્રભુનો "પ્રસાદ" હતો. એને માટે બાંધ કેવો! તેઓ પ્રભુના પ્રસાદ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ–અન્ન–મ્હોમાં મુકતા નહિં. કોઇ સગાં–મિત્રમાં જમવાનું નિમંત્રણ મળતાં જમવા બેસતી વખતેજ જેટલો જોઇએ તેટલો આહાર એકી વખતે લઇ લેતા; અને પ્રભુને ભોગ ધરાવ્યા પછી પોતે તે "પ્રસાદ" ભોજન કરતા. જમવા બેઠા પછી કોઇપણ વસ્તુ તેઓ માંગતા કે લેતા નહિ! જગન્નાથજીના પ્રસાદ ઉપર જેવી ભક્તોની શ્રદ્ધા જણાય છે, તે જ પ્રમાણે શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પ્રસાદ ઉપર રામદાદાની અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. પ્રભુનો પ્રસાદ જાણુતાંજ તેઓ ભક્તોનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ પણ જમતા!

કાશીપુરના બગિચામાં જે દિવસે પરમહંસદેવ કલ્પતરૂ બન્યા હતા. તે દિવસે જે મનુષ્યોએ રામચંદ્રને જોયા હશે તેમના સ્મરણપટમાંથી રામચંદ્રની છબિ કદી પણ ભૂસાશે નહિં. મ્હારા (ગિરિશઘોષના) ભ્રાતા અતુલ કૃષ્ણ ઘોષ કહેતા કે: "પરમહંસદેવની કૃપા તો મ્હેં રામબાબુની કૃપાના બળવડેજ પ્રાપ્ત કરી છે, હું તો એક ખુણામાં ઉભો રહ્યો હતો. બાબુ મ્હારો હાથ ખેંચી મ્હને પ્રભુની સન્મુખ લઇ ગયા હતા." અહા! એ વાતનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અતુલ કૃષ્ણ ગદ્ ગદ્ કણ્ઠ થતા. રામબાબુની કૃપાનો સદ્ગુણ તે દિવસે અનેક મનુષ્યોએ અનુભવ્યો હતો.

મ્હારી સાથે રામબાબુને અનેક દિવસ પર્યંત વાર્તાલાપ થયો છે, પરંતુ કોઇ દિવસ અમે તર્ક–વાદ કર્યો નથી. પૂર્વેજ કહ્યું છે કે: "રામબાબુજ મ્હારી પાસે ઉપદેશ શ્રવણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવતા. પરંતુ જે સમયે મ્હને પત્નીવિયોગ થયો તે સમયે અનેક ભક્તો સહાનુભૂતિ દર્શાવવા મ્હારી પાસે આવતા. સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું દૂર રહ્યું. તેઓ કેવળ એમજ કહેતા કે: "ગિરિશદાદા! હવે તમે મુક્ત થયા છો. પુનઃ બંધન (બેડી) ગ્રહણ કરશો નહિં." હું સમજ્યો કે: પુનઃ વિવાહ કરવાનો બધા નિષેધ કરે છે. પરંતુ મ્હારો મનોભાવ જાણી રામદાદાએ કહ્યું કે: "વિવાહ સંબંધી કહેતો નથી. હું જાણું છું કે તેની કલ્પના સુદ્ધાં તમારા મનમાં ઉદય પામશે નહિં. તમારે સન્તાન–સન્તતિ છે. તેમની સાથે આડંબરપૂર્વક સંસાર ચલાવશો નહિં. જેને બીજો ઉપાય નથી તે નિરૂપાયે પત્ની વિયોગનું કષ્ટ સહન કરે છે, પરંતુ તમારે તો પ્રભુ રામકૃષ્ણદેવ છે. અન્ય આડંબરની આવશ્યક શી છે!"

શ્રીયુક્ત મહેન્દ્રલાલ સરકારની વિજ્ઞાન–સભામાં, રામદાદા

રાસાયનિક–શિક્ષક હતા. તેઓ રાસાયનિક–પરીક્ષામાં સિદ્ધહસ્ત હતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. હુ ત્યાં તેમનો વિદ્યાર્થિ હતો. સભામાં જતી વખતે ઘણી વખત હું એમનીજ ગાડીમાં સાથે સાથે જતો તે સમય કોઈ કોઇ પણ્ડિતના અનુમાન પ્રમાણે અમ્લજાન (Hydrogen) દ્વારાજ સમસ્ત વસ્તુનો જન્મ થયો છે એમ કહેતા. તે સમયે માત્ર અમ્લજાન (Hydrogen) સંબંધીજ વાત. તેમનામાં એકજ ધૂન જણાતી કેઃ તે એકજ વસ્તુમાંથી બહુ વસ્તુનો જન્મ થયો છે. જડ–વિજ્ઞાનમાં પણ એવુંજ પ્રમાણિત થયું છે, એવી વાર્તા થતાં થતાં પરમહંસદેવની વાત નીકળતી. મુગ્ધ થઇ રામદાદા કહેતા કેઃ " પ્રભુનું આશ્ચર્યકારક માહાત્મ્ય છે! જે જડ–વિજ્ઞાને મ્હને નાસ્તિક બનાવ્યો હતો. પ્રભુની કૃપાથી દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થતાંજ હું જોઇ શકું છું કેઃ પ્રતિ પરમાણુ પ્રકટ કરે છે કે સર્વ અનન્ત છે, સર્વ આદિ અને અંતહીન છે! પ્રતિ પરમાણુમાં અનંત ચૈતન્ય પ્રત્યક્ષ રૂપે વિરાજી રહ્યું છે. સભામાં થતી રાસાયણિક આલોચના, ઉચ્ચ–જ્ઞાન આલોચનામાં બદલાઇ જતી અને જ્ઞાનાધાર શ્રી રામકૃષ્ણદેવની સ્તુતિ–સ્તોત્ર થયા પછી અમારો તે દિવસનો મિલાપ સમાપ્ત થતો.

સર્વ બનાવોનું કેટલું વર્ણન કરવું? કદાચ વાચકોને કંટાળો પણ આવે! હવે માત્ર એકજ બનાવનો ઉલ્લેખ કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરીશું.

ગુરૂદેવ વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થીતિમાં હતા તે સમયે શ્યામપુકુરમાં એક મકાન ભાડે રાખ્યું હતું. ત્યાં તેમનો નિવાસ હતો. એવામાં કાલીપૂજાનો દિવસ આવ્યો. પ્રભુએ શ્રીમાન કાલીપદઘોષ નામક એક ભક્તને કહ્યું હતું કેઃ " આજે કાલીપૂજાની સર્વ તૈયારી

કરવી.” કાલીપદે અતિ ભક્તિપૂર્વક સર્વ તૈયારી કરી હતી. સન્ધ્યા સમયે પૂજાને ઉપયોગી સર્વ સામગ્રી પ્રભુ સન્મુખ સ્થાપવામાં આવી. એક તરફ નાના પ્રકારની ભોજન સામગ્રી મૂકી હતી. બીજી તરફ પુષ્પનો ઢગલો, રક્તકમલ, રક્તજવા કુસુમ અધિક હતાં. પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબુ મકાન, ભક્તજનોવડે પરિપૂર્ણ હતું. મકાનના પશ્ચિમ વિભાગમાં રામદાદા હતા. હું તેમની પાસેજ બેઠો હતો! મ્હારૂં અંતઃકરણ અતિ વ્યાકુળ થઈ તડફડાટ કરતું હતું. પ્રભુની સન્મુખ જવા માટે હું અધિર થઈ રહ્યો હતો. રામદાદાએ મ્હને શું કહ્યું તેનું મ્હને બરાબર સ્મરણ નથી, હું તે સમયે નિત્યના જેવી સાધારણ સ્થીતિમાં ન હતો હું એક પ્રકારની ધ્યાનાવસ્થામાં હતો. રામદાદાએ મ્હારા વિચારો સમજી લઇ મ્હને ઉત્સાહ પ્રેરતાં કહ્યું કે: “ જાઓ, શા માટે જતા નથી ? ” રામદાદાના શબ્દો સાંભળી મ્હારા મનમાં સંકોચ રહ્યો નહિ. ભક્ત મણ્ડલીની વચમાં થઇને હું ગુરૂદેવની સન્મુખ જઇ ઉભો. મ્હને પ્રભુએ કહ્યું: “ શું ? શું ? એ બધું આજે કરી શકાય કે ? ” તે વખતે મ્હે તુરતજ કહ્યું. “ પ્રભો ! માત્ર ચરણમાં પુષ્પાંજલિ આપું ? ” એમ કહી બે હાથમાં પુષ્પ લઈ “ જય મા ” શબ્દોચ્ચાર કરી ગુરૂદેવના પાદપદ્મમાં ચઢાવ્યાં. તેજ ક્ષણે સર્વ ભક્તો પ્રભુના પાદપદ્મમાં પુષ્પાંજલિ ચઢાવવા લાગ્યા. પ્રભુ વરદાન આપવા બન્ને હાથ લાંબા કરી સમાધિસ્થ થઈ ગયા. એ દ્રશ્ય જ્યારે મ્હારા સ્મરણમાં આવે છે ત્યારે રામદાદા યાદ આવે છે, અને એમ પણ યાદ આવે છે કે રામદાદાએ મ્હને સાક્ષાત્ કાલી પૂજાનો લાભ અપાવી કૃતાર્થ કર્યો.* ”

---

* ગિરિશચંદ્ર ઘોષે કહેલું વૃતાન્ત અત્રે લખ્યું છે—લેખક.

અંતે રામદાદાના ભક્તોને ખાત્રી આપવા માટેજ એક વાર્તાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. રામદાદાના દેહત્યાગ પછી એક દિવસ સ્વપ્નમાં મ્હેં* તેમનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તપેલા સુવર્ણ જેવો સુંદર શરીર-વર્ણ-શરીર ઉઘાડું હતું. ઘુંટણ સુધી ધોતિયું પહેર્યું હતું. મ્હેં તેમને પૂછ્યું :" રામદાદા હમણાં શું કરો છો ?" રામદાદાએ ઉત્તર દીધું: "પ્રથમ જે કરતો હતો તેજ. ગુરૂદેવની સેવા કરૂં છું." પરમહંસદેવ કહેતા કે: " દેવતાઓનું સ્વપ્ન એ સ્વપ્ન નહિ, પણ સત્ય સમજવું. " હું ધારૂં છું કે: " દેવમૂર્તિ-રામદાદાનાં દર્શન થયાં હતાં તે સત્યજ હોવું જોઇએ. તેઓ પરમહંસદેવની સેવામાં નિયુક્ત થઇ રહ્યા છે એ પણ સત્ય. તેમનો અમર આત્મા પરમહંસદેવની સેવામાં અનન્તકાળ પર્યંતને માટે નિયુક્તજ રહેશે એ પણ સત્ય. અમે પરહંસદેવનાં દર્શન કરીએ છીએ તે વખતે તેમનો અને રામદાદાનો આત્મા તેજ સ્થળે (કલકત્તા) સમાધિ સ્થાનમાં-હાજર જ હોય છે એ પણ સત્ય અને અમારી (ભક્તોની) પ્રાર્થના સાંભળી અમારૂં કલ્યાણ કરવા માટે ગુરૂદેવ અને રામદાદા યત્ન કરશે એ પણ સત્ય. આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે: **આત્મા અમર છે. એ સત્ય**, પ્રેમથી જેઓ તેનું સ્મરણ કરે છે ત્યાં તે હાજર હોય છે એ પણ સત્ય. ત્યારે આવો ભક્તો ! ગુરૂદેવના અમર આત્માનાં દર્શન કરવાં છે ? તમારાં અનેક કષ્ટ-કલેશનું નિવારણ કરવું છે ? ઇચ્છા હોય તો ગુરૂદેવનું સ્મરણ કરો અને તેમનાં દર્શન કરો તે સાથે રામદાદાનાં પણ દર્શન કરો. તેમને તમારા દુઃખ નિવેદન કરો. દૃઢ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા રાખો. તમારા અનેક ભયંકર વ્યાધિ વિઘ્નનું તે નિવારણ કરશે. તમારા દુઃખનાં નિઃશ્વાસ નાશ પામી સુખના દુંદુભી ગર્જી રહેશે. પ્રભુ દયાળુ છે. કૃપાળુ છે એ સત્ય.

* મૂળ બંગાળી લેખક.

નવમ અધ્યાય.

ઉચ્છ્વાસ

જે મહા પુરૂષે અમારા જીવનમાં પવિત્રતાનો સંચાર કરવા માટે નિરંતર પ્રયાસ કર્યો હતો, જેનાં ચરણતલ સમક્ષ બેસી પ્રાણ-સંચારિણી તત્ત્વકથા અમે નિત્ય શ્રવણ કરતા કરતા, આ નશ્વર જીવનમાં પણ અમે અમને કૃતાર્થ સમજતા હતા, જેઓ અમારા તટહીન ભવસાગરના ઉદ્ધારક હતા, જેના મહાન જીવનનું આધિપત્ય એક નિમિષને માટે પણ અન્તર્હિત થતાં અમે સંસાર હિલ્લોલમાં પડી કોણ જાણે ક્યાંયે ડુબી જાત, તે કહી શકાય તેમ નથી-તેજ પ્રાતઃ વંદનીય મહાત્મા-મહાપુરૂષ-સાચા સંત્ ભક્તરાજ રામચંદ્ર આજે ક્યાં અદ્રષ્ય થઇ ગયા છે ! વાંચક ! તમે જાણો છો ? આજે કોના વગર અમારૂં હૃદયમંદિર દારૂણ વજ્રાઘાત સહન કરી થર થર કંપાયમાન થઇ રહ્યું છે? આજે કોના વિના અમારા પ્રાણ આકુળ વ્યાકુળ થઇ રહ્યા છે? આજે કોની શાંત-મોહન-મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે અમારાં નેત્રો ચારે દિશામાં પુનઃ પુનઃ અવલોકન કરી અંતે નિરાશાનાં ચિન્હ પ્રકટ કરી રહ્યાં છે ? વાંચક ! આપ જાણો છો કે ? જે એક વખત ઘોર નાસ્તિક હતા છતાં ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવના કૃપા પ્રસાદ વડે દ્રઢ આસ્તિક થયા હતા, જેમણે જડની ઉપાસનામાંથી ચૈતન્ય-ગુરૂદેવની સેવા કરી હતી અને તેજ

તેમણે સ્વમુખે જગતને કહી સંભળાવ્યું હતું, જેમણે ગુરૂદેવ પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવની સંપૂર્ણ કૃપા પ્રાપ્ત કરી તેમના સમસ્ત ઉપદેશોનું યથાર્થ રીતે પાલન કર્યું હતું, જેઓ વસ્ત્રો પહેરવામાં ગૃહસ્થ જણાતા હતા પણ જેમનું ચિત્ત ગુરૂદેવના ચરણ કમળમાં નિત્ય નિમગ્ન રહી, કામિની–કાંચન ત્યાગની જેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ થઇ રહ્યા હતા, જેમણે ગુરૂદેવને પ્રથમ ઓળખી જગત્ સમક્ષ સાહસપૂર્વક ઇશ્વરાવતાર કરી સંભળાવી પોતાનું અને શ્રવણ કરનારનું જીવન પવિત્ર કર્યું હતું, જે મહાપુરૂષે સ્ત્રી સંતાન છતાં જનક વિદેહીની પેઠે મુક્તાવસ્થા ભોગવી હતી અને જે મહાત્માએ પ્રભુ–રત્ન પ્રાપ્ત કરી અનેક મનુષ્યોના અજ્ઞાન તિમિરને ટાળવા, તેમના ઉપર દયા દર્શાવી તેમને પ્રભુ–શ્રી રામકૃષ્ણદેવ–પાસે લઇ જઇ પ્રભુનો સ્પર્શ–સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો અને જે મહાપુરૂષે અનેક જનોને તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપી ધર્મવીર બનાવ્યા હતા તે દયાળુ, ભકતરાજ મહાત્મા રામચંદ્રનો સ્થૂળદેહ આ જગત્માંથી નાશ પામ્યો છે! તેજ મહાપુરૂષનો પવિત્ર અમર આત્મા પ્રભુ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ સાથે લીલામાં સહાય કરવા તેમની પાસે ચાલ્યો ગયો છે! તેજ ભક્ત શિરોમણી ગુરૂદેવના અમર ધામ તરફ ચાલ્યા ગયા છે. વાંચક! શું તમે જાણો છો કે: તેમના વિરહથી કેટલાએ દીન–દુ:ખી દરિદ્રી જનોની આશા નિષ્ફળ થઈ છે, કેટલાએ અનાથોનું આશ્રમ–સ્થળ વિનષ્ટ થયું છે અને કેટલાએ અજ્ઞાનાંધકાર પીડિત પ્રવાસીજનોના જીવનનો પ્રકાશસમય ભગ્ન થયો છે!

પરોપકારક. પ્રીતિનો ઝરો, એકાગ્રતા, તેજસ્વિતા અને સહિષ્ણુતાનો આદર્શ, નૈષ્ઠિક ભક્તિની જીવન્તમૂર્તિ, વિશ્વાસ શ્રદ્ધાનું વિમલ

પાત્ર મહાત્મા રામચંદ્રે સંવત ૧૯૫૬ માઘ સુદિ ચતુર્થિને દિને મંગળવારની મંગળમય રાત્રિએ અગીયાર વાગે, લોકલીલાની નાટ્યભૂમિ ઉપર છેવટનો પડદો Drop scen પાડી દીધો છે! હિંદુ સમાજનો એક મહાન મહીરૂહ મૂળથી ઉખડી ગયો છે! ધર્મગગનનું એક જ્ઞાનોજ્જવળ નક્ષત્ર ખરી પડ્યું છે! અને શ્રી રામકૃષ્ણ સેવક મંડલીનું મધ્યબિંદુ નાશ પામ્યું છે! અમે કલ્પના કરી શકતા નથી કેઃ કયા પ્રકારના વિષમ રોગે આવી એમના પુણ્ય પુંજમય દેહમાં પ્રવેશ કર્યો! અમે જાણી શકતા નથી કેઃ કયા પ્રકારના સાહસ-બળવડે કુટીલ કાળ, એવા પવિત્ર શરીરને સ્પર્શ કરતા અચકાયો નહિ! અમે સમજી શકતા નથી કેઃ કયા અપરાધને લીધે તત્વ-પિપાસુ ભક્તજનો, એવા સુશીતલ ઝરણાંની જીવન-દાયિની જળધારાથી વંચિત થયા!

હા વિધાતા! તમે જગતમાં કેટલાંયે પરિવર્તન કર્યા છે છતાં આવા પ્રકારનું અતિ દારૂણ પરિવર્તન ના કર્યું હોત તો શું તમારા કઠોર નિયમનું પ્રતિપાલન થાત નહિ? અમે જાણીએ છીએ કેઃ ભલભલા કોટીશ્વરોનાં મણિ-મંડિત મસ્તક, તમે ધૂળમાં રગદોળી દેવામાં જરાયે વિચાર કર્યો નથી! અમે જાણીએ છીએ કેઃ અનેક શાસ્ત્રજ્ઞ, પણ્ડિત પ્રવરનો વિનાશ કરતાં પણ તમારૂં મન વ્યાકુલ થયું નથી, પરંતુ અમે તમને પૂછીએ છીએ કેઃ ભક્ત શ્રીરામચંદ્ર જેવા, પર દુઃખે દુઃખી થતા મહાપુરૂષને આ કાલે ઝુંટવી લેવાથી શું તમારો ઉદ્દેશ્ય જળવાયો છે? જે પુરૂષ રત્ને પોતાને ભગવાનનો દાસ માની પોતાના કર્તવ્યાભિમાનને ચિરદિનને માટે જલાંજલિ આપી હતી, જે દાનવીર પુરૂષે, પર-મનુષ્યને પોતાના બંધુ માની, પારકાની

સેવા માટે પોતાનું ધન, માન, અને શારીરિક સુખ-સ્વચ્છંદતાને વિસર્જન કરતાં આનંદ માન્યો હતો, જેનાંમાં ભક્તિએ પૂર્ણ સૌંદર્ય સહિત વિકાસ પામી જગત જનોને વિમોહિત કર્યાં હતા, જેની પાસે આવતાં જ પાપ-પ્રવૃતિને ભય ઉપજતો હતો, તેજ મહાત્માને, હે વિધિ! કહો જોઇએ, તમે તમારા કયા નિયમ પ્રમાણે જગતનાં ચક્ષુથી દૂર લઈ ગયાં? કોઇ તમને નિર્દય કહી તમારા કઠોર ગુણનો પરિચય આપે છે ત્યારે કોઇ તમને કરૂણામય કહી તમારી કીર્તિનાં ગુણગાન કરે છે! પરંતુ હાય! તમે તો અમારા કોમળ હૃદયમાં વિષમય લોહ-ત્રિશૂળ ઘોચી દીધું છે તેથી તમને હવે અમે કયાં વિશેષણોથી વિભૂષિત કરીએ! તમારૂં હૃદય, તમારા પ્રાણ, કયી કઠોર વસ્તુઓ વડે રચાયાં છે તે તમે જ જાણો! તેમ ન હોય તો અનેક શિષ્યની અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના, બન્ધુ-બાંધવોની હૃદયેચ્છા અને આત્મીય-સ્વજનોના કરૂણરોદનથી તમારા પ્રાણ વિચલિત ન થાય કે? તમે એક પણ વખત ભક્તોના મુખ સ્હામે જોયું નહિ; તમે એક પણ વખત તેમના દુઃખનો વિષય લક્ષ્યમાં લીધો નહિ! તમે સ્વાર્થી છો! તમારી ઈચ્છા પરિપૂર્ણ થઇ એટલે હૃદયહીન બન્યાં છો! તમે પોતે જ જે દેહને ભગવાનના મંદિર સ્વરૂપ રચ્યો હતો, તમે પોતે જ જે દેહમાં અગણિત-અસંખ્ય સદ્દગુણનો વિકાસ કરી જન સમાજનાં નયન અને મનનું આકર્ષણ કર્યું હતું, તમે પોતે જ જે શરીરને અતિ પવિત્ર બનાવી ભગવાનના સત્કાર્ય માટે જ અર્પણ કર્યું હતું તેજ શરીરમાંથી, તમે પોતે જ શા કારણથી, કયુ બહાનું બતાવી, પુનઃ જીવન-શક્તિ, પ્રાણાત્મા કાઢી લઈ સમગ્ર સેવક મણ્ડલીને નયનનાં અશ્રુ જળમાં ડૂબાવી દીધી! વિધાતા! શું તમે એ અન્યાય કર્મ નથી કર્યું?

"અમારા રામ ગયા! રામ ગયા! અમારા રામ નથી! રામ નથી!" એવો ચારે દિશામાં હાહાકાર ઉઠી રહ્યો છે! ભક્ત મણ્ડલ ઉપર વિષાદની કાલિમા-રેખા છવાઇ રહી છે! અનેક દરિદ્ર નારાયણનાં નયનમાંથી જળધારા વહી રહી છે, અને જે મનુષ્યોએ એ મહાપુરૂષની ચરણ-છાયાનો આશ્રય ગ્રહણ કરી પોતાના સંસારના અનેક પ્રકારના તાપથી દગ્ધ થએલા જીવનમાં શાંતિનુ મુખ અવલોકન કર્યું હતું, જેઓ તે મહાત્માના મુખમાંથી ઝરતા અમૃતમય ઉપદેશને આધારે જ, જીવન-માર્ગે પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા, તેઓ રામચંદ્રરૂપી અમુલ્ય રત્ન ગુમાવી ચારે દિશા શૂન્યમય જોઇ રહ્યા છે! કહો જોઇએ હવે દુઃખી દરિદ્રીઓને માટે કોના પ્રાણાત્મા અશ્રુપાત કરી ઉઠશે? કહો જોઇએ, હવે ભગવાનને માટે, ભગવદ્ ભક્તોને માટે, ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગ કરવા કાણ તૈયાર થશે? કહો જોઇએ, હવે કોણ પોતાની શારીરિક સ્વસ્થતાને બદલે, ઉપાર્જિત દ્રવ્યનો વ્યય કરી રંક જનોને રામકૃષ્ણ-પ્રસાદ વહેંચવા માટે વ્યાકુલ થશે? હવે તે ભક્ત શ્રેષ્ઠ રામ નથી! તે તો ગયા છે! હવે તે રાજર્ષિ મહાત્મા રામચંદ્રના જેવો વ્યવહાર પણ કોઇમાં જોવામાં આવતો નથી! અન્ય પ્રભુ સેવકો છે ખરા, તેઓ "રામકૃષ્ણ" નામોચ્ચાર કરતા મનુષ્યો ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખે છે ખરા, તેમના તરફ બંધુત્વભાવ પ્રકટ કરે છે ખરા, તેમને માટે પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરવા તૈયાર થાય છે ખરા પરંતુ **રામ** તેતો **રામ** જ હતા! **રામનો** પ્રેમ તેતો રામમાં જ હતો. તે જનક વિદેહી તો ગયા છે જ! તેમનું સર્વ તેમની સાથે જ ગયું છે! સર્વ ગયું છે! હુતાશન પૂર્ણાહુતિ પ્રાપ્ત થયો છે. માત્ર તે પુણ્યાત્માના દેહમાંથી નિકળતો ચિતા-ધુમ્ર ગગન માર્ગે

ચકન થઇ જગત્‌માં સર્વત્ર તેમની કીર્તિ-ઘોષણા કરી રહ્યો છે. પવન દેવતા પણ ધીમે ધીમે પોતાનું કાર્ય કરવામાં પાછો પડે એમ નથી! તરંગ ઉપર તરંગ વહેવડાવી તેમણે ઘેરે ઘેર જઇ સમાચાર સંભળાવ્યા છે કે: "રામ નથી! રામ નથી! રામ ગયા! રામ ગયા!" તેમજ જેઓ મહાત્મા રામચંદ્રના પ્રિય જનો હતા તેમના મુખ ઉપરનો વિષાદ-મલિન ભાવ પણ જાણે ગુપ્ત રીતે સર્વ મનુષ્યો સમક્ષ પ્રતિ ધ્વનિ કરી રહ્યો છે કે: "રામ નથી! રામ નથી! રામ ગયા! રામ ગયા!" તે સાથે અમારો આ-રામ ગયો! આ-રામ ગયો!

હા, પુણ્યભૂમિ યોગોદ્યાન! જે મહાપુરૂષે ત્હારા શિરો દેશ ઉપર યોગી-જન-વાંચ્છિત પરમ ધામ સ્થાપિત કરી તને વન-પશુ-પૂર્ણ ભયંકર વનભૂમિને બદલે મહા તીર્થના રૂપમાં બદલી દીધું છે, જે સત્પુરૂષે ત્હારા પ્રત્યેક ઓરડામાં લાખો પ્રભુ ભકત એકત્ર કરી ત્હને કૃતાર્થ કરી છે, જેના પ્રસાદ વડે સહસ્ત્ર કણ્ઠમાંથી એકે વખતે ઉચ્ચાર થતા "રામકૃષ્ણ ધ્વનિ" શ્રવણ કરી તું આનંદ પામી કમ્પાયમાન થઇ ઉઠતી, તે સાચા સંત પુરૂષને, તું પણ ત્હારા સંચિત અનેક પુણ્યના બળવડે પૂર્વની અવસ્થામાં રાખવા સમર્થ થઇ નહિ? જે મહાત્મા રાત દિવસ ત્હારીજ ચિન્તામાં નિમગ્ન રહેતા, કયે પ્રકારે ત્હારૂં ભયંકર, કંટકવાળું, મલિન સ્થાન સુંદર, આનંદપ્રદ થાય, કયે પ્રકારે ત્હારો ઉત્કર્ષ થાય, કયે પ્રકારે તું જનપ્રિય થાય, એજ જેણે જીવન કર્તવ્ય માન્યું હતું, જેના મન, પ્રાણ, અગણિત દ્રવ્ય અને સામર્થ વગેરે સમસ્ત તેંજ આકર્ષી લીધાં હતાં, તે સંત મહાપુરૂષ આંજે કયાં છે? શું હવે રામચંદ્ર, પ્રભુ ભકત-મણ્ડળીને સાથે લઇ "રામકૃષ્ણ" ગુણ કીર્તન કરતા કરતા

ત્હારા હૃદયપટ ઉપર કોઇ દિવસ નૃત્ય કરશે અને તું પણ પ્રેમાનન્દમાં નિમગ્ન થઇ ભાન–ભૂલી બનશે ખરી ? અને શું તું પ્રભુના દેહ–વિલય મહોત્સવ પ્રસંગે રામચંદ્રના નયનમાંથી નિસરતી હજારો અશ્રુધારાથી અભિષિક્ત થશે ખરી ? હવે શું હજારો ભક્ત 'જય રામકૃષ્ણ' શબ્દોચ્ચાર કરી ત્હને ગજાવી–કમ્પાવી મૂકશે અને રામચંદ્ર પોતાના સ્વાભાવિક દીન–હીન ભાવવડે સર્વ ભક્તોની આદર–અભ્યર્થના વડે ત્હને સંતોષ પમાડી શકશે ખરા ? હવે શું રામકૃષ્ણ–મહોત્સવ પ્રસંગે પૂર્વની પેઠે, હજારો મનુષ્યો પ્રેમ વિકસિત મુખે પ્રસાદ ગ્રહણ કરી પોતાનો જન્મ સાર્થક માનશે ખરા ? ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું છે તે માત્ર એક તુંજ જાણે છે માટે કહે જોઇએ ! અમે સર્વ ભક્તો શ્રવણ કરવા તત્પર થઇ રહ્યા છીએ !

અરે ! પણ તને અમે પૂછીએ છીએ શા માટે ? તું પણ સ્વાર્થ સાધક છે. ત્હારો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયો છે એટલે હવે તું શા માટે અમારા મનની વેદના સાંભળે ! ત્હેં અમૂલ્ય રત્ન ત્હારે શિર–ધારણ કરી જગતની ભક્તિ આકર્ષિત કરી હતી, જગતના લોકો જેનાં દર્શન માટે કેટલાએ દૂર દેશ દેશાંતરમાંથી આવી ત્હારી ધુળ મસ્તકે ચઢાવી–તેમાં આલોટી–પોતાનાં દેહ–મન પવિત્ર કરતા અને કરશે. તેટલાથી ત્હારૂં હૃદય તૃપ્ત થયું નહિ ? જેણે તે રત્નની સેવા સુશ્રુષા માટે જીવતોડ પરિશ્રમ કર્યો હતો તે પવિત્ર ભક્તરાજને પણ ત્હારા હૃદય–ભાણ્ડારમાં સંતાડી રાખવાનું ત્હને મન થયું ! તેમ ન હોત તો, દારૂણ વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં તેમણે પ્રાણની મમતાનો ત્યાગ કરી જે સમયે ત્યાગે આશ્રય ગ્રહણ કર્યો તે સમયે ત્હારી પવિત્ર રજ,

વાયુદ્વારા તેમના વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર ઉપર લેપન કરી તેમનો વ્યાધિ મટાડવાનો ત્હેં યત્ન કેમ ન કર્યો ? ત્હારી ધૂળ–ત્હારી રજ–અમે અને મહાત્માજી અતિ પવિત્ર માનતા અને માનીએ છીએ ! તેનો સ્પર્શ થવાથી માનવ શરીર–મન પવિત્ર–અતિ પવિત્ર થાય છે. ગમે તેવા નાસ્તિકના વિચારો આસ્તિક થઇ જાય છે અને જેમ વ્રજની પવિત્ર રજ વડે ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણનું જ જ્ઞાન ભાન–ધ્યાન રહેતું તેજ પ્રમાણે રામકૃષ્ણ–ભક્તોને ત્હારી પવિત્ર રજનો પ્રસાદ લેતાં–શરીરે ચોળતાં–પ્રભુ રામકૃષ્ણ અને ભક્ત શિરોમણી રામચંદ્રનું ધ્યાન–ભાન–જ્ઞાન થાય છે તો પછી ત્હેં એ સર્વ શ્રેષ્ટ કાર્ય શા માટે ન કર્યું ? ગમે તેમ પણ ત્હારા સ્વાર્થની સિદ્ધિ–ત્હારી મન કામના–પૂર્ણ થઇ છે. ભક્તોએ મહાત્માજીનો દેહ–ભસ્મ થયા પછી અવશેષ રહેલાં અસ્થિ–ભસ્મ–શ્રી રામકૃષ્ણ સમાધિ મંદિરમાં પધરાવી મન–પ્રાણને શાંતિ આપી છે. જેનો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન હતો તે બનાવ બન્યો છે ત્યાં પછી ત્હને ટપકો શા માટે દેવો ? દેવી ! ત્હને જે કાંઇ કહ્યું છે તે માત્ર હૃદયની દારૂણ વેદનાના વેગમાં જ ! હવે તો અમે એ પવિત્ર કલશનાં દર્શન કરી ભક્તરાજ રામચંદ્રનાં દર્શન થયાં એમ જ માનીએ છીએ. એ દર્શનથી જ મન કામના પૂર્ણ થાય છે એવો અનુભવ થયો છે અને અનેક ભક્તોને થાય છે ! એમનો પવિત્ર આત્મા ભગવાન રામકૃષ્ણદેવની સેવામાં નિત્ય–નિરંતર તત્પરજ રહ્યો છે. પંચભૂતાત્મક દેહને જ સુખ–દુઃખ સહન કરવું પડે છે તેથી આ પંચભૂતાત્મક જગતમાંથી તેઓ દેહ–મુક્ત થઈ ગયા છે ! અને પોતાના અમર–આત્માને શ્રી ગુરૂદેવના અમર આત્મા સાથે જ તેમની સેવામાં અમર રાખ્યો છે ! તેમનો વ્યાધિ–ગ્રસ્ત દેહ

જોઈ અમને અતિશય દુઃખ થતું હતું. પ્રભુશ્રી રામકૃષ્ણદેવે જ તેમને વ્યાધિ મુક્ત કરી પોતાની સેવામાં અમર કર્યા છે ! આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કેઃ "આત્મા અમર છે. પવિત્ર આત્માને જન્મ મરણનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી." તેથી જ તેઓ જન્મ-મરણથી નિત્ય દુઃખી કરનાર આ સંસારનો ત્યાગ કરી અમર-ધામમાં બિરાજી ગયા છે. તેમનો શુદ્ધ આત્મા હવે આનંદ પુર્વક પ્રભુની સેવા-પૂજા કરી, ભકતોની મન વાંચ્છના પૂર્ણ કરી રહ્યો છે ! જો આપણા શાસ્ત્રોકત કથનો સત્ય છે તો અમારી એ માન્યતા પણ સંપૂર્ણ અંશે સત્ય છે ! તે ત્રિકાળમાં કોઇ પણ અસત્ય માની શકશે નહિ ! હિંદુ હો, મુસલમાન હો, ખ્રીસ્તી હો, ગમે તે હો, સર્વ જાતિને એ સત્ય માનવું જ પડશે. વાંચક બંધુઓ ! એવા પવિત્ર આત્માનું સ્મરણ, પૂજન અને ધ્યાન ધારણા કરી ભકતો પોતાની મન-કામના પૂર્ણ કરી શકે છે અને અસત્ય અને દુઃખપૂર્ણ માનવ જન્મનું સાર્થક થાય છે એ પણ સત્ય !

લોકો કહે છે કેઃ "રામ નથી ! રામ નથી ! રામ નથી ! ચારે દિશામાં અવલોકન કરવા છતાં હવે તેમની પૂર્વના જેવી ધીર-ગંભીર શરીરાકૃતિના દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થતા નથી ! પરંતુ જે સમયે હૃદય વેગથી,અમે નેત્રો બંધ કરી હૃદયના ઉંડા પ્રદેશમાં ઉતરી સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કોઇ અદ્રશ્ય વ્યકિત જાણે અમારા શોક-દુઃખથી તપેલા હૃદયનાં મધ્ય ભાગમાંથી બોલી ઉઠે છે કેઃ "રામ છે ! રામ છે !" ત્હારા આત્મામાં જ તે ઓતપ્રોત છે." જે સમયે તે મહાપુરૂષના વિચિત્ર ચરિત્રના અનેક ગુણ, સાન્ધ્ય ગગનમાં તારકામણ્ડલની પેઠે, એક પછી એક અમારા ચિત્ત-

પટ ઉપર ઉદય પામે છે, જ્યારે તેમનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અમે ધ્યાનાવસ્થ થઇ આત્મ-ભાન ભૂલી જઇએ છીએ, ત્યારે અમને એમ જ થાય છે કે: "રામ છે! રામ છે! રામ છે!" જે સમયે તેમની યોગશીલતા તેજસ્વિતા, એકાગ્રતા, નૈષ્ઠિકભક્તિ, સરલતા, વગેરે અમારા માનસ-ચક્ષુ સમક્ષ મુર્તીમાન-પ્રત્યક્ષ-થાય છે અને અમને ક્ષણુ-જન્માનું અનુસરણુ કરવા માટે વારંવાર આગ્રહ કરે છે, તે સમયે અમારા પ્રાણુ કહ્યા સિવાય રહેતા નથી કે: "રામ છે! રામ છે! તેમના સ્મરણુમાં જ આ-રામ છે, આ-રામ છે!" જ્યારે તેઓ વિવિધ યુકિત-તર્ક-બોધદ્વારા અમને સમજાવે છે કે: જગત્‌માં કોઇ પણુ આત્માનો નાશ થતો નથી, સર્વ આત્મા અજર અમર છે, તેનું એક ચિતે ધ્યાન ધરો. કલ્યાણુ થશે, તે સમયે અમારી ખાત્રી થાય છે કે: "રામ છે! રામના સ્મરણુથી જ આરામ છે, આરામ છે!" જે સમયે અમારો વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા અંતરના ઉંડા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી ધીમે ધીમે શબ્દોચ્ચાર કરે છે કે: એ મહા પુરૂષ. શ્રી રામકૃષ્ણુદેવના અંગીભૂત હતા. તેમના જ કાર્ય માટે તેમની સાથે જ તેમણે પૃથ્વિ પર જન્મ લીધો હતો. તે સમયે પ્રબલ વિશ્વાસ સહિત અમે કહી શકીએ છીએ કે: "રામ છે! રામ છે! રામ છે! તેમના સ્મરણુમાંજ આરામ છે, આરામ છે, આરામ છે!"

જે મહા પુરૂષના પવિત્ર-દૈવી-કાર્ય કલાપનું સ્મરણુ કરતાં કરતાં આજે અમારૂં હૃદય વિદીર્ણ અને કમ્પિત થાય છે. જેમનું પુણ્ય-પવિત્ર-ચરિત્ર ચિતરવા જતાં લેખિની થર્‌થર્ ધ્રુજી રહી છે, જેમને માટે ભકતોના નયનમાંથી અશ્રુધારા વહન થઇ રહી છે, તે

દેવ–પુરૂષનું સ્મરણ કરીને, તેમનું ધ્યાન ધરીને અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કેઃ " તમારા જીવનનું ધ્યાન કરતાં કરતાંજ, અમારા જીવનમા તમારૂં મહત્વ, તમારી ભક્તિ અને તમારી શ્રદ્ધા–વિશ્વાસનો કિંચિત અંશે પણ સંચાર થાઓ ! અમારૂં જીવન સફળ થઓ !

जय पतितोद्धारक प्रभु श्री[illegible] ! जय भक्तशिरोमणि

महात्मा श्री रामचंद्र !

સમાપ્ત.